

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

127. ÉVFOLYAM 2011. 3. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társzerkesztő*
SLÍZ MARIANN *szerkesztő*
BOKA LÁSZLÓ BUDA ATTILA
CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Telefonközpont: 279-2760
Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>
(Keresés: Magyar Könyvszemle)
Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

---

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*-ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). **Külföldön terjeszti** a *Batthyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2011-től egy évre 2400 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhető meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

TARTALOM

<i>Tóth Péter</i> : Görög egyházatyák a Corvinában II.	289
<i>Fekete Csaba</i> : Sárospataki ábécéskönyv töredéke az 1660-as évek második feléből	313
<i>Farkas Judit Antónia</i> : A Magyar Bibliophil Társaság története (1920–1949) I.	341
<i>V. Tóth Kornélia</i> : A modern ex libris a vizuális kultúra korában – egy hungarika vonatkozású gyűjtemény üzenete	359

KÖZLEMÉNYEK

<i>Zsoldos Endre</i> : Egy Honterus-kolligátum	378
<i>Csorba Dávid</i> : Szathmárnémethi Mihály sárospataki disputájának tanulságai	383
<i>Rózsa Mária</i> : A <i>Vasárnapi Újság</i> német nyelvű pendant-ja(?), a <i>Sonntags-Zeitung</i> 1855–1865	392

FIGYELŐ

<i>Káldos János</i> : A 150 éves <i>Keresztény Magvető</i>	399
<i>Pogány György</i> : Magyar könyvtártörténeti kronológia	403

SZEMLE

Debrecentől Amszterdamig. Magyarország és Németalföld kapcsolata. Szerk.: Pusztai Gábor, Bozzay Réka. Debrecen, 2010. (<i>Németh S. Katalin</i>)	407
Boros István: A Váci Egyházmegyei Könyvtár ősnymtatványai. – Catalogus incunabulorum, quae in Bibliotheca Diocesis Vaciensis asservantur. Vác, 2010. (<i>Monok István</i>)	410
Dörnyei Sándor: Régi magyar orvosdoktori értekezések. Harmadik kötet. Bécs: Egyetem és Josephinum 1729–1848. Zebegény, 2010. (<i>Magyar László András</i>)	411
Tapolcainé Sáray Szabó Éva: Komárom nyomdászati- és sajtótörténete 1705–1849. Komárom, 2010. (<i>Monok István</i>)	413
Borsa Gedeon: Brassói román nyomda a 18. század első felében. Bp. 2010. (<i>V. Ecsedy Judit</i>)	414
Benkő Ferenc: Enyedi ritkaságok. Kolozsvár, 1800. Kiss Erika és Viskolcz Noémi tanulmányaival. Szeged, 2010. /A Tudástár Füzetek 1./ (<i>Monok István</i>)	416
Géczi János: Sajtó, kép, neveléstörténet. Veszprém–Bp. 2010. /Iskolakultúra-könyvek 38./ (<i>Darvai Tibor</i>)	417
Monok István: Les bibliothèques et la lecture dans le Bassin des Carpates 1526–1750. Paris, 2011. /Bibliothèque d'études de l'Europe Centrale, vol. 4./ (<i>Bitskey István</i>)	420

Ára: 600 Ft

SOMMAIRE

<i>Tóth, Péter</i> : Pères de l'Église grecs dans la Bibliothèque Corvina II.	289
<i>Fekete, Csaba</i> : Fragment d'un abécédaire de la deuxième moitié des années 1660	313
<i>Farkas, Judit Antónia</i> : L'histoire de la Société Bibliophile Hongroise (1920–1949) I.	341
<i>Tóth, Kornélia, V.</i> : L'ex-libris contemporain à l'époque de la culture visuelle – message d'une collection de rapport hongrois	359

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Zsoldos, Endre</i> : Un recueil factice de Honterus	378
<i>Csorba, Dávid</i> : La morale de la dispute de Sárospatak de Mihály Szatmárnémethi	383
<i>Rózsa, Mária</i> : Le correspondant de langue allemande de <i>Vasárnapi Újság</i> (<i>Journal de dimanche</i>), le <i>Sonntags-Zeitung</i> (<i>Journal de Dimanche</i>) 1855–1865	392

CHRONIQUE

<i>Káldos, János</i> : La revue <i>Keresztény Magvető</i> (<i>Semur Chrétien</i>) fête ses 150 ans	399
<i>Pogány, György</i> : Chronologie hongroise de l'histoire de bibliothèque	403

REVUE

Depuis Debrecen jusqu'à Amsterdam. Les relations de la Hongrie et des Pays Bas. Réd. Gábor Pusztai, Réka Bozzay. Debrecen, 2010. (<i>Németh, S. Katalin</i>)	407
Boros, István: Les incunables de la Bibliothèque Diocésaine de Vác – Catalogus incunabulorum quae in Bibliotheca Diocesis vaciensis asservantur. Vác, 2010. (<i>Monok, István</i>)	410
Dörnyei, Sándor: Anciens traités médicaux hongrois. Troisième volume. Vienne: Université et Josephinum 1729–1848. Zebegény, 2010. (<i>Magyar, László András</i>)	411
Sáray Szabó, Éva, Tapolcainé: L'histoire de l'imprimerie et de la presse de Komárom. 1705–1849. Komárom, 2010. (<i>Monok, István</i>)	413
Borsa, Gedeon: Imprimerie roumaine de Brasso au premier moitié du 18. siècle. Budapest, 2010. (<i>Ecsedy, Judit, V.</i>)	414
Benkő, Ferenc: Rarités de Enyed. Kolozsvár, 1800. Avec les études de Erika Kiss et de Noémi Viskolcz. Szeged, 2010. /Les Cahiers du Savoir-thèque 1./ (<i>Monok, István</i>)	416
Géczi, János: Presse, image, histoire d'éducation. Veszprém-Budapest, 2010. /Les livres de la Culture scolaire 38./ (<i>Darvai, Tibor</i>)	417
Monok, István: Les bibliothèques et la lecture dans le Bassin des Carpathes. 1526–1750. Paris, 2011. /Bibliothèque d'études de l'Europe Centrale, vol. 4./ (<i>Bitskey, István</i>)	420

TÓTH PÉTER
Görög egyházatyák a Corvinában II.*

II. Görög atyák latinul a Corvinában

A következőkben tehát sorra vesszük azon latin nyelvű korvinákat, amelyek görög atyák műveinek latin fordításait tartalmazzák, s tartalmukat feltárva és azonosítva egy-egy megjegyzés formájában megpróbáljuk elhelyezni őket a korabeli szellemi irányzatok kontextusában.

1. Aristeas

München, Bayerische Staatsbibliothek: Clm. 627 (1481)

CSAPODI (1973), Nr. 53; CSAPODI (1990), Nr. 109; *Ex Bibliotheca Corviniana: Die acht Münchener Handschriften aus dem besitz von König Matthias Corvinus*. Bp. 2008. 91–93.

1. ff. 1r–3r: *Matthiae Palmieri in Aristeam de interpretatione LXX interpretum ad S. D. Paulum II. Pfontificem Maximum praefatio*

2. f. 3r–80r: *Aristeas: Ad Philocratem de interpretatione LXX interpretum* CAVT 273

A Septuaginta legendás keletkezéstörténetét feltáró görög szöveget Matteo Palmieri (†1483) fordította latinra az 1460-as években. A fordításnak két recenziója ismeretes. A korábbi Palmieri Bartolomeo Malipiero (†1464) brecciai püspöknek ajánlotta, s a dedikációban kifejti, hogy a munkára egy bizonyos Iohannes Aretinus kérte fel,⁴¹ aki nem más, mint V. Miklós pápa bizalmasa s könyvtárának egyik meghatározó bővítője, Giovanni Tortelli.⁴² 1466–1468 között Palmieri újabb elő-

* A tanulmány a K75693 számú „Corvina Graeca” OTKA pályázat keretében készült.

⁴¹ A korábbi dedikáció egyetlen kéziratban maradt csak fenn (Milano, Biblioteca Nazionale Braidense, A D X 3, ff. 1r–3r), amelyet Sabbadini adott ki 1904-ben: SABBADINI, Remigio: *Aristea tradotto da Mattia Palmieri*. In: Uő: *Opere minori I. Classici e umanisti da codici latini inesplosati*. Padova, 1995. Anenore, 252: „mihi... familiaris tuus Iohannes Aretinus, vir quidem virtute et doctrina insignis, pregrandem codicem obtulit, in quo Aristeas ipse inscribatur”.

⁴² Tortellirol és a pápai könyvtár felállításában betöltött szerepéről I. MANCINI, Girolamo: *Giovanni Tortelli, cooperatore di Niccolò V nel fondare la Biblioteca vaticana*. = *Archivio Storico Italiano* (78.) 1920. 161–282.

szóval látta el a fordítást, amelyet ezúttal már az új pápának, II. Pálnak ajánlott. Később azután ez a szövegváltozat terjedt el és jelent meg nyomtatásban is, s a müncheni korvina is e későbbi, népszerűbb szöveget tartalmazza.⁴³ A szöveg lefordítása a reneszánsz során egyre érlelődő bibliakritika, a Szentírás különböző verziói kritikai összevetésének előfutára.⁴⁴ A szöveget valószínűleg mint a korban oly népszerű levélműfaj egy érdekes képviselőjét is fontosnak tartották, nem is szólva arról, hogy a mű talán a legfontosabb legitimációja annak a hellenisztikus és egyben humanista gondolatnak, hogy az isteni bölcsesség alapvetően héber kinyilatkozását igenis össze lehet egyeztetni a görög nyelvvel és kultúrával.⁴⁵

A levél legfontosabb üzenete azonban talán mégis a könyvtárgyarapítás dicsérete. Ariszteasz ugyanis a Septuaginta fordításának tervét a legendás alexandriai könyvtár, a Muszeion II. Ptolemaiosz által történő megalapításának kontextusába illeszti. Elbeszéli, hogy a királyi könyvtár vezetője „töméntelen pénzt kapott, hogy összegyűjtse, ha lehetséges, a világ összes könyvét”, amelyek száma a szöveg szerint az első év után már a kétszáztezret is meghaladta, ám a további cél az volt, hogy elérjék az ötszáztezret. Éppen ezért akarták lefordíttatni görögre „a zsidók törvényeit is”, hogy így teljes és tökéletes legyen a gyűjtemény.⁴⁶ A fáraó tehát időt és pénzt nem kímélve valósította meg tervét, s így született meg az Ószövetség hetven bölcs által készített görög fordítása, s nem utolsósorban az eszményi könyvtár, amely a görög és latin klasszikusok művei mellett immár a Szentírást is tartalmazta.

Nyilván nem véletlen tehát, hogy már a latin fordítás voltaképpeni szponzorának, V. Miklós pápának az életrajzában is megtaláljuk, hogy könyvtára kiépítése közben „hüen követte Egyiptom neves királyának, Ptolemaiosz Philadelphosznak példáját”.⁴⁷ Az ő nyomán a könyvtáralapító fáraó képe a későbbiekben is fontos ideál volt a pápai udvar és a humanista könyvtárak gyűjtői számára.⁴⁸ Az Aristeas-

⁴³ BIANCA, Concetta: *Il soggiorno romano di Aristeia*. = Roma nel Rinascimento 1996. 36–41.

⁴⁴ A fordításról és a levél itáliai utóéletéről l. VACCARI, Alberto: *La lettera d’Aristea in Italia*. In: *Scritti di erudizione e di filologia. I. Filologia biblica e patristica*. Roma, 1952. 1–23: 6–10; TRINKAUS: *i. m.* 1970. (39. jegyzet) 2: 588.

⁴⁵ Az, hogy az Ariszteasz-levél voltaképpeni célja nem más, mint a Septuaginta görög szövege isteni ihletettségének legitimálása, mára már teljesen elfogadott tény; vö. COLLINS, Nina L.: *The Library in Alexandria and the Bible in Greek*. Leiden, 2000. Brill, 144–155.

⁴⁶ Vö. Ariszteasz levele Philokratészhez 9–11, SIMON L. Zoltán fordítása: *Apokrif levelek*. Bp. 1999. Telosz, 6.

⁴⁷ „Ptolomeum Philadelphum, inclutum Egypti regem, egregie admodum imitatus est”; vö. RIZZO, Silvia: *Per una tipologia delle tradizioni manoscritte di classici latini in età umanistica*. In: *Formative Stages of Classical Traditions: Latin Texts from Antiquity to the Renaissance. Proceedings of a conference held at Erice, 16-22 October 1993, as the 6th Course of International School for the Study of Written Records*. Eds.: Oronzo PECERE, Michael D. REEVE. Spoleto, 1995. Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo, 371–407: 388–389.

⁴⁸ Az Ariszteasz-levél és a reneszánsz könyvgyűjtés kapcsolatáról l. CANFORA, Luciano: *Il viaggio di Aristeia*. Roma–Bari, 1996. Laterza, 61–70, ahol a vonatkozó fejezetnek szemléletes módon ezt a címet adja: „Niccolò V come Tolomeo II”.

korvina megrendelésének hátterében tehát minden bizonnyal ott állhatott Mátyás azon igénye is, hogy magát – akárcsak V. Miklós – az alexandriai könyvtár alapítójának alakjával azonosítsa.

2. Athanasius

Bécs, ÖNB: Cod. Lat. 799. (1470 körül)

CSAPODI (1973), Nr. 74; CSAPODI (1990), Nr. 184.; GAIN, Benoit: *Traductions latines de Péres grecs. La collection du manuscrit Laurentianus San Marco 584: Édition des lettres de Basile de Césarée*. Bern, 1994. Peter Lang, 227–228. /Publications Universitaires Européennes, Série XV, Philologie et littérature classiques, 64/

1. f. 1r–31v: *De incarnatione contra Apollinarem* CPG 2231 (a szöveg – a prólógus – eleje hiányzik, az eredeti incipit: *Qui dominum nostrum...*) f. 14r, 16r, 20r: szövegközi beírt görög kifejezések.

2. f. 31v–46v: *Liber Athanasii de apparitione dei verbi in carne* CPG 2806 (*Qui versute divinas scripturas intelligere volunt inhumana verba...*), f. 33r; 38r; 43r; 46r: szövegközi görög kifejezések.

3. f. 47r–52v: *Epistula ad Adelphiū* CPG 2098 (*Dilectissimo et amantissimo Adelfio episcopo et confessori athanasii archiepiscopus et qui in Aexandria sunt fratres... Inspicientes litteris quae a tua veneratione scripta sunt...*), f. 48r; 50r; 50v; 52r: szövegközi görög kifejezések.

4. f. 52v–55r: *Epistula ad Maximum* CPG 2100 (*Inspicientes quae a te modo scripta sunt tuam quidem benevolentiam amplexus sum...*).

6. ff. 55r–56v: Apollinaris Laodicensis: *Ad Iovinianum* CPG 3665 (*Confitemur filium dei qui ante secula sempiternae es patre natus est...*).

7. f. 56v–62r: *Epistula ad episcopum Persarum* CPG 2294; *Epistula Dionysii Alexandrini ad Paulum samosatensem* CPG 1708 (*Sancta et divinitus inspirata scriptura antiquorum nobis actus enarrat deducens nos...*); f. 57v, 59r, 60r: görög terminus technicusok.

8. f. 62v–70r *De Trinitate Dialogus IV*. (csak a IV könyv: PG 28, 1249C-1264A) CPG 2284 (*Orthodoxus dixit corpus humanum habuit Christus an non. Apollenares respondit Non. Orthodoxus dixit Sed quale...*).

A kódexben fennmaradt művek, köztük számos kétes hitelű Athanáz-szöveggel, egy rendkívül fontos 9. századi firenzei kódexből származnak, amely egyedül őrizte meg a szövegek latin fordítását.⁴⁹ A korvina szövegeinek címe, beosztása, sőt sorrendje is pontosan megegyezik ezzel a kézirattal. Feltehető tehát, hogy közvetlenül

⁴⁹ A kézirat: Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana: S. Marco 584, ff. 1–33. A kézitról I. MERCATI, Giovanni: *Codici Latini Pico Grimani Pio*. Vatican, 1938. 188–191. /Studi e Testi 75/; ill. újabban GAIN, Benoit: *Traductions latines de Péres grecs. La collection du manuscrit Laurentianus San Marco 584: Édition des lettres de Basile de Césarée*. Bern, 1994. Peter Lang, 227–228. /Publications Universitaires Européennes, Série XV, Philologie et littérature classiques, 64/

annak mintájára készülhetett, talán épp Firenzében.⁵⁰ A firenzei kódexet 1431-ben fedezte fel Ambrogio Traversari barátja, Niccolò Nicoli, s a korban nagy szenzáció volt.⁵¹ Tartalmát a 15. század folyamán részletekben és egészében is többször lemásolták,⁵² s a firenzei zsinat során gyakran használták a görögök ellen.⁵³ Az őskódex különleges értéke, hogy az egyes teológiai szakszavak latin megfelelői mellett nagyon gyakran tartalmazza azok görög eredetijét is, ami valószínűleg fontos lehetett a zsinati viták során. Nem véletlen tehát, hogy ezek a későbbi átiratokban, így a bécsi korvinában is egytől egyig szerepelnek.⁵⁴

A kódexet feltehetőleg Brassicanus vitte Bécsbe 1525-ös budai látogatása után, mivel a kötet utolsó szennylapján (f. 70v) saját kezű bejegyzése olvasható,⁵⁵ amely Phótiosz pátriárka *Bibliothéké* című műve Athanázra vonatkozó fejezetének Ognibene da Lonigo (†1474) által készített latin fordítását tartalmazza.⁵⁶ A szövegrészt Brassicanus feltehetőleg Athanáz műveinek első, Celsano-féle 1482-es kiadásából

⁵⁰ A bécsi katalógus 14. századi datálása (*Tabulae codicum manu scriptorum praeter Graecos et Orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*. Wien, 1864. Gerold, 134) helyett De Marinis 15. századnak mondja a kéziratot, és toszkán eredetűnek tartja (DE MARINIS, Tammaro: *La Legatura artistica in Italia nei secoli XV e XVI. Notizie ed elenchi. I.* Napoli–Roma–Urbino–Firenze, 1960. 105); míg Otto Mazal 1470 körülre datálja (MAZAL, Otto: *Byzanz und das Abendland. Ausstellung der Handschriften- und Inkunabelsammlung der Österreichischen Nationalbibliothek. Handbuch und Katalog*. Graz, 1981. 149); Benoit Gain szerint pedig inkább 1480 körül keletkezett; vö. GAIN: *i. m.* (49. jegyzet) 228.

⁵¹ STINGER: *i. m.* 1977. (10. jegyzet) 274.

⁵² Így például: Firenze, Biblioteca Laurenziana: Fiesole 44, illetve Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ottob. Lat. 70, vö. minderről részletesen: GAIN: *i. m.* (49. jegyzet) 227–228.

⁵³ Így például Giovanni Montenaro nevezetes beszédében a zsinat utolsó ülésén: „Item iste doctor in libro de incarnatione Verbi dicit...” – GIUSTINIANI: *i. m.* (29. jegyzet) 273, amely a kódex első darabját takarja.

⁵⁴ Minderről részletesen a görög terminusok teljes jegyzékével együtt l. GAIN: *i. m.* (49. jegyzet) 328–333.

⁵⁵ A kézirat már Denis 18. század végi katalógusa is Brassicanusénak tartotta (DENIS, Michal: *Codices Manuscripti Theologici Bibliothecae Palatinae Vindobonensis Latini Aliarumque Occidentis Linguarum 2,1 Codices a Carolo VI temporibus bibliothecae illatos complexum, I.* Vindobonae, 1799. Trattner, Nr. 262), s ezt az azonositást vette át a bécsi kódexek 19. századi leírása (*Tabulae codicum manu scriptorum praeter Graecos et orientales in Bibliotheca Palatina asservatorum, I.* Vindobonae, 1864. Caroli Geldoni, 135) és a későbbi szakirodalom (SIMON, Frank: *Athanasius Latinus Zur handschriftlichen Überlieferung einer frühen lateinischen Übersetzung von Athanasiana und Pseudathanasiana*. In: *Ariana et Athanasiana. Studien zur Überlieferung und zu philologischen Problemen der Werke des Athanasius von Alexandrien*. Eds.: METZLER, Karin, SIMON, Frank. Opladen, 1991. Westdeutscher Verlag /Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 83/ 87–135: 99. 36. jegyzet is.

⁵⁶ PHÓTIOSZ: *Bibliothéké* 149. (Vö. PG 25, cclxxvii, ahol a latin fordítást Petrus Nanniusnak (†1557) tulajdonítják). A Phótiosz-féle „Athanáz-szócikk” Bésszarión egyik görög Athanáz-kódexének (Firenze, Biblioteca Laurenziana, San Marco 695, f. 1v.) élén szerepelt.

másolhatta ki.⁵⁷ A kötet talán azonos lehet azzal az *Athanasius*-szal, amelyet Brassicanus 1525-ös budai látogatásának leírásában, Salvianus-kiadásnak előszavában említ.⁵⁸

3. *Basilius 1.*

Bp. OSzK: Clmae 415 (1470 körül)
CSAPODI (1973), Nr. 102; CSAPODINÉ (1978), Nr. 13; CSAPODI (1990), Nr. 36.

1. ff. 1r–2v: *Praefatio ad beatissimum patrem summum pontificem Eugenium Quartum in oblatione beati Basilii Contra Eunomium e Graeco in Latinum traducti*
2. ff. 2v–4r: *Georgii Trapezuntii ad reverendissimum patrem Bessarionem cardinalem exhortantem ad traductionem magni Basilii responsio*
3. 4r–99v: *Adversus Eunomium* CPG 2837
4. ff. 99v–156: *De Spiritu Sancto* CPG 2839

Nagy Szent Vazul két, a firenzei zsinaton legtöbbször vitatott művének Trapezuntiosz által 1442-ben készített latin fordítása. A kézirat maga 1472 előtt Vitéz Jánosé lehetett.⁵⁹

4. *Basilius 2.*

Bp. OSzK: Clmae 426 (1470–1490 közt)
CSAPODI (1973), Nr. 106; CSAPODI (1990), Nr. 44.

1. f. 1r: [*Prologus Eustathii*] *Eustathius Syncreticae germane diaconissae*
2. ff. 1r–42r: *Hexaëmeron* CPG 2835

A latin fordítást egy bizonyos Eustathius készítette még a 4–5. század fordulóján.⁶⁰ A szöveg a 15. század végén a keresztény újplatonizmusnak a Teremtés és

⁵⁷ Ognibene ugyanis Bésszarión görög kódexe alapján készítette el az Athanáz-korpusz latin fordítását, s később ez volt lett az első nyomtatásban is megjelent Athanáz-gyűjtemény, így aztán a Fóthiosz-részlet a későbbiekben állandó kísérője lett az Athanáz-műveknek. Valószínűleg ezért másolhatta bele Brassicanus is a kódexbe. Minderről részletesen: FIASCHI, Silvia: *Un codice del Bessarione alla base della „princeps” di Atanasio nella versione di Ognibene da Lonigo*. In: „*Editiones principes*” delle opere dei padri greci e latini: *Atti del Convegno di studi della Società internazionale per lo studio del Medioevo latino (SISMEL), Certosa del Galluzzo, Firenze, 24–25 ottobre 2003*. Roma, 2006. SISMEL Edizioni del Galluzzo, 230.

⁵⁸ SALVIANUS: *De vero iudicio et et providentia Dei [...] libri VII*. Paris, 1575. 10: „Athanasij [...] infinita opera”.

⁵⁹ A kódexről és a fordítóról l. EKLER Péter: *Adalékok a korvinák történetéhez. Trapezuntiosz-kódexek, Trapezuntiosz-korvinák*. = Magyar Könyvszemle (123.) 2007. 265–277: Nr. 5.

⁶⁰ A fordításról l. ALTANER, Berthold: *Eustathius, der lateinische Übersetzer der Hexaëmeron-Homilien Basilii des Grossen*. = *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft* (39.) 1940. 161–170.

a Genézis könyvére való gyakori hivatkozásai nyomán vált igen népszerűvé,⁶¹ olyannyira, hogy a század végén két újabb latin fordítása is megjelent.⁶²

5. *Chrysostomus 1.*

Bécs, ÖNB: Lat. 977 (Firenze, 1465)
CSAPODI (1973), Nr. 170; CSAPODI (1990), Nr. 187; CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára:
Die Bibliothek des Johannes Vitéz. Bp. 1984. Akadémiai Kiadó, Nr. 23.

Dialogus de sacerdotio CPG 4316 (*Incipit liber dialogi sancti Johannis Chrysostomi Constantinopolitani episcopi et sancti Basilii Ceasariensis episcopi college beati Gregorii Nazanzeni qui intitulatur de dignitate sacerdotali – Mihi quidem multi fuerunt amici et amicitie iura...*) Vitéz János sorközi és marginális bejegyzéseivel.

A papságról szóló dialógust már a 8. század végén lefordították latinra,⁶³ s ez a fordítás a Karoling-kortól kezdve igen elterjedt Nyugaton: sokan olvasták és idézték a középkorban. A 15. századi humanista kéziratokban azután különösen népszerűvé vált, igen gyakran előfordult.⁶⁴ Ennek nyomán azután néhányan a korai latin fordítást is Traversarinak tulajdonították,⁶⁵ míg mások szerint Lilio Tifernate (†1486) készítette.⁶⁶ A probléma azonban az, hogy néhány, a humanista kódexre

⁶¹ Eustathius fordításának szerepéről l. PERROSA, Alessandro: *Un codice della Badia firolana con postille del Poliziano*. = *Rinascimento* (21.) 1981. 29–51.

⁶² A szöveget először Lampugnino Birago fordította le II. Pál pápa számára (Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 302, vö. *Umanesimo e Padri della Chiesa. Manoscritti e incunaboli di testi patristici da Francesco Petrarca al primo Cinquecento*. Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana, a cura di S. GENTILE, Milano, 1997. 350–353), majd szinte azonnal elkészült egy újabb változat, melyet Johannész Argüropulosz készített IV. Sixtus számára (Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 301, vö. *Umanesimo e Padri della Chiesa. Manoscritti e incunaboli di testi patristici da Francesco Petrarca al primo Cinquecento*. Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana a cura di S. GENTILE. Milano, 1997. 366). Minderről l. STINGER, Charles: *Greek Patristics and Christian Antiquity in Renaissance Rome*. In: *Rome in the Renaissance: The City and the Myth*. Binghamton, 1982. 153–169: 158–159; ill. STINGER: i. m. 1998. (36. jegyzet) 230.

⁶³ MALINGREY, Anne-Marie: *La tradition manuscrite du De sacerdotio de saint Jean Chrysostome à la lumière du 'vetus interpret latinus'*. In: *ANTIDORON I. Hommage à Maurice Geerard pour célébrer l'achèvement de la Clavis Patrum Graecorum*. Wetteren, 1984. 27–32.

⁶⁴ A korai kódexek jegyzékét részletes irodalommal l. LORINI, F.: *Una traduzione latina del Peri hierosunes di Giovanni Crisostomo attribuita ad Ambrogio Traversari*. = *Aevum* (73.) 1999. 549–570: 561–564.

⁶⁵ Így például Jean Jouffroy (†1473) francia bíboros, aki már egy 1460-as, saját könyveiről készített jegyzékben azt írta, hogy a „*De sacerdotio et eius dignitate liber vj ab Ambrosio ipso*” lett latinra fordítva. Vö. Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 409, f. 121v. A kézírás fakszimiléjét l. *Umanesimo...* (62. jegyzet) 284. Ennek nyomán számos későbbi, a humanizmussal foglalkozó tudós Traversari fordításának tekintette a művet, így pl. STINGER: i. m. 1977. (10. jegyzet) 131–132, illetve nyomában néhányan, minderről l. LORINI: i. h. (64. jegyzet) 555–559.

⁶⁶ BANDINI, Alessandro M.: *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, vol. IV. Florentiae, 1777. 447–448.

jellemző apróbb olvasati problémától eltekintve a – már a 9–10. századi kódexekben előforduló – latin szöveg szinte teljes egészében megegyezik a humanista kéziratokban, így például a bécsi korvinában is található szövegváltozattal. Így ezek minden bizonnyal vagy a régi fordítás egyszerű átiratai, vagy – ha Traversari „keze” tényleg felfedezhető a szövegben – a régi fordítás egyfajta javított, aktualizált verzióinak tekintendők. Traversari és a latin szöveg kapcsolatának kérdése azonban mindeddig még nem dőlt el megnyugtatóan.

Annyi azonban bizonyos, hogy a bécsi korvina szövege egyértelműen a latin fordítás 15. századi humanista változatát tükrözi, s írásában, kiállításában és szövegvezetésben nagyon közel áll egy Giovanni di Piero da Stia (†1476) által Firenzében másolt kódexhez, amely a *Dialógus* mellett Lilio Tifernate további Aranyszájú-fordításait őrzi.⁶⁷ A bécsi korvina eredetileg Vitéz János tulajdonában lehetett, s a margón feltehetőleg az ő szövegkritikai jellegű bejegyzései olvashatók; a kötet minden bizonnyal az ő gyűjteményéből került Mátyás könyvtárába.⁶⁸

A dialógust a reneszánsz nagyon nagyra értékelte, mivel ebben a szövegben látták a platóni dialógus keresztény célra történő felhasználásának egyik legszebb példáját. Népszerűségét mi sem mutatja jobban, mint hogy a 16. században Pomilio Amaseo (†1585) újra lefordította latinra.⁶⁹

6. Chrysostomus 2.

Bp. OSzK: Clmae 346 (1485–1490)
CSAPODI (1973), Nr.171; CSAPODI (1990), Nr. 28.

1. ff. 1–64v. Homiliae XVIII. in epist. I. ad Tymotheum CPG 4436 (*Vnvs ex apostoli discipulis timotheus fuit...*)

2. ff. 64v–102v. Homiliae VI. in epist. II. ad Tymotheum. CPG 4437 (*Qvid sibi uult...*)

3. ff. 102v–126. Homiliae VI. in epist. ad Titum. CPG 4438 (*Vnus ex Pauli socijs hic fuit...*)

4. ff. 126v–137. Homiliae III. in epist. ad Philemonem. CPG 4439 (*Primum necessario dicendum...*)

5. ff. 137–155. Epistolae III. ad Olympiadem matronam. CPG 405 (*Dominae... Olympiadi ... Age rursus meroris tui* – a harmadik levél vége hiányzik.)

A homíliák és levelek mind Traversari fordításai, aki a páli levelek kommentárjainak lefordításával Aranyszájú műveinek meglevő latin korpuszát kívánta kiegészíteni, míg az özvegy Olümpiaszhoz írt levelek a vigasztaló levél klasszikus

⁶⁷ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Pl. 14 dext. 3, ff. 1r–70v, amelyben a *Dialogus* után Aranyszájú *De patientia Iob* és *De Paenitentia* című műveinek latin fordításait találjuk. A kötetről részletesen l. *Umanesimo...* (62. jegyzet) 300–301.

⁶⁸ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Bp. 1984. Akadémiai Kiadó, Nr. 23.

⁶⁹ STINGER: *i. m.* 1977. (10. jegyzet) 175–176.

keresztény példái.⁷⁰ Az exegetikai művek és a három levél ugyanebben a kontextusban szerepel egy firenzei kéziratban is, amelyet Traversari feltehetőleg saját maga írt, elképzelhető tehát, hogy ez a kódex szolgált a korvina mintájául is.⁷¹

7. *Chrysostomus* 3.

Varsó, Biblioteka Narodowa: Ms. Lat. F.vel.I.99 (Firenze, 1485–1490 közt; 1944-ben megsemmisült)⁷²

1. f. 1r–197v: Homiliae I-XXIX in Epistolam ad I Corinthios CPG 4428
2. f. 197v–212v: Ecloga de filiorum educatione CPG 4684 (27)⁷³
3. f. 212v–221r: Ecloga de peccato et confessione CPG 4684 (24)
4. f. 221r–229r: Ecloga de morte et interpretatione epistolae ad Thessalonicenses CPG 4684 (31)
5. f. 230r–234v: Ecloga de imperio, potestate et gloria CPG 4684 (21)
6. f. 234v–243r: Ecloga de virtute et malitia (26)
7. Adversus Iudaeos homiliae VI. CPG 4327

A kódex darabjai – a Zsidók ellen írott homíliák kivételével, amelyeket még Traversari fordított latinra 1424-ben⁷⁴ – Francesco Griffolini Aretino (†1470 k.) fordításait tartalmazzák, aki a Korinthusi levél magyarozatát 1457-ben, az Aranyszájú különböző műveiből kivonatolt tematikus válogatásokat, az ún. eklogákat pedig 1452–1453-ban fordította latinra, s ezek általában Griffolini többi fordításával együtt hagyományozódtak a kéziratokban.⁷⁵ Szinte pontosan ugyanebben a kontextusban található Griffolini Aranyszájú-fordításai egy 1462–1467 között másolt

⁷⁰ STINGER: *i. m.* 1977. (10. jegyzet) 152–153.

⁷¹ Pl. Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, Conv. Soppr. J VI 6 (574), amely feltehetőleg Traversari saját példánya; vö. SOTTILI, Agostino: *Autografi e traduzioni di Ambrogio Traversari*. = *Rinascimento* (5.) 1965. 3–15: 9–10.

⁷² A kézirat részletes leírását lásd: KORZENIOWSKI, J.: *Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich*. = *Archiwum do Dziejów Literatury i oświaty w Polsce* (11.) 1910. 10–13; ill. ennek nyomán KRISTELLER, Paul Oscar: *Iter Italicum: a Finding List of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and Other Libraries*. 5. Leiden, 1990. Brill, 178. Kristeller leírása azért is különösen fontos, mert Csapodi Csaba katalógusában a művek egymásutánja teljesen fel van keveredve, vö. CSAPODI (1973) Nr. 175. A kézirat megsemmisülését a könyvtár munkatársa, Slawomir Szyller kéresemre egy 2010. januári levelében külön is megerősítette.

⁷³ Ehhez az eklogához feltehetőleg hozzámásolták még a kéziratokban rendszerint ezután következő *Ecloga de futuro iudicio* című összeállítást is, amit a katalógusok készítői feltehetőleg nem vettek észre a kéziratban, pedig az első darab mérete (mintegy 14 fólió) arra utal, hogy itt valószínűleg két eklogáról lehet szó. Az eklogák körülbelül hasonló méretű firenzei kéziratában (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Fiesolano 41) ugyanis az első egység 6 (ff. 316v–319r), míg a következő négy fólió terjedelmű (ff. 319r–323r).

⁷⁴ STINGER: *i. m.* 1977. (10. jegyzet) 131.

⁷⁵ MANCINI, Girolamo: *Francesco Griffolini, cognominato Francesco Aretino*. Firenze, 1890. Tip. di G. Carnesecchi e figli, 23–24.

díszes firenzei kódexben, amely szintén a Korintusi levélhez írott homíliákkal kezdődik, majd néhány más exegetikai mű után az eklogák ugyanezen darabjait és végül az *Adversus Judaeos*t tartalmazza.⁷⁶ Valószínűnek tűnik tehát, hogy az elpusztult varsói korvina egy ezen firenzei darab alapján készült válogatás lehetett, amely alapvetően Griffolini Khrüszosztomosz-fordításait gyűjti egybe.

8. *Ps.-Clemens*

BEK: Cod. Lat. 3 (1472 előtt)
MEZEY (1961), Nr. 3.; CSAPODI (1973), Nr. 201; CSAPODI (1990), Nr. 8; MEZEY-TÓTH (2006), Nr. 3.

Recognitiones cum epistola Clementis ad Iacobum – CPG 1015 (5) és (3)

A két szöveget még Rufinus fordította latinra a 4. század végén. A reneszánsz korában a kelemenai iratokat az egyház őskoráról tudósító fontos történeti dokumentumnak, szinte egyháztörténeti munkának tekintették.⁷⁷

9. *Cyrillus Alexandrinus*

Bp. OSzK: Clmae 358 (datálása és eredete bizonytalan, eleje kitépve)
CSAPODI (1973), Nr. 217; CSAPODI (1990), Nr. 30.

f. 1–126 S. Cyrillus archiepiscopus Alexandriae: *Thesaurus de sancta et consubstantiali Trinitate* CPG 5215 (Csak a szöveg egy részét [PG 75, 59, CD–610 BC] tartalmazza, a többi hiányzik.)

Geórgiosz Trapezuntiosz fordítása 1486-ból; a mű a firenzei zsinaton az egyik leggyakrabban idézett görög tekintély volt, teljes fordítása is ezért készült el.⁷⁸

10. *Ps.-Cyrillus*

Bécs, ÖNB: Lat. 1037 (1443) (f. 72r)
CSAPODI (1973), Nr. 219; CSAPODI (1990), Nr. 188.

f. 1–72. *Speculum sapientiae – Tractatus qui dicitur apologeticus doctoris Cirilli de Greco in Latinum translatus divisus in IV libros primus est contra impudentiam secundus contra superbiam tertius contra cupiditatem et quartus contra luxuriam*

⁷⁶ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Fiesolano 41. A kódexről részletesen l. *Umanesimo...* (62. jegyzet) 306–308.

⁷⁷ Vö. pl. Mirandolánál: *Apologia (De Salute Origenis disputatio)*. In: SABBADINI: *i. m.* 1995. (41. jegyzet) 204. „Clemens apostolorum discipulus, qui Romanae ecclesiae post Apostolos episcopus et martyr fuit, libros edidit, qui appellantur Recognitiones, in quibus cum ex persona Petri doctrina quasi vere Apostolica ex ponatur.”

⁷⁸ A kódexről és a fordítóról l. EKLER: *i. h.* 2007. (59. jegyzet) Nr. 10.

A szöveg címe félrevezető, a kódexben fennmaradt mű ugyanis egy középkori exemplumgyűjtemény, amelyet feltehetőleg a 14. század elején élt domonkos Bongiovanni da Messina írt, s amelyet a kézirati hagyomány egy része a 4. század elején élt Jeruzsálemi Szent Cirillnek tulajdonít.⁷⁹ A téves attribúció oka talán az lehetett, hogy a szerző egy másik fordítás, a *Kalila és Dimna* néven ismert arab mesegyűjtemény négyes felosztását követte, s erre utalást is tett. A ‘Cyrillus’ név megjelenése talán a ‘Calyla’ cím eltorzulása miatt jelent meg a kéziratok élén.⁸⁰ A mű maga egyébként a középkor egyik legnépszerűbb könyve volt: már a 15. században többször lefordították németre, egész korán elkészült cseh fordítása is, s a latin szövegből is számos késő középkori kéziratot ismerünk.⁸¹ A „korvina” tehát feltehetőleg egy hasonló, 15. század elejéről származó középkori kódex lehet, amelyet talán éppen e téves attribúció miatt mint a híres Cirill – a felirat szerint egyértelműen – görögből latinra fordított művét soroltak be a könyvtárba, s kötötték jellemző korvinakötésbe. Az is elképzelhető azonban, hogy mint számos – az aesopusi állatmesékhez hasonló – apró történetet tartalmazó oktatási segédkönyvet tartották számon.⁸²

11. Damascenus

Bp. OSzK: Clmae. 345 (Firenze, 1485–1490)
CSAPODI (1973), Nr. 220; CSAPODI (1990), Nr. 27.

1. ff. 2–91v: S. Iohannes Damascenus: *De fide orthodoxa* I–IV. CPG 8043 (Burgundio de Pisa fordításában)
2. ff. 92–133: Anselmus Cantuariensis: „*Liber monologion*.” (PL 158, 141–224)
3. ff. 133v–145. Anselmus Cantuariensis: *Proslogion* (PL 158, 223–242)
4. ff. 145–190v. Anselmus Cantuariensis: *Liber cur deus homo* (PL 158, 359–432)
5. ff. 190v–214v. Anselmus Cantuariensis: „*Liber de processione Spiritus sancti*.” (PL 158, 285–326)
6. ff. 214v–218: Anselmus Cantuariensis: „*Epistula ad Valerianum*” [!] „*Nuemburgensem Episcopum De fermentato et azimo*.” (PL 158, 541–548)
7. ff. 218–272. Eadmerus monachus: „*Liber Anselmi De Voluntate triplici vel de similitudinibus*.” (PL 159, 605–702)

⁷⁹ KAEPPELI Nr. 699, ill. BLOOMFIELD 5372.

⁸⁰ SABBADINI, Remigio: *Il "Quadripartitus" di Bongiovanni da Messina*. = Giornale storico della letteratura italiana (90.) 1927. 216–219. A szerzőség kérdéséhez újabban l. Palmer kiváló áttekintését: PALMER, Nigel: *Rezension von Bodemann, Ulrike: Die Cyrillusbücher und ihre deutsche Übersetzung durch Ulrich von Pottenstein* = Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (116.) 1994. 137–146.

⁸¹ A német fordításról l. BODEMANN, Ulrike: *Die Cyrillusbücher und ihre deutsche Übersetzung durch Ulrich von Pottenstein Untersuchungen und Editionsprobe*. München, 1988. Artemis; a cseh fordításról l. TRÍSKA, Josef: *Předhusitské bajky*. Praha, 1990. Vyšehrad, 67–89. A latin szöveg hagyományról részletesen beszél Bodemann fent idézett műve (55–73).

⁸² Sabbadini szerint Gregorio Correr a mantuai iskolájában a gyűjteményt ‘fabellae ex earum genere, quae apologi nominantur’ néven együtt használták Aesopus meséivel az oktatásban. Vö. SABBADINI: *i. m.* 1995. (41. jegyzet) 216.

8. ff. 272v–290v. Anselmus Cantuariensis: „*Liber de conceptu uirginali et de originali peccato.*” (PL 158, 431–464)

9. ff. 290v–292. Anselmus Cantuariensis: *Epistola secunda ad Walerannum. De sacramento ecclesiae.* (PL 158, 551–554)

Az első helyre másolt szöveget, Damaszkuszi Szent János *Az igaz hit kifejtése* című munkáját Burgundio da Pisa (†1193) fordította latinra a 11. században. A szöveg a görög egyház legalapvetőbb hittételeinek rövid bemutatását és magyarázatát tartalmazza, s természetesen a Szentháromság dogmájának részletes bemutatásával kezdődik. Az, hogy ez a mű éppen Anselmusnak az 1054-es egyházszakadás után a görögök ellen írt műveivel együtt szerepel a korvinában, nyilvánvalóvá teszi, hogy a kódex voltaképpen a firenzei zsinat szellemében fogant görögellenes polemikus gyűjtemény. A kézirat a két egyház évszázados vitái során előkerült szinte valamennyi kérdésben állást foglal, a Szentlélek eredetétől kezdve az eredendő bűn tanításán keresztül egészen a liturgián használt kovászos és kovásztalan kenyérral kapcsolatos eucharisztikus vitákig.⁸³ Az, hogy a kötetben egy görög és egy latin egyházatyá művei szerepelnek egymás mellett, szinte képszerűen illusztrálja a firenzei zsinat egyik legfontosabb tételét a görög és latin egyházatyák concordiájáról.⁸⁴ Az azonban érdekes, hogy e kérdések még a zsinat után csaknem ötven évvel is olyan komoly érdeklődésre tarthattak számot, hogy Mátyás könyvtára számára egy rendkívül elegáns díszkódexben rendelték meg őket.

12. Didymus

New York, Pierpont Morgan Library: MS. 496 (Firenze, 1488)

CSAPODI (1973), Nr. 224; CSAPODI (1990), Nr. 115.; GAIN, Benoit: *Traductions latines de Pères grecs. La collection du manuscrit Laurentianus San Marco 584: Édition des lettres de Basile de Césarée.* Bern, 1994. Peter Lang, 200–203. /Publications Universitaires Européennes, Série XV, Philologie et littérature classiques, 64/

1. f. 2r–37v: Didymus: *De Spiritu Sancto* CPG 2544.

2. f. 38r–62v: Ps.-Eusebius Vercellensis *De Trinitate libri XII* CPL 105 (CPPM 1351).⁸⁵

3. f. 63r–71r: Cyrillus Ep. 41. CPG 5341 a firenzei Laur. 584-ből (22)

⁸³ Ez utóbbi, az ún. kovásztalan (azymita) vita a későbbiekben is az egyik legvitatottabb kérdés volt a két egyház között; vö. SMITH, Mahlon H.: *And taking bread...: Cerularius and the Azyme Controversy of 1054.* Paris, 1978. Editions Beauchesne.

⁸⁴ Giovanni Montenero például a zsinat utolsó ülésén a görög patrisztikus idézetekből álló szónoklatát is ezekkel a szavakkal vezette be: „Sequentes ordinem primo institutum transimus ad autoritates sanctorum Graecorum, ut ex illis testimoniis innotescat concordia sanctorum Latinorum et Graecorum.” In: GIUSTINIANI: *i. m.* (29. jegyzet) 269.

⁸⁵ A szöveg szerzőségének kérdése egyelőre tisztázatlan, annyi azonban bizonyos, hogy nem egy görög mű fordítása, hanem eredetileg is latinul íródott valamikor a 4. század végén; a kéziratok Athanáznak, Vigiliusnak és Vercelli Eusebiusnak egyaránt tulajdonítják. Vö. DATTRINO, Lorenzo: *Il De Trinitate pseudoatanasiano.* Roma, 1976. Institutum Patristicum Augustinianum, 10–12; 120–122.

4. f. 71r–78v: Cyrillus Ep. 40. CPG 5340 a firenzei Laur. 584-ből (23)
5. f. 78v–82r: Cyrillus Ep. 45. ad Succensum CPG 5345 a firenzei Laur. 584-ből (24)
6. f. 82v–86r: Cyrillus Ep. 46. ad Succensum CPG 5346 a firenzei Laur. 584-ből (25)
7. f. 86r–87v: Cyrillus Ep. 44. ad Eulogium CPG 5344 a firenzei Laur. 584-ből (26)
8. f. 88r–91v: Proclus Hom. I. De S. Maria CPG 5800 a firenzei Laur. 584-ből (27)
9. f. 92r–225v: Johannes Climacus: *Scala Paradisi* CPG 7852

A Didymus-korvina tartalmi értékeléséhez és a szövegek szellemtörténeti kontextusához Pócs Dániel tanulmánya után nehéz bármit is hozzátenni. Pócs meggyőzően bizonyítja, hogy a kéziratban szereplő művek milyen fontos szerepet játszottak a firenzei zsinat dogmatikai vitáiban, még érdekesebb azonban annak bemutatása, hogy ezek a szövegek a zsinati viták lezajlása után miként termékenyítették meg az új humanista teológiát.⁸⁶ Mindehhez csupán annyit tehetnénk hozzá, hogy a kódex második részében, a Didümosz-munka után szereplő szövegek (Nr. 3–8) szintén zsinati iratok, s éppen abból a 9. századi firenzei kódexből származnak, amelyből az Athanasius-korvina összes szövege.⁸⁷ A címük, s ami talán még meggyőzőbb, a sorrendjük is megfelel az ebben a kéziratban látható struktúrának.⁸⁸ Nyilvánvaló tehát, hogy ezek dogmatikai jellegük miatt kerültek a Didümosz-traktátus mellé, s így alkotnak egységes szentháromságtani dogmatikai-polemikus gyűjteményt. Ennek végére került be az Ambrogio Traversari által 1419-ben házfőnöke, Matteo prior számára újrafordított *Scala Paradisi*.⁸⁹

Már Pócs Dániel tanulmánya is felveti azonban a kérdést, miért kellett megrendelni és ilyen különleges illuminációval ellátni egy görögellenes polemikus gyűjteményt csaknem fél évszázaddal a zsinat lezárása után.⁹⁰ A probléma megoldását ő a korabeli Firenzében érlelődő neoplatonikus filozófia teológiai indíttatásában véli felfedezni. A gyűjtemény voltaképpen rendeltetésével kapcsolatos véleményét szerintem tovább erősíti a kötet utolsó darabja, Létrasz Szent János *A mennyei lajtorja* című művének jelenléte is. A 6. századi Sinai-hegyi apát 30 fejezetre tagoló munkája ugyanis Jákob mennyekbe vezető lajtorjájának (Gen 28, 11–12) mintájára

⁸⁶ Pócs: *i. h.* (4. jegyzet) 162–166.

⁸⁷ Vö. fentebb 51–52. jegyzet.

⁸⁸ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, S. Marco 584, ff. 60v–78r. ill. MERCATI: *i. m.* (49. jegyzet) 189–190.

⁸⁹ A szövegnek ekkorra már létezett egy, a 14. századi Angelo Clarenó de Cingoli által készített latin fordítása, ez azonban Traversari szerint nehezen érthető, szó szerinti fordítás volt: „ad intelligendum difficillima, quia, qui prior transtulit [...] inhesisset litterae [...] et de verbo ad verbum transtulisset”. Vö. *Ambrosii Traversarii Epistolae Latinae II*. Bologna, 1968. Forni, 962–963. Ezért ő inkább újrafordította a művet, hogy annak szellemisége világosan megragadhatóvá váljék: „ut sensus illius auctoris aptius atque lucidius promerem”. A szöveg Traversari-féle fordítása később rendkívül népszerű lett, s számos kéziratban maradt fenn. Vö. STINGER: *i. m.* 1977. (10. jegyzet) 15–16, 110–112; ill. újabban VARALDA, Paolo: *Per la conoscenza di Giovanni Climaco nell'occidente latino fra trecento e quattrocento*. In: *Padri greci e latini confronto (secoli XIII–XV)*. Ed.: CORTESI, Mariarosa. Firenze, 2004. SISMEL, 37–62.

⁹⁰ Pócs: *i. h.* (4. jegyzet) 168.

lépésről lépésre mutatja meg a lélek megtisztulását, felemelkedését és átistenülését, azaz a Szentlélek megszerzésének útját.⁹¹ A szerző művének 29., utolsó előtti, a „Földi mennyország, azaz az áldott szenvedélytelenségről” szóló fejezetében írja le az emberi lélek által elérhető legmagasabb állapotot, amelyben az aszkéta „elméjét a teremtmények fölé emelte, minden érzékét alávetette az értelemnek, és azt az Úr színe elé állítva erejét meghaladó szolgálattal egyre feléje halad.” Ez az állapot Isten tökéletes ismerete, amelynél csak az angyaloké különb.⁹²

Érdekes módon szinte ugyanezekkel a kifejezésekkel és leírásokkal találkozunk Mirandola neoplatonikus Genezis-magyarázatában, a *Heptaplus*ban is, amelynek utolsó fejezetében a lélek tökéletes boldogságáról Pico a *Létra* szavaival beszél: „Vera autem et consummata felicitas ad Dei faciem contuendam, quae est omne bonum, ut ipse dixit, et ad perfectam cum eo principio a quo emanavimus unionem nos revehit et adducit.”⁹³ Erről a boldogságról pedig ugyancsak a *Létrához* hasonlóan írja, hogy ez csak az angyalok és az emberek kiváltsága,⁹⁴ a felemelkedésről pedig egyértelműen a *Létra* képeivel szól.⁹⁵ A kötet tehát – amint összeállítása, a benne megőrzött szövegek együttese és az illuminációk is elárulják – a Firenzében formálódó új humanista teológia legfrissebb irányait tükrözi.⁹⁶

⁹¹ A műről és szerkezetéről lásd: CHRYSAVGIS, John: *John Climacus: from the Egyptian Desert to the Sinaite Mountain*. London, 2004. Ashagte Publishers, 21–41; ill. VÖLKER, Walther: *Scala Paradisi*. Wiesbaden, 1968. F. Steiner.

⁹² PG 88, 1148. Traversari fordításában: „mentem vero supra creaturam omnem elevans omnes sibi subiecit sensus atque vultui domini animam sistens supra virum suarum modum [...] perfectam cognitionem Dei ab angelis secundam esse aiunt.” Cf. Bp. OSzK, Clmae 344, 168r.

⁹³ *Heptaplus* 7P: *De hominis dignitate; Heptaplus; De ente et uno; e Scritti vari*. Ed.: GARIN, Eugenio. Torino, 2004. Nino Aragno, 332.

⁹⁴ GARIN: *i. m.* (93. jegyzet) 334: „Ideoque solus homo et angelus ad eam sunt facti felicitatem, quae est vera felicitas.”

⁹⁵ Vö. *Oratio de hominis dignitate*: „ascendemus, donec in sinu Patris qui super scalas est tandem quiescentes, theologica felicitate consummabimur.” (BAUMGARTEN, Norbert: *Pico della Mirandola Über die Würde des Menschen*. Hamburg, 1990. Meiner Verlag, 14–16) Vö. mindezt a *Létra* jánosi képeivel a mű 30. fejezetében (PG 88, 1160) Traversari fordításában: „Ascendamus queso prompte et fideliter intellectualem hunc atque celestem ascensum cuius quidem initium est terrenorum omnium abrenuntiatio finis vero caritatis Deus.” (Bp. OSzK: Clmae 344, f. 173v–174r.). A felemelkedés picói tanításáról részletesen l. BLACK, Crofton: *Pico's Heptaplus and Biblical Hermeneutics*. Leiden, 2006. Brill, 189–205. A picói gondolat forrásairól részletesen l. IDEL, Moshe: *The Ladder of Ascension – The Reverberations of a Medieval Motif in the Renaissance*. In: TWERSKY, Isadore: *Studies in Medieval Jewish History and Literature. II*. Cambridge–London, 1984. 83–93. Ő azonban nem ismeri fel a *Létra* és Pico hasonló vonásait, hanem helyette egy elég valószínűtlennek tűnő rabbinikus párhuzamot (Yohanan Alemanno [†1504] Genezis-kommentárja) igyekszik bizonyítani, s még egy, a rabbi és Mirandola közti esetleges találkozás hipotézisét is felvázolja.

⁹⁶ A *Létra* szellemisége és a firenzei újplatonizmus összefüggéseiről l. LACKNER: *i. h.* (38. jegyzet) 15–44: 17–18.

13. *Dionysius Areopagita 1.*

Modena, Biblioteca Estense: Cod. Lat. 1039 (Firenze, 1460–1470)
CSAPODI (1973), Nr. 230; CSAPODI (1990), Nr. 103.

Corpus Dionysiacum – CPG 6614

Az ún. *Corpus Dionysiacum* az Areoszipagoszi Dénesnek – Pál areoszipagoszi beszéde hatására megtért (ApCsel 17,34) tanítványának – tulajdonított művek sorozata. A korpusz négy nagyobb műből (*Mennyei hierarchia*, *Egyházi hierarchia*, *Az isteni nevekről*, *Misztikus teológia*) és tíz levélből áll.

Az iratoknak a keresztény teológiára tett hatását nehéz túlbecsülni. Nyugaton a 9. századtól fogva újabb és újabb latin fordításai készültek,⁹⁷ ám a korvinák nem e régi, hanem Traversari 1436-ban készült, sokáig a legkiválóbbnak tartott fordítását tartalmazzák.⁹⁸ A dénesi iratok természetesen a reneszánszra is óriási hatással voltak, s a 15. század második felének neoplatonikus teológiája megfellebbezhetetlen tekintélynek, a „keresztény teológia hercegének” tekintette Dénest.⁹⁹

14. *Dionsysius Areopagita 2.*

Besancon, Ms 166 (Firenze, 1457)
CSAPODI (1973), Nr. 231; CSAPODI (1990), Nr. 2.

Corpus Dionysiacum – Traversari fordítása (későbbi beszerzés – a kódex eredetileg egy másik személy tulajdona lehetett, s Mátyás címerét az övére festették rá)

15. *Eusebius 1.*

BEK: Cod. Lat. 5 (Firenze, 1460–1470)
MEZEY (1961), Nr. 5; CSAPODI (1973), Nr. 250; CSAPODI (1990), Nr. 10.; MEZEY–TÓTH (2006), Nr. 5.

f. 1–79: *Chronica* – CPG 3494

⁹⁷ A latin fordításokról l. CHEVALLIER, Philippe: *Dionysiaca; Recueil donnant l'ensemble des traductions latines des ouvrages attribués au Denys de l'Aréopage. I–II.* [Paris-Bruges], [1937–1951]. Desclée, de Brouwer & Cie. Ill. újabban: *Re-thinking Dionysius the Areopagite.* Eds.: COAKLEY, Sarah, STANG, Charles L. Chichester, 2009. Wiley–Blackwell, 71–136.

⁹⁸ STINGER: *i. m.* 1977. (10. jegyzet) 159–162; ill. EKLER Péter: *Adalékok a corvinák történetéhez 2. Görög szerzők latin fordításai* = Magyar Könyvszemle (124.) 2008. 233–245.

⁹⁹ Pico della Mirandola: *Commento.* In: GARIN: *i. m.* (93. jegyzet) 462: „Dyonisio Areopagita, principe de’ teologi cristiani.” Minderről l. MONFASANI: *i. h.* 1987. (34. jegyzet) 189–219; ill. a késői 15. század keresztény neoplatonizmusának vonatkozásában l. CRISTIANI, Marta: *Dionigi dionisiaco. Marsilio Ficino e il Corpus Dionysianum.* In: *Il Neoplatonismo nel Rinascimento.* Ed.: PRINI, Pietro. Firenze, 1993. 185–203.

Az egyháztörténetéről ismert Caesareai Euszebiosz világkrónikája kizárólag egy örmény verzióban és Jeromosnak a budapesti korvinában is olvasható latin fordításában maradt fenn. A korvinában feltehetőleg a történeti munkák között kaphatott helyet.

16. Eusebius 2.

BEK: Cod. Lat. 6 (Firenze, 1460–1470)
MEZEY (1961), Nr. 6; CSAPODI (1973), Nr. 252; CSAPODI (1990), Nr. 11; MEZEY-TÓTH (2006), Nr. 6.

f. 1–182v: *Praeparatio Evangelica* CPG 3486

Euszebiosz 4. századi művét, melyet a pogány értelmiség számára írt azzal a határozott céllal, hogy a pogány szerzők műveiből vett számtalan idézettel bizonyítsa, hogy Krisztus az igaz Isten, Geórgiosz Trapezuntiosz fordította latinra 1448-ban.¹⁰⁰ A könyvet a reneszánsz nagyon nagyra értékelte, egyrészt a rengeteg, csak itt megőrzött antik töredék miatt, másrészt azért, mert Euszebiosz írása volt a legfontosabb bizonyíték arra, hogy az emberi ősvallás, a neoplatonizmus ‘*prisca religio*’-ja voltaképpen a kereszténység egy Krisztus előtti formája.¹⁰¹

17. Hieronymus 1.

Bécs, ÖNB: Cod. Lat. 930 (Sigismondo Sigismondi, Firenze, 1488)
CSAPODI (1973), Nr. 330; CSAPODI (1990), Nr. 186.

1. f. 1r–119v: Hieronymus: *Expositio Evangelii secundum Matthaem* CPL 590
2. f. 120r–147r: Ps.-Hieronymus: *Expositio Evangelii secundum Marcum* CPL 632¹⁰²
3. f. 147v–205v: Hieronymus: *Commentarius in Ecclesiasten* CPL 583
4. f. 206r–215r: *Evangelium Ps.-Matthaei cum epistolis Hieronymi et Chromatii* CANT 51
3. f. 215r–215v: Ps.-Epiphanius: *Vita Mariae – Epitome* CANT 91
6. f. 215v–216r: Hieronymus ad Chromatium et Heliodorum: *Hanc sibi regulam beata Maria* CPPM II 920
7. f. 216r–217r: Ignatius Antiochenus: *Epistolae IV Mediaevales* CPG 1028
8. f. 217r–221v: Exemplum epistole quam misit rex Abgarus Christo et responsio Christi ad eum per eiusdem epistolam et historia de sudario (*Abagarus rex civitatis*)

¹⁰⁰ MONFASANI, John: *George of Trebizond. A Biography and a Study of his Rhetoric and Logic*. Leiden, 1976. Brill, 72–73; ill. MONFASANI, John: *Collectanea Trapezuntiana. Texts, Documents, and Bibliographies of George of Trebizond*. Binghamton, New York, 1984. 721–726. L. még EKLER: *i. h.* 2007. (59. jegyzet) Nr. 7.

¹⁰¹ A ‘*Praeparatio Evangelica*’ fogalmának jelentőségéről l. EDELHEIT: *i. m.* (2. jegyzet) 230–235.

¹⁰² A Márk-evangéliumhoz írott magyarázatok valójában nem Jeromos eredeti művei, hanem egy 7. századi ír szerző evangéliumkommentárja, amely Jeromos neve alatt maradt fenn; vö. BISCHOFF, Bernard: *Wendepunkte in der Geschichte der lateinischen Exegese im Frühmittelalter*. = *Sacris Erudiri* (6.) 1957. 189–281: 257–259.

Edesse Casme filius regni ipsius anno xxx imperii Tiberii cesaris anno xviii misit Rome legatos Ananiam videlicet illustrem et...) BHL 4214

9. f. 222r–238v: *Abutalib Saraceni et Samuelis Iudaei disputatio* Kaeppli 147.

Az érdekes összetételű korvinát, amelynek legnagyobb részét Jeromos exegetikai művei alkotják, azért vettem a görög atyák művei közé, mert tartalmaz néhány kisebb, de igen érdekes görögből fordított darabot. Leírása Csapodi Csaba 1973-as katalógusában hibás és félrevezető,¹⁰³ a jóval pontosabb 19. századi bécsi katalógus pedig, amelyet Csapodi 1990-es leírása is követ, nem azonosítja a benne megőrződött darabokat.¹⁰⁴

Az már első pillantásra szembeötlik, hogy a kódex egy görög apostoli atya, Antiokhiai Szent Ignác négy levelének latin verzióját tartalmazza, ám ezek voltaképpen nem fordítások: Ignác és Szűz Mária levelezése ugyanis minden bizonnyal latin nyelven íródott középkori „hamisítvány”, amely a 15. században rendkívül népszerű lett, s rengeteg kéziratba bekerült.¹⁰⁵ Jóval érdekesebb azonban az 5. számú darab, amely egy Epiphanosz nevű bizánci szerzetes Mária-életrajzának (BHG 1049) latin nyelvű kivonatát tartalmazza.¹⁰⁶ A görög szöveget már a 12. században latinra fordította egy Paschalis nevű szerzetes.¹⁰⁷ A korvina szövege azonban nem ezt a változatot tartalmazza, hanem egy ez ideig kiadatlan, latin nyelvű rövidített életrajzot, amely vagy a teljes görög szövegből vagy annak egy görög nyelvű kivonatából készült önálló kompiláció.¹⁰⁸ A rövid Szűz Mária-életrajz e verziója unikumnak számít, s a bécsi korvinán kívül egyetlen 14. századi firenzei kódexből ismeretes.¹⁰⁹ A korvinát tehát minden bizonnyal ezen kézirat alapján készíthették, amit az is megerősít, hogy a szöveg korvinabeli kontextusa pontosan megegyezik a firenzei kódex összetételével.¹¹⁰

¹⁰³ CSAPODI (1973) Nr. 330. annak ellenére, hogy adatait szemmel láthatólag a bécsi katalógusból másolja, összekavarja az apokrifek sorrendjét, s az Epiphanosz-szöveget az utána következő ún. Mária-regulával.

¹⁰⁴ *Tabulae codicum manu scriptorum praeter Graecos et Orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*. Wien, 1864. Gerold, 158–159; ill. CSAPODI (1990) Nr. 186.

¹⁰⁵ *Patres Apostolici. II.* Hrsg.: FUNK, Franz-Xaver, DIEKAMP, Franz. Tübingen, 1913. lxi–lxiv. A levélváltás bekerült például egy másik 16. század eleji hazai vonatkozású kódexbe, Thurzó János boroszlói püspök kéziratába is: Vat. Lat. 524, f. 155–157v.

¹⁰⁶ Az Epiphanosz-féle Mária-életrajzról részletesen I. MIMOUNI, Simon C.: *Les Vies de la Vierge; État de la question*. = *Apocrypha* (5.) 1994. 211–248: 223–228.

¹⁰⁷ FRANCESHINI, Ezio: *Studi e note di filologia latina medievale*. Milano, 1938. 111–124.

¹⁰⁸ Erre a megállapításra jutott DOLBEAU, François: *De vita et obitu prophetarum. Une traduction médiolatine des vies grecques des prophètes*. = *Revue Bénédictine* (100.) 1990. 507–531: 511–513.

¹⁰⁹ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Sancta Croce Plut. XV. Dext. 12., f. 7–7v.

¹¹⁰ A kódex az apokrif Máté-evangéliummal kezdődik (f. 1–7), amit az Epiphanosz-féle Mária-életrajz e kivonata követ (f. 7–7v), majd a Mária-regula következik (f. 7v–8), utána Ignác levelei (f. 8r–8v), Abgár levele és Krisztus válasza (f. 8v–12), majd utána az Areopagita egy apokrif levele (CPG 6631). Vö. BANDINI: *i. m.* (66. jegyzet) 474–475.

Érdekes lenne alaposabban megvizsgálni, vajon miért rendelték meg 1488 körül a Didymus-korvina scriptorától, Sigismundus de Sigismundistól ezt a furcsa összetételű kéziratot. A magyarázatot talán a humanizmusnak a levél műfaja iránti lelkesedésében kell keresnünk, hiszen a kézirat csaknem minden darabja levél,¹¹¹ illetve az utolsó egy dialógus. Mindemellett azonban az is feltűnő, hogy a szövegek milyen szorosan kapcsolódnak Mária személyéhez és rajta keresztül a megtestesülés misztériumához, amely talán a humanista teológia O'Malley által 'inkarnációs szoteriológiá'-nak nevezett vonulatához kapcsolódik.¹¹²

18. Johannes Climacus

Bp. OSzK: Clmae. 344 (1470)
CSAPODI (1973), Nr. 357; CSAPODI (1990), Nr. 26.

1. ff. 1r–2v *Ambrosii Traversari praefatio. (Ambrosii Traversarii Latinae Epistolae II, Bologna: Forni, 1968, 962–964)*
2. ff. 2r–6v. *Vita S. Iohannis Climaci auctore Daniele monacho.* (BHG 882c; BHL 4381)
3. ff. 6v–7r: „*Epistola Iohannis abbatis raitensis et Iohannis Climaci epistulae mutuae* (BHG 883d, CPG 7850)
4. ff. 8v–173v: *Scala Paradisi* (CPG 7852)
5. ff. 173v–174r: [*Praefatiuncula*] (BHG 882f; CPG 7851)
6. ff. 174r: [*Exhortatio ad ascensum sanctae scalae*]
7. ff. 174v–185v. „*Ad pastorem liber.*” (CPG 7853)
8. ff. 186r–189r: „*Commendatio precendtis operis a Iohanne abbate Raitensis cenobii...*”

A climacus-korpusz Traversari fordításában. A szövegről l. fentebb a Didymus-korvina kapcsán.

19. Pamphilus

Würzburg, UB: Mss. th. q. 6 (1466–1470)¹¹³
CSAPODI (1973), Nr. 473; CSAPODI (1990), Nr. 215.

1. f. 1–2v: Hieronymus de viris illustribus, cap. 75: *De Pamphilo*
2. f. 3–57: Pamphilus: *Apologia pro Origene* CPG 1715.

¹¹¹ Az apokrif Máté-evangélium ugyanis Jeromos bevezető levelével kezdődik, s ehhez csatlakozik az Epiphanosz-kivonat, mely után a regula következik, melyet megint Jeromos levele vezet be, majd Abgár, illetve maga Krisztus levelei következnek, végül Ignácé és maga Szűz Mária írásai. A humanista levélkultusról l. CLOUGH, Cecil H.: *The Cult of Antiquity: Letters and Letter Collections*. In: CLOUGH, Cecil H.: *Cultural Aspects of the Italian Renaissance: Essays in Honor of Paul Oscar Kristeller*. Manchester, 1976. Manchester University Press, 33–67.

¹¹² O'MALLEY: *i. m.* (39. jegyzet) 138–142.

¹¹³ A kötet CSAPODI-féle feltárásában a művek sorrendje felkeveredett, és Jeromos a kódexben első helyen szereplő írását CSAPODI a kötet végére helyezte. A kézirat pontos feltárását l. THURN, Hans: *Die Handschriften der Zisterzienserabtei Ebrach*. Wiesbaden, 1970. Harrassowitz, 60.

A kötet Pamphilosz, a 3. századi vértanú püspök Órigenész védelmében írott apológiájának latin fordítását tartalmazza, melyet még Rufinus készített az első Órigenész-vita küzdelmei közepette a 4. század végén.¹¹⁴ Az *Apologia* latin fordítása a korai kódexekben többnyire nem szokott önállóan állni, hanem általában Órigenész valamely művét, leggyakrabban a *De principiis* szintén Rufinus által készített latin fordítását kíséri.¹¹⁵ Az, hogy a korvinában önállóan szerepel, valószínűleg Órigenész 15. századi „reneszánsza”,¹¹⁶ illetve az erre adott egyházi reakció következménye lehet.¹¹⁷

20. *Miscellanea III.*

Modena, Biblioteca Estense: Lat. 391 (Firenze, 1487)

Chrysostomus-kötet

CSAPODI (1973), Nr. 875; CSAPODI (1990), Nr. 89.; *Nel segno del Corvo*. Modena, 2002. II Bulino, 145–147.

1. f. 1–21v: Chrysostomus: *Ad Demetrium de compunctione liber I*. CPG 4308 (*Cum intueor te beate Demetri frequenter insistentem mihi et omni cum vehementia exigentem de cordis compunctione...*)

2. f. 22–35: Chrysostomus: *Ad Stelechium de compunctione liber II* CPG 4309 (*Et quomodo poterit fieri quod imperas o homo dei Stelechi ut anima infirma et frigida compunctionis verba pariat. Ego enim...*)

3. f. 35v–44r: Chrysostomus: *Ad Theodorum lapsus* CPG 4305(1) (*Si fletus posset et gemitus per litteras nuntiari redundantiam lachrymis et suspiriis profecto ad te scriptam misissem...*)

4. f. 44v–81r: Chrysostomus: *De reparatione ad Theodorum* CPG 4305(2) (*Quis dabit capiti meo aquam... opportunius nunc a me quod tunc a propheta diceretur licet enim non urbes...*)

5. f. 81v–102v: Chrysostomus: *Quod nemo leditur* CPG 4400 (*Scio quod crasioribus quibusquam...*)

6. f. 103r–144r: Chrysostomus: *Homelie VII. de laudibus Pauli Apostoli* CPG 4344

7. f. 144r–144v: *Hic inferius notabimus civitates et loca per quae beatissimus paulus iter faciens... A Damascio incoepit et ascendit in Ierusalem...*

8. f. 145r–149v: *Epistola Dionysii de martyrio Petri* CPG 6631 (=BHL 6671) (*Salute te divinum discipulum et filium spiritualis et veri patris et boni amatoris qui consummasti...*)

¹¹⁴ Minderről I. JUNOD, Éric: *L’auteur de l’Apologie pour Origène traduite par Rufin. Les témoignages contradictoires de Rufin et de Jérôme à propos de Pamphile et d’Eusèbe*. In: *Recherches et Tradition, Mélanges patristiques offerts à Henri Crouzel*. Paris, 1992. 165–179.

¹¹⁵ *Pamphile Eusèbe de Césarée: Apologie pour l’Origène*. Texte critique, traduction et notes: AMACKER, René, JUNOD, Éric. Paris, 2002. Cerf, 146, 151.

¹¹⁶ Órigenész 15. századi újralfedezéséről I. WIND: *i. h.* (16. jegyzet) 412–24.

¹¹⁷ Vö. minderről: CROUZEL, Henri: *Une controverse sur Origène à la Renaissance. Jean Pic de la Mirandole et Pierre Garcia*. Paris, 1977. Vrin; ill. SCHÄR, Max: *Das Nachleben des Origenes im Zeitalter des Humanismus*. Basel–Stuttgart, 1979. 126–143, ahol részletesen bemutatja Pamphilosz Apológiájának szerepét az 1486–1487-ben lezajlott vitában.

9. f. 150r–219: Basilius (Ancyranus): *De vera virginitate* CPG 2827
 10. f. 220r–232r: Basilius: *De legendis gentilium libris* CPG 2867

A modenai Aranyszájú-gyűjtemény szintén érdekes darab, mivel az Aranyszájú műveinek középkori hagyományait egyesíti a humanista újításokkal. Így kapnak helyet benne a korai fordítások (1–5), amelyek a 38 darabot magába foglaló középkori Aranyszájú-gyűjteményekből származnak, s valószínűleg a 6. századi Anianus Celensis latin fordításai.¹¹⁸ Ezek mellé illesztették be az Aranyszájú hét, Pál apostolról írt homíliájának szintén Anianus-féle fordításait annak járulékaival, a Pál apostol utazásairól (7) és haláláról (8) tudósító szövegekkel együtt. A kézirat végére azonban két humanista fordítás, Ankürai Vazul (9) és Nagy Szent Vazul (10) egy-egy írása került, melyeket a 15. században még egységesen Nagy Szent Vazulnak tulajdonítottak. Az egyik, a *Szüzesség dicsérete* Traversari fordítása, melyet az előszó tanúsága szerint a kamalduli rend reformjának jegyében és a szöveg szépsége miatt készített 1424-ben,¹¹⁹ a másik az egyik legnevezetesebb Vazul-munka, a humanizmus egyik legkedveltebb írása, az *Intés az ifjakhoz*, melynek óriási hatása volt az antikvitás reneszánszában,¹²⁰ s melyet Hess András 1473-ban nyomtatásban is megjelentetett.

A kötet összeállításának hátterére egyelőre nem sikerült magyarázatot találnom, s nem találtam más hasonló struktúrájú humanista kéziratokat sem. Annyi azonban biztos, hogy tudatos válogatással állunk szemben, hiszen a kézirat első felének darabjai, amelyek az először André Wilmart által leírt 38 darabos középkori latin Chrysostomus-gyűjteményből származnak,¹²¹ egyértelműen más sorrendben állnak, mint a középkori kéziratokban, s ehhez a megváltoztatott korpuszhoz illesztették hozzá a kódexben Traversari újabb Vazul-fordításait. A válogatás szempontjainak megértéséhez valószínűleg fontos lenne a címlap illuminációjának vizsgálata is, amely talán magyarázatot adhatna arra, miért kerültek éppen ezek a művek egymás mellé. A kötet marginális jegyzeteiben egyébként szépen látszódnak a szövegek korabeli értékelésének, a Monfasani által 'retorikus olvasás'-nak nevezett jelenség nyomai. Egy glosszátor (talán a scriptor maga?) ugyanis a margóra többször retorikai jellegű megjegyzéseket tett (f. 22r: Exemplum, Applicat comparationem, Similitudo, f. 27r Argumentum a minori stb.).

21. Origenes

Beatrix kódexe
 Modena, Biblioteca Estense: Lat. 458 (Firenze, 1480–1485)

¹¹⁸ A középkori hagyományról l. WILMART, André: *La collection des 38 homelies latines de Saint Jean Chrysostome*. = Journal of Theological Studies (19.) 1918. 305–327.

¹¹⁹ STINGER: *i. m.* 1977. (10. jegyzet) 126–127, 167.

¹²⁰ SCHUCAN, Luzi: *Das Nachleben von Basilius Magnus Ad adolescentes. Ein Beitrag zur Geschichte des christlichen Humanismus*. Geneve, 1973. Droz.

¹²¹ A kódex darabjai a középkori hagyományban: 1. = Wilmart 40; 2. = Wilmart 41; 3. = Wilmart 30, 4. = Wilmart 42; 5. = Wilmart 39.

CSAPODI (1973), Nr. 462; CSAPODI (1990), Nr. 101, *Nel segno del Corvo*. Modena, 2002. Il Bulino, 145–147.

1. f. 1–51v: Origenes: *In Genesim homiliae XVI* CPG 1411
2. f. 52–95: Origenes: *In Exodum homiliae XIII*. CPG 1414
3. f. 95–160: Origenes: *In Leviticum homiliae XVI* CPG 1416

Az Órigenész-kézirat a patrisztikus anyag talán egyik legérdekesebb kódexe, amely ugyan nem Mátyás, hanem Beatrix számára készült, mégis nagyon fontos darabnak tűnik. A kódex szerzője, Órigenész és a téma maga, a Genézis könyvének magyarázata a korabeli Firenze humanista teológiájának egyik legvitatottabb kérdése volt. Tudjuk, hogy Pico gondolkodásában milyen fontos szerep jutott a Genézis könyvének, illetve ezen keresztül az ember teremtésének, istenképiségének és méltóságának, és – mint erről már szintén szó volt – ezek bemutatásában jelentős mértékben támaszkodott Órigenész műveire;¹²² olyannyira, hogy 1486–1487-ben *Apológiájában* emiatt külön is védekeznie kellett.¹²³ Órigenész Genézis- és Ószövetség-homiliáinak jelentőségéről mi sem tanúskodik jobban, mint hogy egy tartalmában és felépítésében igen hasonló firenzei kódexet maga Pico della Mirandola használt és látott el széljegyzetekkel.¹²⁴ Mirandola kódexe mellett létezik még egy másik, igen hasonló firenzei darab is, amelyet X. Leó pápa (Giovanni de Medici) címere díszít.¹²⁵ Nem lehetetlen, hogy ez a darab – néhány más, szintén Leó címerét tartalmazó kódexszel együtt – eredetileg Mátyás számára készült, de halála miatt már nem került Magyarországra, és Firenzében, a Medici család birtokában maradt.¹²⁶ Lehetséges tehát, hogy más kódexekhez hasonlóan¹²⁷ Órigenész Ószövetség-homiliáiból is kettő volt a könyvtárban, s Beatrix mellett Mátyásnak is meg lehetett a maga Órigenész-kötete.

Így talán nem tévedünk, ha az Órigenész-kódex (talán kétszeres) megrendelését a firenzei neoplatonizmus szellemi környezetével állítjuk kapcsolatba. Ezt a felté-

¹²² Vö. MONNERJAHN, Engebert: *Giovanni Pico della Mirandola: ein Beitrag zur philosophischen Theologie des italienischen Humanismus*. Wiesbaden, 1960. F. Steiner, 185–190; ill. újabban MAHONEY, Edward P.: *Giovanni Pico della Mirandola and Origen on Humans, Choice, and Hierarchy*. = *Vivens Homo* (5.) 1994. 359–376.

¹²³ Minderről l. fentebb a Didymus- és a Pamphilus-korvina kapcsán mondottakat.

¹²⁴ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Fiesolano 53. A kódexről részletesen: *Umanesimo...* (62. jegyzet) 370–373.

¹²⁵ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 22. 10.

¹²⁶ X. Leó „korvinagyánús” kódexeiről l. DILLON BUSSI, Angela: *Még egyszer a Corvina-könyvtár és Firenze kapcsolatáról*. In: *Uralkodók és corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján. 2002. május 16–augusztus 20*. Szerk.: KARSAY Orsolya. Bp. 2002. OSzK, 55–62.

¹²⁷ Így például Curtius Rufus Nagy Sándor-életrajza, amely Beatrixnak és Mátyásnak egyaránt megvolt. Vö. Bp. OSzK, Clmae 160 (Mátyás példánya), ill. Bp. EK, Cod. Lat. 4. (Beatrix példánya, a f. Iv-ön Beatrix saját kezű bejegyzésével: VÉRTESEY Miklós: *Titkosírás egy Corvinában*. = *Magyar Könyvszemle* [77.] 1961. 167–169).

telezést tovább erősítheti a kódex címlapjának teremtésábrázolása is, amely a kor egyik legkedveltebb témáját, a Hexaemeront, azaz a Teremtés hat napját, illetve azon belül az ember teremtését ábrázolja. Ennek vizsgálatára azonban mindeddig tudomásom szerint még nem vállalkoztak, holott valószínűleg érdemes lenne összevetni az illusztrációkat a korabeli Firenze, Ficino és elsősorban Pico Genezisi-értelmezésével.

Tanulságok

A latin nyelvű görög patrisztikus kódexanyag áttekintése után megerősíthetjük azt a korábban már hangoztatott megfigyelést, miszerint Mátyás könyvtár-építő tevékenysége a humanista patrisztikus fordítások második és harmadik korszakának határán kezdődött el. Jól láttuk, hogy az első korszak szinte taláalomra kiválasztott, alkalmi fordításai, melyeket akkoriban vagy önállóan, vagy néhány egyidőben elkészült fordítással, esetleg hasonló tematikájú antik szövegekkel együtt másoltak (talán a *Mennyei Létra*¹²⁸ és Aranyszájúnak a papi méltóságról írott műve¹²⁹ kivételével), nemigen fordulnak elő a fennmaradt kötetek között. Ha elő is bukkannak ilyen szövegek, azok többnyire nem önállóan, hanem egy-egy határozott céllal összeállított gyűjtemény darabjai között tűnnek fel – ahogyan épp a Didymus-korvinába másolt *Létra* példáján láthattuk – s ilyenkor már többnyire a szöveg, illetve a fordítás eredeti céljától és rendeltetésétől eltérő funkcióban állnak.

Nagyjából ugyanez igaz a második korszak, a firenzei zsinat teológiai vitáival kapcsolatos fordításokra is. Igaz ugyan, hogy a kor legfontosabb frissen lefordított teológiai munkái, Nagy Szent Vazul Szentlélekről írott művei (OSzK: Clmae 415) vagy Alexandriai Szent Cirill *Thesaurusa* (OSzK: Clmae. 358) és Nagy Szent Athanáz zsinati iratai 1430 táján felfedezett fordításainak 1470 körüli másolata (ÖNB: Cod. Lat. 799) mind megvoltak a könyvtárban, ezek azonban a rejtélyes Damasce-nus-korvina (OSzK: Clmae 345) kivételével láthatóan nem a király által külön megrendelt díszkódexek voltak, sokkal inkább másodlagos beszerzéseknek, illetve más könyvtárak rekvirált vagy esetleg Budán maradt darabjainak tűnnek. Az Athanasius-korvina például – mint láttuk – sokkal inkább egy dogmatikai viták során használatos „munkapéldánynak” tűnik, mint igazi humanista reprezentációs kötetnek. Ugyanez igaz Nagy Szent Vazul Szentlélekről írott művének példányára is, amely – ha hihetünk a jelenlegi címer alatt látható nyomoknak – eredetileg talán Vitéz Jánosé lehetett. A Kelemen-féle *Recognitionest* (BEK Cod. Lat. 3) és Eusebiosz krónikáját (BEK: Cod. Lat. 5) viszont nem annyira „egyházi” jellegük, sokkal inkább történeti forrásértékük miatt, történeti munkákként rendelhették meg.

Mindezek fényében tehát érdekes kép rajzolódik ki előttünk, hiszen a „maradék”, a király számára külön megrendelt patrisztikus anyag láthatóan az 1480–1490 kö-

¹²⁸ Bp. OSzK, Clmae 344.

¹²⁹ Bécs, ÖNB, Cod. Lat. 977.

zötti időszakból származik, s amint a könyvdíszítésekből és a tartalmi feltárás során napvilágra került szövegforrásokból és párhuzamokból kiderül, rendkívül szorosan kötődik Firenzéhez.¹³⁰ Feltűnő tehát, hogy az ebben az időszakban beszerzett anyagban – ahogyan arra már Pócs Dániel is felhívta a figyelmet¹³¹ – milyen nagy az egyházi jellegű, patrisztikus irodalom aránya. Pócs szerint ez a királyi udvar és a firenzei neoplatonikus szellemi mozgalmak közötti intenzív kapcsolattal magyarázható, s párhuzamba állítható a Mediciek korabeli könyvtárpolitikájával, amelyben ugyancsak kiemelt szerepet játszottak az egyházi szerzők művei.¹³²

Firenzében ugyanis – mint arról már többször is szó esett – éppen ebben az időben formálódott az az új, szinkretisztikus jellegű, neoplatonikus, rabbinikus és keresztény elemeket ötvöző humanista teológia, amelyet Ficino, s elsősorban Pico della Mirandola neve fémjelez, s amely számára az egyházatyák, különösen Dénes és Órigenész a ‘Platon Christianus’, a keresztény platonizmus eszményített megtestesítői voltak. Ráadásul e filozófia kibontakozásának és fejlődésének egyik legfontosabb területe az ember és a világ, illetve az ember világban betöltött méltóságának megértése és hirdetése volt, amelyet leginkább az embernek Isten képe és hasonlatossága szerinti teremtésében véltek felfedezni. Ennek megfelelően a kor filozófiai szövegeinek egyik legfontosabb témája a Teremtés, a világ, a látható és láthatatlan világrend és benne az ember létrejöttének kérdése volt, amelyet többnyire a bibliai Genézis könyve, illetve annak újabb és újabb értelmezési kísérletei kapcsán próbáltak megérteni és kifejtetni.

Érdekes módon mindaz, amit a kódexek tartalmának a korabeli szellemi és ideológiai kontextus fényében történő vizsgálata során megfogalmaztunk, határozottan beilleszthető ebbe a képbe. Láthattuk, hogy a patrisztikus kódexek milyen szoros kapcsolatban állnak a kor legaktuálisabb filozófiai problémáival. Ezt a szoros függést és a korabeli szellemi áramlatokra való különleges érzékenységet mutatta ki Pócs Dániel is a Didymus-korvina kapcsán, s véleményem szerint ugyanez az aktualitás és modernség érezhető a többi darab szövegén is, Areopagita Dénes műveitől, Nagy Szent Vazul *Hexaameron*ján át a Pamphilus-, Aristeas- vagy Hieronymus-korvina jelenlététől egészen Beatrix Origenes-kódexéig.

A könyvtár összetétele és a beszerzési politika megértéséhez tehát fontos lenne részletesen feltárni a budai udvarnak a firenzei neoplatonizmushoz fűződő kapcsolatát. Annak szellemi atmoszférája ugyanis alapvető hatást gyakorolt a Mediciek könyvgyűjtésére is,¹³³ amely számos ponton párhuzamba állítható a Corvina összetételével is. Ehhez alapvető fontosságú lenne az egyes kódexek további – a Didymus-korvinához hasonló – részletes szellem- és művészettörténeti elemzése, ami

¹³⁰ Az Athanasius-korvina mellett közvetlen szövegforrást sikerült kimutatni a Didymus-korvina és a Hieronymus-korvina esetében is, s nagyon valószínű a firenzei mintapéldány az Aristeas- és az elpusztult varsói Chrysostomus-kódex mögött is, ez azonban még további vizsgálatokat igényel.

¹³¹ Pócs: *i. h.* (4. jegyzet) 161.

¹³² Vö. Pócs: *i. h.* (4. jegyzet) 161, 605. jegyzet is.

¹³³ Vö. FRYDE, Edmund B.: *The Library of Lorenzo de' Medici*. In: FRYDE, Edmund B.: *Studies in Humanism and Renaissance Historiography*. London, 1983. Hambledon Press, 159–227: 169, 183.

különösen ígéretesnek tűnik az Origenes-kódex esetében. De jó lenne kiterjeszteni a vizsgálatot a latin atyák műveire és a könyvtár görög nyelvű anyagára is, amelyet szemmel láthatólag szintén ezekben az években kezdtek el tudatosan bővíteni, s amelyben – ha hihetünk Brassicanus 1525-ös beszámolójának – szintén igen nagy arányban voltak jelen görög nyelvű patrisztikus kéziratok, amelyek között feltűnően hangsúlyosan szerepeltek a különböző Genézis-magyarázatok.¹³⁴ Mindez pedig talán arra enged következtetni, hogy Mátyás, illetve könyvtárának összeállítói megfogadták Mirandola szavait, aki szerint „emberi méltóságunk megértéséhez a teológusokat kell ismernünk”.¹³⁵

Rövidítések

BHG	HALKIN, François: <i>Bibliotheca hagiographica graeca</i> . Bruxelles, 1957. Société des Bollandistes. /Subsidia hagiographica 8a./
BHL	<i>Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis</i> . I–II. Bruxelles, 1898–1901. Société des Bollandistes.
BLOOMFIELD	BLOOMFIELD, Morton W. et al.: <i>Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices, 1100–1500</i> . Cambridge, 1979. The Medieval Academy of America.
CANT	GEERARD, Maurice: <i>Clavis Apocryphorum Novi Testamenti</i> . Turnhout, 1992. Brepols.
CAVT	HAELEWYCK, J.-C.: <i>Clavis Apocryphorum Veteris Testamenti</i> . Turnhout, 1998. Brepols.
CPG	GEERARD, Maurice: <i>Clavis Patrum Graecorum. I–IV</i> . Turnhout, 1974–1983. Brepols.
CPL	DEKKERS, Edgar: <i>Clavis Patrum Latinorum</i> . Turnhout, 1995. Brepols.
CPPM	MACHIELSEN, J.: <i>Clavis Patristica Pseudepigraphorum Medii Aevi. IA–B: Homiletica</i> . Turnhout, 1990. Brepols.; <i>IIA: Theologica, Exegetica; IIB: Ascetica, Monastica</i> . Turnhout, 1994. Brepols.
CSAPODI (1973)	CSAPODI Csaba: <i>The Corvinian Library: History and Stock</i> . Bp. 1973. Akadémiai.
CSAPODI (1990)	CSAPODI Csaba: <i>Bibliotheca Corviniana</i> . Bp. 1990. Helikon.
KAEPPELI	KAEPPELI, Thomas: <i>Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi. I–III</i> . Roma, 1970–1980.

¹³⁴ Brassicanus saját bevallása szerint főleg patrisztikus jellegű görög kódexeket vitt magával Budáról, s név szerint a következőket említi: *Chrysostomi diversa in sanctos encomia*, *Origenis librorum Epitome per Gregorium Theologum et Basilium magnum digesta* (minden bizonnyal a *Philocalia* CPG 1502), *Severiani Gabalorum episcopi in Genesim conciones xiiii* (CPG 4194?), *Gregorii Nysseni in Genesim enarrationes* (CPG 3154?), *Basilii Magni Hexaemeron integrum* (SALVIANUS: *i. m.* [58. jegyzet] 21), amelyek ugyanerről az alapvetően Genézis-értelmezésre koncentráló válogatásról tanúskodnak.

¹³⁵ Pico Heptaplus. 7.P; GARIN: *i. m.* (93. jegyzet) 332: „Audiamus igitur sacros theologos dignitatis nostrae nos admonentes.”

- MEZEY (1961) MEZEY László: *Codices Latini medii aevi Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Bp. 1961.
- MEZEY–TÓTH (2006) MEZEY László–TÓTH Péter: *Catalogus codicum Latinorum medii aevi Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Bp. 2006. (www.manuscripta-mediaevalia.de/hs/kataloge/budapest_07_04.pdf)

PÉTER TÓTH

Greek Church Fathers in the Bibliotheca Corvina of King Matthias of Hungary II.

The second part of the paper is an analysis of the extant patristic material of the Corvina, focusing on the Latin translations of the works by the Greek church fathers. First there is an alphabetical repertory of the manuscripts based on the latest list of the authentic „corvinas” reconstructed by Edit Madas. Every item of this repertory is provided with a detailed description of its content, since several, even very well known volumes have still not been thoroughly investigated from this point of view. In the course of describing the contents I tried to find the archetypes and the parallels of these volumes in other humanist manuscripts and place them in the wider context of the ideologies of fifteenth century Italy. After the individual examination of the single pieces an attempt has been made to draw some general conclusions about the character of the extant material and its relation to the history of the reception of the church fathers in fifteenth century Europe. This resulted in a hypothesis that the intentional acquisition of the Latin translations of Greek patristic works seems to represent a later stage in the history of the Corvinian Library. This view is supported by such luxuriously illuminated patristic volumes as the Didymus-Corvina or the manuscript of Origen’s works, but also some other pieces as the collection of Marian texts or the so-called Damascenus-Corvina. This curious interest towards the patristic material at the end of the fifteenth century seems to be connected with the new humanist theology of late fifteenth century Florence and its special emphasis on the dignity of man in God’s creation and with the renewed attention Florentine humanists paid to the interpretation of the Book of Genesis and especially of the description of the creation of man in it.

FEKETE CSABA

**Sárospataki ábécéskönyv töredéke
az 1660-as évek második feléből***

Jelenleg emez ábécéskönyvünk fatáblát vagy karton papírtáblát pótló töredékekből regisztrálható, mint több előzménye. Előzőleg ezt a tételt RMK I. 1081a, újabban RMNy 3476A számmal iktatta a hazai nyomtatványok sorába könyvészetünk. Fennmaradt töredékei alapján kétségtelenül létezett, tartalmát megközelítőleg leírhatjuk, nyomtatási idejét majdnem évre meghatározhatjuk. A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában¹ maradt meg. A kiadvány feltételes keltezésének támpontja csupán az volt előzőleg, hogy mikor és hol jelent meg a nyomtatvány, melynek kötésében lappangott. Öröklött vélekedés szerint debreceni nyomtatványnak tekintették. Az RMNy munkálatai közepette állapította meg V. Ecsedy Judit, hogy Patakon nyomtatták. A szakirodalom eddig nem figyelt fel rá.²

Patak és Debrecen nyomtatványai 1660–1670 táján

Hol és mikor kötötték be azt a példányt, amelyben megmaradt ez a pataki töredék? Három lehetőséget is föl kell vetnünk. Az alább megemlített adathiány miatt ez összefügg egy másik kérdéssel. Ezért előbb ezt tekintjük át, jöllehet ez első pillantásra kitérőnek tűnhet. Kutatóstörténeti és tudománytörténeti szempontból sem közömbös, hogy mi vezette arra Lugossy Józsefet (1812–1884) vagy Géresi Kálmánt (1841–1921) és korát, hogy debreceni nyomtatványnak véljék a pataki ábécéskönyv töredékét. Erre jórészt megfelelhetünk, ha összehasonlítjuk Patak és Debrecen e korbéli nyomtatványait és mennyiségi adatait.

Debrecen város nyomdájának 17. századi termékeiről még ma is erősen hiányosnak ítélnéljük bibliográfiai és egyéb ismereteinket. A város újabb nyomdatörténete szinte végleges és kétségbe sem vont adatként említi, hogy [a debreceni nyomda alapítása utáni évtizedektől, tehát már a 16. század végétől] „kezdve fokozatosan

* Készült az OTKA K 73139-es számú pályázatának keretében.

¹ Mai hivatalos nevén: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár.

² Nem említi BENDA Kálmán–IRINYI Károly: *A négy száz éves debreceni nyomda (1561–1961)*. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. Szintén nem tud róla MÉSZÁROS István: *Első magyar ábécéskönyveink*. = *Pedagógiai Szemle* (10.) 1960. 1004–1015.; illetve In: *A magyar olvasástani története*. Szerk.: ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna. Bp. 1990. Tankönyvkiadó; 2. kiadás: Bp., 2001.

csökkent a kiadványok száma, 1652-től 1660 végéig pedig egy könyv sem hagyta el a sajtót.³ Bár ma egyet sem ismerünk a megnevezett időből, ismereteink hiánya nem bizonyíték arra, hogy valóban nem nyomtatott a debreceni officina semmit csaknem egy évtizedig. De amint 1660-ban Várad elesett, Martonfalvi Tóth György és diákjai Debrecenbe menekültek, mindjárt működni kezdett a sajtó.⁴ A város török időkben megélt – Bartha Boldizsár *Chronicájából*⁵ jól ismert – viszontagságai ellenére a majdnem egy évtizedes szünetelés végleges nyomdatörténeti tényként való rögzítésében kételkednünk kell. Ismereteink hiányára a kevés (2–300 vagy némelykor még 100-nál is kevesebb) példányban nyomtatott könyvek⁶ jelentős mértékű pusztulása lehet az egyik magyarázat, vagy eddig nem ismert körülmény. Például az, hogy háborús események vagy éhség és járvány miatt menekülnie kellett a nyomdának.⁷ De nyilvántartott adataink között is van bizonytalan, vagy egyenesen hibás. Például 1667-ből valószínűleg egyetlen debreceni nyomtatványt sem ismerünk, mert ameddig példánya elő nem kerül, addig azt gyaníthatjuk, hogy a Bod Péter könyvtárának jegyzékelése során leírt „Köleséri Pál »Keresztyenne« 1667”⁸ tévedés, diktálás után írt elhallás „Köleséri Sámuel: Szent Írásnak rá-májára vonatott fél keresztyén... 1677” helyett.⁹ Évente, vagy legalább némelyik évben bizonytalannal több, mára teljesen ismeretlen nyomtatvány készülhetett; így túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy 1674-ben nem csupán egyetlen 4° temetési prédikáció (146 lap)¹⁰ hagyta el Karancsi György sajtóját,¹¹ avagy Rosnyai János¹² is

³ BENDA–IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 57.

⁴ Fodorik Menyhárt deák (kompaktorból lett nyomdász) hagyatéki elszámolását a város 1663-ban intézte, l. CSÜRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története (1561–1611)*. Debrecen, 1911. 337. (XII. okmány). Ismereteink szerint 1661-ben (?) történt elhalálzásáig ő volt a nyomda vezetője.

⁵ RMK I. 1032.

⁶ BENDA–IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 42–43.

⁷ Patakon a fejedelmi nyomda is azért nem működött az 1663–1664. évben, mert „a nyomda felszerelését Bocskai István főispán valamelyik zempléni birtokán helyezték biztonságba, és csak 1665-ben szállíthatták vissza Patakra”. (TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. Magyar Helikon, 51.)

⁸ DÉZSI Lajos: *Bod Péter könyvtárának sorsa*. = Magyar Könyvszemle (3.) 1895. 191.

⁹ RMK I. 1209. – BENDA–IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 333. nem kérdőjelezi meg. – Az RMNy Appendix 249. (más megfontolással is) kellő ok nélkül feltételezett (azaz nemlétező) kiadásként törölte.

¹⁰ RMK I. 1158.

¹¹ 1662–1676 között vezette a nyomdát. Összehasonlításképp, műhelyében készült az 1664. évben: BÁTHORI Mihály: *Hangos trombita*. In: RMK I 1010. – 8° 208 lap, benne: *Halotti prédikáció*. In: RMK I 1011.; KOMÁROMI CSIPKÉS György: *Pestis pestise*. In: RMK I. 1012. – 8° 138 lap; ugyan-csak az ő *Anglicum spicilegiuma*. In: RMK II. 1030. – 8°, 49 lap; MARTONFALVI TÓTH György: *Examen logicum undecim decadibus absolutum*. In: RMK II. 1032. – 12°, 180 lap; szintén az ő kiadásában RAMUS *Dialecticae libri II*. In: RMK II. 1031. – 12°, 704 lap. Ez összesen 1279 lap terjedele-m, ebből 395 8° és 884 12°.

¹² 1677–1682 között vezette a nyomdát. Összehasonlításképp, műhelyében készült az 1679. évben: DIÓSZEGI KIS István: *Kiosztatott talentom*. In: RMK I. 1229. – 4°, 321 lap; FELVINCI Sándor: *A Jehova nevében a pestisről*. In: RMK I. 1230. – 8°, 156 lap; KABAI BODOR Gellért: *A jó elől-*

nyomtathatott többet 1678-ban 61 lapnál, ennyi a terjedelme tudniillik a Kabai Bodor Gellért öt prédikációját tartalmazó 8° kötetének.¹³

Fejedelmi nyomdaként működött Patak officinája, gondosan összevásárolt felszereléssel,¹⁴ mégis egy évtizednél hosszabb idő kellett elindításához. Ugyanis egyik nyomdász sem vállalkozott rá, akit meghívtak volna, noha az első nyomdász fizetése vetekedett a várbeli másodkapitányéval.¹⁵ A nyomdában a puritán munkák egymás után jelentek meg, és Takács Béla számítása szerint Rosnyai János sajtóját 1669-ben összesen 2478 lapra terjedő munka hagyta el.¹⁶ Debrecen kiadványai ebben az időben ennek a mennyiségnek csak kis hányadát érték el. Rosnyai János mindkét városban való működése miatt ennyire feltűnő különbözőséget valószínűleg nem magyarázhatunk csupán a nyomtatványok pusztulásából következően korlátozott ismereteinkkel, hanem a pénz hiányára is gondolnunk kell. Medgyesi Pál nem volt szegény ember, és kapott a fejedelmi udvartól költséget a nyomtatásra. Debrecen sajtóján nem nyomtatták sorozatban és ismétlődő kiadásokban senki munkáit gazdag pártfogók vagy az erdélyi fejedelem költségén. A 17. század második felében nem lehettek oly módosak Debrecen tőzsérei és polgárai, mint a reformáció századában: ismételt sarc, rablás, tűzkár sújtotta őket.¹⁷

Ennek fényében más elgondolás illik Debrecenben az 1670-ben nyomtatott Martonfalvi Tóth György-féle *Exegesisre*,¹⁸ mert ez az apró betűs latin kötet maga 1155 lapra terjed ki (tartozékai nélkül). Ennek kézírásból való szedése, korrigálása, nyomtatása, kötése sokkal több bajjal járt, mint az említett nagyobb formátumú, de kis terjedelmű magyar munkáké. Elképzelhetjük, hogy elveszett egyleveles és né-

---

járóknak. In: SZTRIPSKY Hádor: *Adalékok Szabó Károly régi magyar könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez. Pótlások és igazítások. 1472–1711.* Bp. 1912. I. 2094 – 4° 23 levél; KOMÁROMI CSIPKÉS György prédikációinak 2. kötete: *Concionum sacrarum centuria secunda.* In: *RMK* II. 1440. – 8° 312 lap; KÖLESÉRI Sámuel három munkája: *Disputatio philosophica.* In: *RMK* II. 1442. – 4° 8 levél), *Disputatio theologica.* In: *RMK* II. 1441. – 4° 12 levél, *Halotti idvességes tanítás Dobozi István temetésének alkalmatosságával.* In: SZTRIPSKY: *i. m.* I. 2095 – 4° 10 levél; MARTONFALVI TÓTH György: *Tanító és czáfoló theológia.* In: *RMK* I. 1231. – 12° 628 lap; végül *Sympathia memoriae nominis Michaelis Köleséri.* In: *RMK* II. 1443. – 4°, 10 levél. Ez összesen 1543 lap terjedelem, ebből 447 4°, 468 8° és 628 12°.

¹³ *RMK* I. 1220.

¹⁴ TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 8–17.

¹⁵ TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 18.

¹⁶ TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 189.

¹⁷ BENDA–IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 28–29.

¹⁸ *RMNy* 3362. – SZABÓ Károly (*RMK* II. 1230) nem regisztrált egyetlen példányt sem a Debreceni Református Kollégium könyvtárában, pedig a ma is meglévő már a 17. században itt volt (a régi jelzetek bizonyossága szerint), ugyanakkor Révész Kálmán (1860–1931) professzor, majd püspök debreceni példányáról tudott. – L. még a 32. lábjegyzetet.

hány leveles kisnyomtatványok¹⁹ mellett az év nagyobb részében ezzel volt elfoglalva a Karancsi György vezette nyomda, ezért kevésbé kell kételkednünk, hogy csupán ez az egy ismeretes abból az évből debreceni nyomtatványként.

1670 után egy esztendővel fordult a kocka. Elkezdődött – perekkel – a protestánsok gyász évtizede, mely gályarabsággal és exiliummal folytatódott. Debrecen menedékvárossá vált, ellenben Patak kollégiumi diáksága, könyvtára és nyomdája menekülésre kényszerült. 1671 október 20-tól Patakon a könyvnyomtatást több mint egy évszázadra (1807-ig) megszakította az ellenreformáció. A városi tanács Debrecenben leltározta a pataki műhely felszerelését 1674-ben;²⁰ itt őrizték mindaddig, míg a labancok 1705-ben mindkét nyomdát szét nem dúlták.²¹ A korábbi fejedelmi nyomdász Debrecenből mindjárt ment tovább Kolozsvárra; gyaníthatóan Veregyházi Szentel Mihály mellett dolgozott 1677-ig, bár már 1672 júniusában hívták, hogy térjen vissza Debrecenbe.²² Mindezt a ma meglévő (és az eltűnt példányok mára ismeretlen) kötése miatt is számításba kell vennünk, mert másodlagos kötetzeti felhasználásnak köszönhetjük töredékes ábécénk megmaradását.

Martonfalvi Tóth Györgynek a William Ames alapján kiadott 12° és valóban öreg, azaz igen vastag kötet, melynek 132×70 mm a táblája, és a kötet vastagsága is 70 mm, a töredékekkel csaknem azonos méretű. A 128 × 68 mm átlagos méretű levélké és a ráhajló bőr vastagsága éppen kitölti a táblát. Előkerült egy sima, teljesen dísztelen fehér hártába kötött példány is dolgozatomból írása közben, ennek 130×75 mm a metszésre kissé ráhajló táblája, szintén 70 mm a vastagsága.²³ A műnek valamelyik ma már nem létező, vagy azonosíthatatlanul lappangó példányának az első és hátsó tábláját bélelhetjük az immár restaurált levélké. Ezek mind egyazon nagyobb formátumú, azaz 8° munkából származnak.

Nemzeti könyvészetünk kezdeti évtizedeiben az egyes nyomdák betűkészletéről és kiadványairól jóval kevesebb ismeretük és segédeszközük volt elődeinknek, mint nekünk manapság. A nyomdák mellett működő könyvkötők felszereléséről, egyes bélyegzők használatáról még ma sincs kellő áttekintésünk. Leegyszerűsítve úgy tekintették tehát még néhány évtizede, mintha minden munkát megjelenése évé-

¹⁹ A debreceni nyomda 18. századi elszámolásaiban számos ilyen tétel található, ezek főként azonosíthatatlan kisnyomtatványok. Bizonytalán készültek korábbi időben is hasonló nyomdatermékek, amelyekből korunkra sem példány, sem leírás nem maradt. Vö. BENDA-IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 321–409.

²⁰ TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 52–53.

²¹ CSÜRÖS: *i. m.* (4. jegyzet) 339–340. (XVIII. okmány). – BENDA-IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 31. – TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 55.

²² CSÜRÖS *i. m.* (4. jegyzet) 336. (XVI. okmány). – Tévesen ír januárt TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 53.

²³ Jelzetlen példány, nem tartozott az állományba. Rendezetlen duplum kötetek közé keveredett, korábban talán a Theológiai Akadémia (Debrecen) valamelyik szemináriumának könyvállományában lappangott (oda pedig a Nagykönyvtárból került). Több bejegyzett tulajdonosa közül a legrégebb: „Martinus B. Tornallyai Ab Ao. 1713.” Tábláját víz érte, felfeslett, üres papírlapokból van összeragasztva.

ben és megjelenése helyén kötöttek volna be, ezért – kevés kivétellel – a kötés típusát és korát a mű nyomtatási helyével és idejével azonosították. Debrecen történetében sűrűn emlegették ugyan a nyomda 1705-ös pusztulását,²⁴ hozzáértve az ide menekült pataki nyomdáét, de mégis – korabeli ismereteik alapján – arra következtettek 19–20. századi könyvtáros elődeink, hogy a debreceni nyomtatvány táblájából kihullott vagy kiemelt ábécéskönyv töredékei szintén debreceni nyomtatványból származnak. Tudunk is valamivel későbbi időből helyi ábécé kiadásáról (erről alább lesz még szó), ezt a 19. század utolsó negyedéig a legkorábbi magyar ábécének vélték.²⁵

Azonos formátumú pataki nyomtatvánnyal ugyanúgy megeshetett volna, hogy tábláját defektusos leveleket hasznosítva csirizelik össze; ilyen például Csúzi Cseh Jakab *Kincses tárháza*.²⁶ Nem illeszthető viszont a fele ekkora, 24°, Szokolyai Anderkó István-féle könyvecske táblájába a töredék, mert kötésének mérete jóval kisebb, körülbelül felényi.²⁷

Nem tudjuk, ki fedezte fel vagy ki és mikor emelte ki a töredék levélkéket. Lugossy József például Fraknói Józseffel csaknem azonos időben maga is bontott szét könyvtáblákat, emelt ki töredékeket,²⁸ és állandó adatszolgáltatója volt Szabó Károlynak. Vélhetően a kiemelés még a 19. században megtörtént; de aztán azok állományba való beiktatása későbbi időre maradt. Oláh Gábor (1881–1942),²⁹ aki 1904–1913 között volt kollégiumi tanár, majd könyvtárnok, a levélkéket a Református Kollégium kéziratárának állományába sorolta a 20. század elején. Rövid leírással (mai szemmel távolról sem szabványosan) katalogizált korábbi időben összegyűlt, valahol szekrényekben, jelzet nélkül együtt tárolt iratokat, leveleket, könyvtártörténeti, családtörténeti és egyéb dokumentumokat, közöttük nyomtatványok fozslányait, töredékeit, áztatmányokat és hasonlókat. A 19. század hatvanas éveitől használt leltárnaplóban az R 972 jelzetnél ezt találjuk igen szép kézírásával:

„Töredék. – 1670 előtti magyar abéce töredékei. (Consonans – »mássalzenögö«. A tíz parancsolat katolikus módra számítva.) Kikerült Debrecenben 1670-ben

²⁴ SZÜCS István: *Szabad királyi Debreczen város történelme. III.* Debreczen, 1871. 715–718.

²⁵ *RMK* I. 1254; BENDA–IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 335. Megjegyzi róla: „1681-ben jelent meg a második legrégebb ma ismert magyar ábécés könyv Debrecenben. Nyomtatója ugyanaz a Rosnyai János volt, aki két évtizeddel korábban az eddig ismert legelsőt is kiadta Sárospatakon. Sajnos a későbbi kiadásokból nem maradt ránk példány.” (BENDA–IRINYI: *i. m.* 52.)

²⁶ *RMK* I. 1070.

²⁷ *RMK* I. 1097–1098.

²⁸ A „régí XVI. XVII. századbeli könyvtáblák kiáztatását [...] Toldy F. kezdte meg; utána Lugossy J. s mások szintén szerencsével kutattak, noha minden rendszer nélkül, [...] A rendszeres kutatás Fraknói Vilmos indította meg a főváros három nyilvános könyvtárában [...]” – MARKOVICS Sándor: *A legelső magyar ábécés-könyv.* = Magyar Könyvszemle (8.) 1883. 87.

²⁹ Mai jelzete Rmk 1351.

nyomatott latin könyvnek »Martonfalvi Exegesis Libri Iⁱ medullae Amesianae« táblájából.³⁰

Látható az 1. képen, hogy az alkalmazott elnevezés ‘másban zengő’, Oláh Gábor leírása ebben nem pontos.³¹ Megfigyelése (vagy az öröklött vélemény továbbadása) így is értékes, tisztesség illesse érte; a Tízparancsolatot tárgyalva visszatérünk rá alább.

Mi maradt meg az 1670 előtti ábécéből?

Három féllapnyi töredék. Lehetetlen volna ennyiből felbecsülnünk tartalmát, ha nem ismernénk hasonló kiadványokat, ugyanazon nyomdász munkáit. A töredékek részletesebb leírása, jellemzése, szövegállományának vizsgálata nem volt lehetséges a múlt században, mert egyik különvált levél kivételével tömbként összeragadt állapotban maradtak korunkra. Eddig még senki nem foglalkozott velük. Ezek a levélkéik nem származhattak Martonfalvi Tóth György megnevezett művének Debrecenben ma is meglévő egyetlen példányából (ennek látható itt a kötése), mert táblája bontatlan. A 18. század elején még ebből a munkából tucatnyi (a 17. század óta meglévő) példányt jegyzékelték a korabeli diákkönyvtárosok.³² Aztán a 19. század második felétől a 20. század harmincas évei tájáig sok nyilván- tartásban nem található, depositoriumba, majd duplumtárba sorolt RMK- és egyéb kötetet eladtak (antikváriumoknak és magánosoknak), elcseréltek, elajándékoztak Debrecenben. Erről ma már többnyire nem rendelkezünk semmi dokumentációval,

³⁰ Az 1860-as évektől 1951-ig használt 4° lapkatalógusban a T betűnél egy tucatnyi kéziratári jelzet található, hasonló töredékek leírásával. Abban az időben a különgyűjteményt alkotó Kéz- irattárban helyeztek el – többek között – ritka nyomtatványokat.

³¹ Nem követi Pécseli Király Imre elnevezéseit, például azt, hogy ‘egymással együtt szóló’; az 1667-es latin–magyar pataki ábécé ellenben csak latin neveket említ.

³² 1706-ban csupán egyetlen tékában 13 darab volt belőle (9. 6. 1–13. jelzetűek); ezen kívül még legalább három azonosítható más tékákban (a 4. 6. 13., 11. 5. 22. és 15. D. 5. jelzetűek), de lehetséges, hogy azok között, amelyekről nem jegyzik meg, hogy első vagy második kötetről van szó, továbbiak voltak (5. 4. 30. és 5. 4. 31., azután 11. 4. 21–26. és 15. D. 4. jelzetűek). – 1714-ben 11 példány (A. 7. 1., A. 7. 2., A. 7. 3., A. 7. 7., D. 5. 13., D. 5. 14–. E. 4. 31., E. 5. 33., E. 5. 45., G. 2. 13. és G. 2. 19.. jelzetűek) biztosan az első kötet, de rejtőzhetett még további példány például a B. 5. 22., B. 5. 33., L. 6. 15. és M. 2. 8. jelzetű Amesius-munkák között a debreceni könyvek jegyzékében. L. *Partiumi könyvesházak 1623–1730 (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah)*. Sajtó alá rendezte: FEKETE Csaba, KULCSÁR György, MONOK István, VARGA András. Budapest–Szeged, 1988. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadása. /Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14./ A ma is meglévő egyetlen példány a felsoroltak közül való, az A. 7. 11. jelzetet is viseli; benne a ‘Liber Scholae Debrecinae’ tulajdonosi bejegyzés a 17. század második felében volt használatos. – L. még a 18. lábjegyzetet.

mert vagy nem is keletkezett annak idején, vagy ha mégis voltak iratok és feljegyzések, ezek az irattárnak a II. világháború idején részben elkallódott vagy megsemmisült állományában voltak.

Martonfalvi Debrecenben nyomtatott munkájáról nem igazolható, hogy mindjárt megjelenése évében bekötötték, és táblájába nem évekkel később került a töredék. Sőt, az itt látható kötés miatt az alább körvonalazott eltérő következtetésre kell jutnunk.

A 128×6,7–6,8 mm nagyságú papírszeletkéket a könyvgerinc irányában nem is vágták, hanem tépték, a Tízparancsolat részletét tartalmazó levél több példánya ezért nem teljesen azonos méretű, és a szövegmaradvány is eltérő néhány sorkezdetnél. A keményítőragasztóval összekasírozott levélkéket 2010 novemberében Tóth Zsuzsanna, az OSZK restaurátora szétválasztotta, különválasztotta és megtisztította, így tartalma kutatható.³³

A töredékek származhatnak korrektúrából, próbanyomathból, rosszul szedett, esetleg elhibázott kilövésű vagy hibásan nyomtatott ívekből. Kettőnek két-két példánya, a harmadikból nyolc darab is, közöttük egynek csak néhány betűs foszlánya maradt meg. Többen voltak egykor a táblához csirizelve, az egyik különálló levél másik tábláról való, és feltehetően maradt még a tábla belsejére vagy az előzőkre ragadt papírréteg és nyomtatott szövegrészlet is, amint a restaurátor az áttapadásból megállapította. Rosnyai János pataki sajtóján készült az ábécé, az 1666-ban felújított betűkészlettel.³⁴ Korrigálás nyoma egyikén sem látszik, ezért annál feltűnőbb, hogy egyik levélkéből nyolc példányt tapasztottak össze. Eszerint vagy elcsúszott az ív, vagy elrontották a nyomtatást, ezért maradtak üresen a verzók.

Az ábécéskönyvecske töredékes szövegrészeinek a füzetben belüli helyét is meghatározhatjuk. A téglalap alakú papírvet négyféle módon hajtogathatták.³⁵ A töredékek közül az egyik az első levél a füzet második feléből (A₅). A szövegtöredékből azt következtethetjük, hogy mellette az utolsó levél verzója áll, itt fejeződik be az esti imádság. A lehetséges hajtogatások közül ez csupán annál a változatnál van így, ha az ívet hosszabb tengelye mentén (a téglalap hosszabb oldalával párhuzamosan) hajtják először ketté, ezt a keskeny levélpárt aztán még kétszer félbehajtják hátrafelé. Ekkor a négy egymás melletti levél – számunkra döntő – elhelyezkedése a következő:

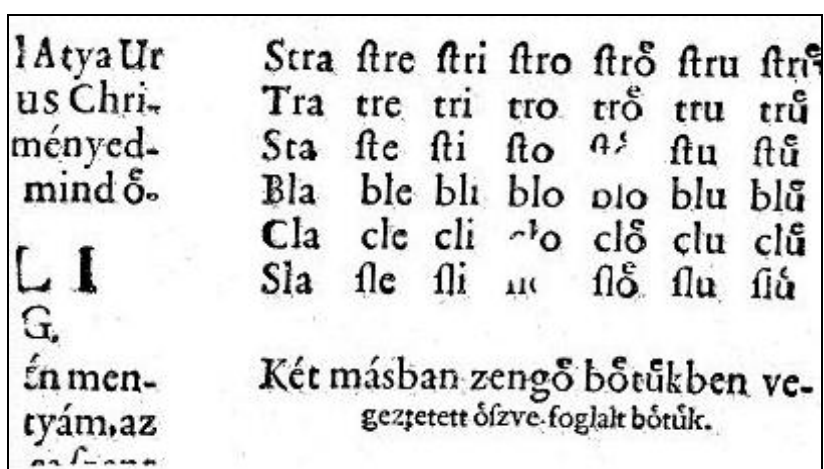
A ₄ b	A ₅ a	A ₈ b	A ₁ a
------------------	------------------	------------------	------------------

³³ Itt köszönöm meg az RMNy csoport készséges segítségét dolgozatom megírásához, és adataim, felvetéseim ismételt ellenőrzését.

³⁴ TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 20. V. ECSEDY Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, XVII. század...* című munkájának későbbi kötete foglalkozik majd Patak és Gyulafehérvár nyomdájával; szóbeli tájékoztatását itt is megköszönöm.

³⁵ BORSA Gedeon: *A régi nyomtatványok mérete.* Bp. 1994. /A Borda Antiquarium Könyvészeti Kiadványai. 2./ Passim.

Tehát a 3. képen látható levélpár (a 10. számú nyolcpéldányos töredék) az ívnek a közepéről való. Jobbra mellette volt az elveszett és címlapként szolgáló első levél. Az 1. és a 4. képen látható szövegtöredék levélpárja mind a négy hajtogatásban állhat így egymás mellett. A 10. számú töredék miatt azonban csak a megmondott hajtogatásról lehet szó. Egyben az is belátható ebből, hogy a szedéstükrök elhelyezése (kilövés) nem hibás.³⁶ Ezt a megoldást önmagában mégsem lehetett volna kikövetkeztetni. Támogatja azonban a megmaradt szövegrészeknek két másik ábécéskönyv szerkezetével és tartalmával való összehasonlítása. Ennek részletei alább következnek.

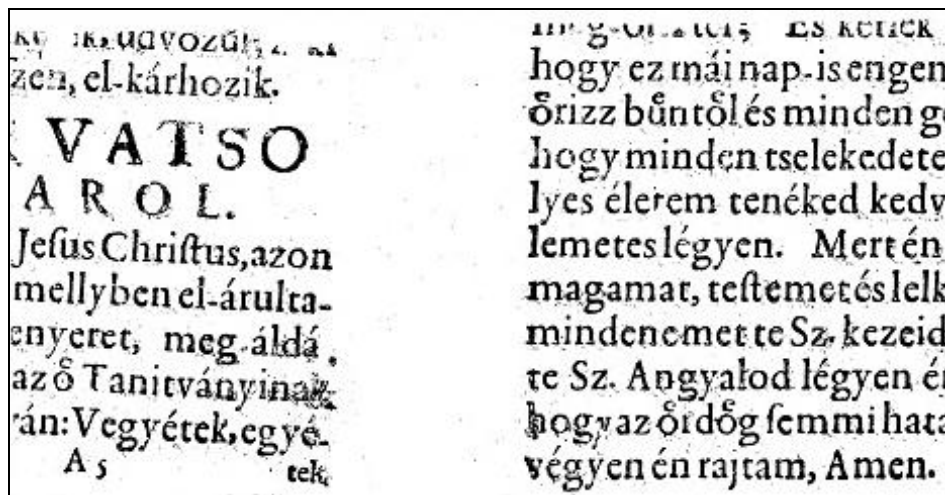

1. kép: A_{7b}, azonosítatlan imádság végével és az esteli imádság eleje
A_{2a} az egyik tabula (9. számú töredék)

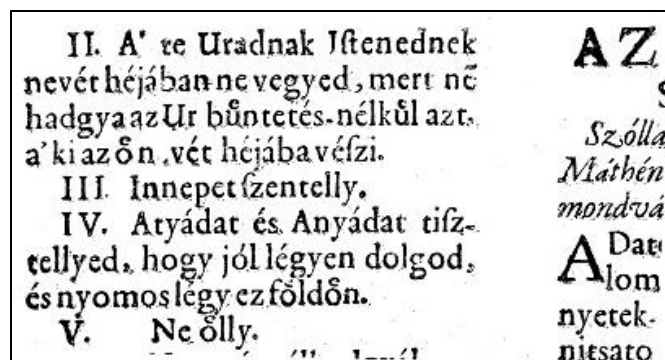

2. kép: Az egyik levélből csak néhány betűt tartalmazó két foszlány maradt;
mindkettő a 3. képen látható A5 levél részlete

³⁶ Feltételezéseim helyesbítését és a kérdések eldöntését Pavercsik Ilona segítségének köszönöm.

3. kép: Az A5a–A8b alsó része, a keresztség és az úrvacsora szerzetési igéje, valamint az esteli imádság vége (10. számú töredék)

4. kép: Az A3b–A6a a Tízparancsolat és a keresztség szerzetési igéjének részlete (1–8. számú töredék)

Hol kötötték Martonfalvi (Amesius) művét?

Kétféle magyarázat kínálkozik arra, hogy Debrecenben nyomtatott kötet táblájában miként rejtőzhetett pataki nyomtatvány. Martonfalvi Tóth György munkáit széles körben ismerték és használták (ő számított a legtudósabb puritán szerzőnek, akit a diákság különösen tisztelt). Munkáival nem kizárólag a debreceni oktatásban éltek. Művének példányai sem csupán volt debreceni diákok könyvtárában őrződtek meg, vagy nem csupán az ő kezükön használódtak el. A diákok gyakran közlekedtek a két kollégium között, így bármelyik diák köthethette saját, krúdában

vásárolt vagy elhasználódott példányát visszatérve vagy átlátogatva Patakra. Ez utóljára 1671 nyarán vagy őszén (október 20-a előtt) történhetett volna. Debrecen városi nyomdájának az egész országra kiterjedt bibliopolahálózata volt a 18. században.³⁷ A korábbi állapotokat nem ismerjük részletesen, de feltételezhető, hogy bár szerényebb körben, működtek könyvkötő bizományosai, például a pataki nyomda mellé társult könyvkötő is közöttük lehetett. Patak bizományos hálózatáról ugyanis nem tudunk, habár már 1655-ben működött könyvkötő műhelye.³⁸ A papír drága volt, kötéstáblához hasznosítottak bármilyen nyomdai selejtet; próbanyomatot és hibás kilövésű íveket leginkább.

Nehezen bár, de azt is elképzelhetjük, hogy a kötés a pataki kollégium Debrecenbe menekülése után készült helyben, tehát talán 1671. november–december havában. Akkor a helybeliek mellett a pataki nyomda ismeretlen könyvkötőjének is működési engedélyt kellett kapnia, bár a nyomda nem működött többé. Csakhogy pataki könyvkötő szerszámok debreceni használatáról nem tudunk. Kolozsvárra (esetleg Marosvásárhelyre is) vihette tovább Rosnyai (vagy ha ment vele, akkor a könyvkötő) a papirozt és szerszámait, meg Czeglédi István művének még Patakon kiszedett részét, amelyet aztán 1675-ben be is fejezett Kolozsvárott Rosnyai.³⁹

Ezzel harmadik lehetőség adódik. Jó okkal szolgál rá az 5. képen látható kötéstábla legyeződíszes mintázata. Ismereteink szerint ez nem Debrecenre jellemző. Nem is Patakra. Martonfalvi Tóth György művének kötése ezért nem Debrecenben készülhetett 1670-ben vagy 1671-ben, hanem csak évekkel később Kolozsvárott. Továbbá ebből annak gyanúja is fölvetődik, hogy a töredéket rejtő és mára ismeretlen példányt szintén másutt köthették, nem Debrecenben.

Martonfalvi Tóth Györgynek az 5. képen látható kötése erdélyi szerszámokkal készült (legalább nagyobb részben). A kötésen látható virágtöves sarokbélyegző ismételtelen előfordult különféle helyeken készült erdélyi kötésekben. Szenci Kertész Ábrahám maga nem volt könyvkötő, megnevezetlen embere dolgozott neki. Ezt a bélyegzőt több helyen használták, végül a Várad–Debrecen–Kolozsvár–Szeben útvonalon visszaérkezett Kolozsvárra az 1670-es évekre.⁴⁰ Egyelőre nem ismeretes

³⁷ CSÜRÖS: *i. m.* (4. jegyzet) passim.

³⁸ TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 27.

³⁹ *RMK* I. 1187. – TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 52., 54., 84., 189.

⁴⁰ A könyvkötészeti adalékokat Kurta József szívességének köszönöm. Többek között PÓSAHÁZI János 1669-ben megjelent munkájának kötésén is látható (*RMK* I. 1096.) a virágtöves bélyegző; e művet szintén nem Patakon, hanem Váradon vagy Kolozsvárott köthették. Vö. EMÓDI András: *A nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya I. (Ősnyomtatványok, XVI. századi nyomtatványok, RMK)*. Bp.–Nagyvárad, 2005. Akadémiai Kiadó–OSzK–Egyházmegyei Könyvtár, 153. tétel. Ezen túl Kolozsvárt (Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára) a következő művek kötésén: *RMNy* 1915. (TYUKODI Márton: *Joseph pátriárchának...* Várad, 1641. – jelzete: *RMK* 208); *RMNy* 1923. (ALSTED, Johann Heinrich: *Grammatica Latina*. Gyulafehérvár, 1642. – jelzete: *RMK* 212); *RMNy* 2197. (GELEJI KATONA István: *Váltság titka II*. Várad, 1647. – jelzete: *RMK* 43); *RMNy* 2623. (SÉLLYEI BALOGH István: *Temető kert...* Várad, 1655. – jelzete: *RMK* 71). – Vö. KURTA JÓ-

minden bélyegző használatának a története. Lehetséges, hogy Szenci Kertész Ábrahám könyvkötője dolgozott a Patakról Debrecenen át Kolozsvárra távozott nyomdásznak is, így ő kapta meg felhasználásra a makulatúrát. Sokkal kevésbé valószínű, de egyelőre azt is tekintjük megeshetőnek, hogy a könyvkötő is elment Kolozsvárra Patakról, és ott megtanulta a legyeződíszes kötést. Van jele, hogy nem volt nagyon gyakorlott, ugyanis a vaknyomás készítése közben némelyik bélyegző kissé elcsúszott. Egy vaknyomásos bőrkötés képét Takács Béla közölte 1662-ből; azon is vannak kissé elcsúszott bélyegzők, nincs azonban közülük a legyeződíszes kötéshez, tehát a szerszámok nem patakiak.⁴¹ Rosnyai János Karancsi György halála (1676 vagy 1677?) után tért vissza Debrecenbe. Következésképpen Martonfalvi Tóth György munkájának az itt látható példányát Rosnyai kolozsvári éveiben köthették, ahogyan azt is, amelyben a pataki ábécé töredékei rejtőztek: tehát legkorábban 1672-ben, vagy inkább később, 1675–1677 között.

Ha nem így történt volna, akkor a kötésen használt bélyegzőknek is Debrecenben kellett volna lenniük az 1670-es években. Ameddig tehát valaki kétségtelen adatot nem talál, hogy a Debrecenbe menekült pataki nyomda könyvkötője is ide jött, sőt dolgozott is Debrecenben az 1671. év végétől, azt kell vélnünk, hogy a töredék Kolozsvárról került bele a Martonfalvi Tóth-mű másik példányának mára ismeretlen kötésébe.

Az is támogatja feltételezésünket, hogy egy másik ábécének Marosvásárhelyen bukkant föl egy szintén kötéstáblából származó korrektúralapja, szintén pataki nyomtatvány 1667-ből (l. alább). Kár, hogy adatok hiányában azt nem bizonyíthatjuk, hogy ez a töredék is az oda menekült pataki diákság és könyvnyomtató révén került Erdélybe.⁴²

A kötés kolozsvári eredetére, a bélyegzők használatára közvetlen bizonyosságunk is van. Martonfalvi Tóth György művének kötésén 12 × megismételt szegfűtöves bélyegzővel készült teljes körű legyeződísz van, amelyet hasonlíthatnánk katedrálisok ablakrózsájához is. Ennek a kötéscsoportnak ismerjük korábbi és későbbi példáit is. Korábbi példa a Hanaui Bibliának I. Rákóczi György számára Gyulafehérvárról kötött példánya. A fejedelem ezt olvasta 1621–1633 között többször is, ezt a kötetben fel is jegyezte, majd Pataknak ajándékozta. Ma a Ráday Könyvtár tu-

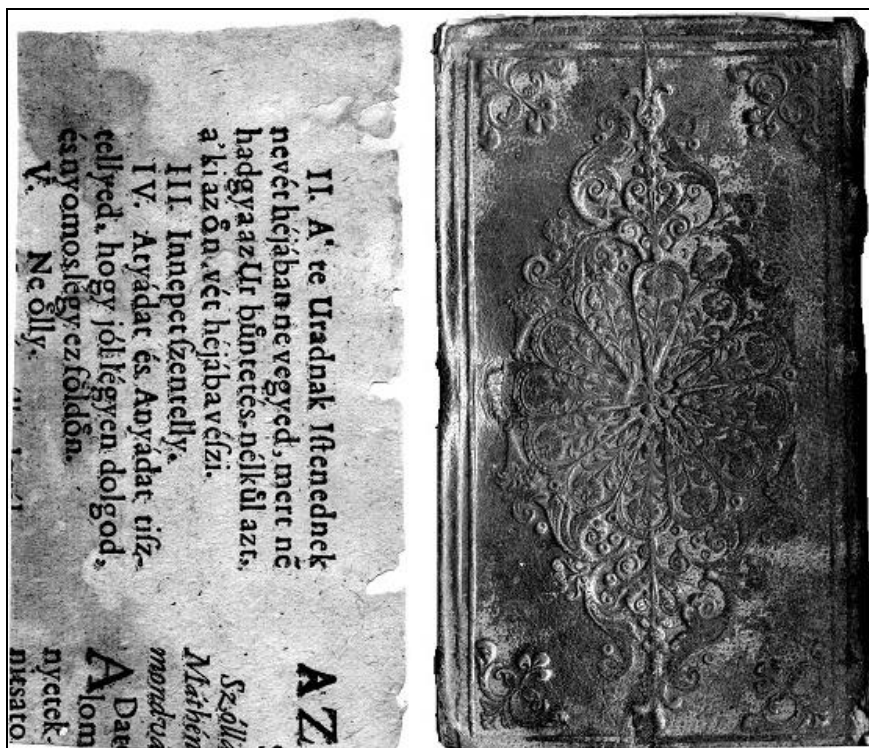
---

zsef: *Adatok az erdélyi legyeződíszes könyvkötések egy csoportjához*. In: *Könyvek által a világ... Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére*. Szerk.: BÁNYAI Réka, SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály. Marosvásárhely, 2009. Teleki Téka Alapítvány, 177–198.

⁴¹ TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 43.

⁴² *RMNy* 3382. A Teleki Tékában őrzött két töredékből az egyik korrektúrapéldány volt, a másik példány javított (másolatuk tanulmányozható az OSzK-ban). Lehetséges, hogy ezek is a Patakról menekített kollégiumi könyvekkel és papirossal kerültek Marosvásárhelyre. Sajnos provenienciájuk ismeretlen, a 20. század közepén emelhetők ki őket valamelyik kötésből, vagy akkor kerülhettek az állományba. Az akkori könyvtárosok semmiféle dokumentációt nem örökítettek utódaikra, még annyit sem, mint Debrecenben. Itt is köszönöm Bányai Réka kollektív tájékoztatását a töredékről.

lajdona.⁴³ A 4° formátumú bordás kötésen megvan a 12° kötésen is használt közép-ső és kisebb bélyegző is, amelynek mintázata sugarasan nő ki a szirmok közül. Későbbi példánk fejedelmi kötészetben készülhetett Kolozsvárott, ahol a nyomdász, Veresegyházi Szentyel Mihály eredetileg maga is könyvkötő volt.⁴⁴ Ez a kötet a csíksomlyói ferencesek társulati albumának 1700–1705 körüli időből származó aranyozott kötése; ez látható a múlt század végén befalazva megtalált kincseik katalógusának borítóján.⁴⁵

5. kép: Az RMNy 3632 (= RMK II. 1230) az ábécéskönyv azonos méretű töredéke és debreceni példányának kötése

⁴³ A legyeződíszes kötésen alkalmazott bélyegzők azonosságának felismerését Muckenhaupt Erzsébetnek köszönöm. A Biblia képét és leírását l. *Biblia Sacra Hungarica. A könyv „mely örök életet ad”*. Szerk.: HELTAI János, GÁBORJÁNI SZABÓ Botond. Bp. 2008. OSzK, 280–251. – A Hanaui Biblia e példányán a köldökveret helyén látható legyeződísz (tizenkét szirmú rózsza) képét a Ráday Könyvtár szíveségéből közölhetem.

⁴⁴ HAIMAN György: *Munkamegosztás a régi nyomdász és a könyvkötő között*. = Magyar Könyvszemle (103.) 1987. 315–317.

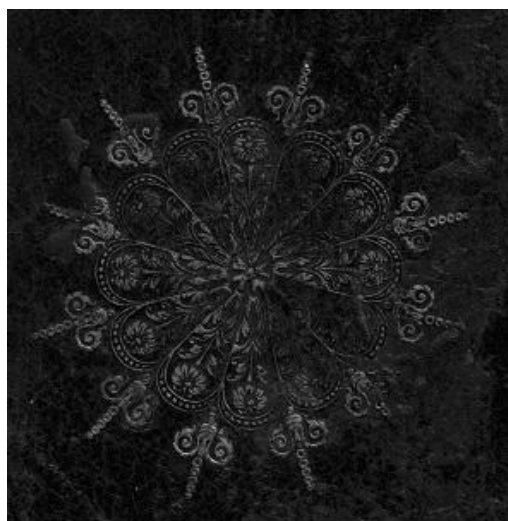
⁴⁵ MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*. Bp.–Kolozsvár, 1999. Balassi Kiadó–Polis Könyvkiadó, 97–98.

6. kép: Balra a középső rózsaszirmának 12 × ismételt szegfűtöves bélyegzője, jobbra a rózsán aluli és fölüli bélyegzők

7. kép: Virágtöves bélyegző Pósházi (1669) munkájának kötésén (l. 38. jegyzet) és Martonfalvi kötésén (l. 5. kép is)

8. kép: Legyeződísz I. Rákóczi György fejedelem Bibliáján, a kötéstábla közepén

A betűktől az olvasásig

Az ismert hasonló kiadványok nyomán immár megkísérelhetjük a könyvecske tartalmának összeállítását. Elképzelésünket az ábécé és a káté, az ábécéskönyv meg a katekizmus tanításának a középkorból örökölt összetartozása kormányozza.⁴⁶ Bod Péter még ismerhette, és a később megsemmisült példány nyomán meg is örököltette 1544-ből azt az olvasásra tanítás eszközéül is szolgáló katekizmust, amelyet Székely István Krakkóban (előbb már 1538-ban is) kiadott,⁴⁷ és „az A. B. C.-ét elől leírta, hogy a gyermekek aszerint taníttatnának olvasni”.⁴⁸ Több vagy kevesebb szándékbeli hasonlóságot mutat Heltai Gáspár 1553. évi kátéja,⁴⁹ amely munka már címlapján jelzi didaktikus törekvését, tudniillik azt, hogy „a magyar oluasaasnac módgyaual egyetembe” készült. Folytatja ennek a műfajnak a sorát 1577-ben egy szintén evangélikus katekizmus, elmélkedés és agenda. Ez – címlapja szerint – „az magyar iras olvasasnac modgyaual es szep imatkozasockal egyetembe røndeltetet Bornemisza Peter által”.⁵⁰ Ezen szövegek rendeltetésbeli kapcsolata azt sugallja, hogy a pataki ábécéskönyv töredékeinek tartalmi kiegészítéséül kátékat is hívjunk segítségül.

Azért követjük ezt az utat, mert a betűk nevének, kiolvasásának megismerése után az ábécés részhez az olvasókönyvi részben a káték törzsanyaga járult gyakorló szövegül. Szőnyi Nagy István (1633–1709) ábécéskönyvecskéjében⁵¹ is a régi időtől alkalmazott módszert javasolja egyes kérdésekben, azaz hogy minden megtanult betűt gyakoroljon a tanuló. „Fordítson e’ könyvben leirtt *Mi Atyánkra, Hífzek egy*

⁴⁶ MÉSZÁROS: *i. h.* 1990. (2. jegyzet) csupán a 16. századi kezdeteket tárgyalja, nem tér ki a 17. századi ábécéskönyvekre. – A későbbi ábécéskönyveket is tárgyalja ugyanő: MÉSZÁROS: *i. h.* 1990. 22–41.

⁴⁷ *RMNy* 27, 58.

⁴⁸ *Magyar Athenas*. Nagyszeben, 1766. 258.

⁴⁹ *RMNy* 101.

⁵⁰ *RMNy* 396.

⁵¹ *Magyar Oskola, Mellynek mesterfégével az okos és ferény Tanító, kiváltképen az idösbeket, irás olvasásra XII. orák alatt megtaníthattya*. Kolosváratt, Nyomtt. M. Tótfalusi Kis Miklós által 1695. Esztendőben. *RMK I.* 1473. – *Bibliography of Kis' Prints*. Compiled by Elizabeth SOLTÉSZ. Nro. 27. In: HAIMAN, György: *Nicholas Kis a Hungarian Punch-Cutter and Printer 1650–1702*. Bp. 1983. Akadémiai Kiadó, 389. MÉSZÁROS: *i. h.* 1990. (2. jegyzet) 31–32. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Kézirattár, R 551. „Ezen sajátkép Ábéczészerű kis könyvecske csak két ívre terjed, de bizonyos oknál fogva mellyet rövid időn alkalmat veendek magamnak kifejtteni, fölötte nagy becsü kis régiség, ’s méltó helyet foglaland az academia’ legkritkább könyvei közt, hova csakugyan nem sokára be fogom ajánlani. Lelkes előbeszéde ’s német szomszédinktól bizonyosan megirigylendő methodusa, korán messze túl emelik. Ritka is; Burián szerint a’ két magyar hazában csak egy erdélyi főiskola’ könyvtára bír még egy példánnyal” – írta róla az első tudósítást Lugossy József 1844. szeptember 12-én Máramaroszigeten kelt könyves levelében, amelyre Szabó Károly is hivatkozik (*Magyar Akadémiai Értesítő* 1844. 162–163). – A terjedelemben Lugossy téved, a 8° kisnyomtatvány egyetlen * jelű füzetből áll.

Istenre: akar más szép könyvben vagy Bibliában az Írás lineái fzerint, valamennyi olyan *a-t* talál, mind renddel mutogaffa-ki a többi közzül...⁵²

A betűk és szótagok gyakorlására Szőnyi Nagy István szintén afféle tabulákat állított össze (összesen ötöt), többek között a már Sylvester Jánosnál⁵³ fölbukkanó törekvést arra, hogy a latinban nem használatos magyar betűkapcsolatokat és a két-jegyű betűket gyakoroltassa; azaz más elgondolás vezérli, mint a maga korában szokásos ábécéket:

GY.		LY.		NY.		TY.	
agy	gya	aly	lya	any	nya	aty	tya
egy	gye	ely	lye	eny	nye	ety	tye
igy	gyi	ily	lyi	iny	nyi	ity	tyi
ogy	gyo	oly	lyo	ony	nyo	oty	tyo
ögy	gyö	öly	lyö	öny	nyö	öty	työ
ugy	gyu	uly	lyu	uny	nyu	uty	tyu
ügy	gyü	üly	lyü	öny	nyü	üty	tyü

Szőnyi Nagy István munkájában a pedagógusnak szóló útmutatás megjelöli a hangoztató módszert, ahogyan ábécéjének módszerét elnevezte a 19. század óta a szakirodalom. „Ha immár ilyen apró fzókat az írott betűkből ki tud mondani: mutafdmeg immár azt-is, hogy a’ nagyobb rakáfű fzókat-is, efféle darab fzótskákból fzoktuk, kit rövidebben, ’s kit hozfzabban öfzve-varrogatni.”⁵⁴ Másrészt Szőnyi Nagy több tekintetben szakított a korábbi gyakorlattal, amelynek elemeit feleslegesnek véli.⁵⁵ A pataki töredék tartalmi rekonstrukciójában nem igazítanak el bennünket ilyen részletek, de intenek arra, hogy a kicsiny eltéréseket értékeljük.

Az 1666–1670 közötti években, Patakon nyomtatott könyvecske egyetlen füzetének feltehetően egy vagy csak alig másfél levelét foglalták el a betűk és az utánuk következő tabulák. Ez az ábécés rész. Tanította a betűk nevét, kimondását és szótaggá, majd szóvá összeolvasását. Arra semmi nem utal, hogy volt-e valamilyen tanítómesternek szóló bevezető vagy ajánlás. Valószínűleg nem; illet csupán Pécseli Király Imrénél találunk. Elképzelhető volna, hogy nem csak 8, hanem 12, talán inkább 16 levélből állott volna a kiadvány; az alábbiak szerint ezt csak latin–magyar ábécéről vélhetjük. Igaz, Szőnyi Nagy István munkájától eltérően reggeli és esti imádság is volt az 1670 előtti könyvecskében. Talán nem csak ennyi, hanem még több, például étel előtti könyörgés és étel utáni hálaadás, tanulás előtti és utáni fohászok közül valamelyik. Tudniillik egyik imádságnak csak néhány sorvége maradt meg; e néhány szóból az azonosítás nem sikerült. Szintén többlet, hogy a protestánsok által vallott két sákramentum szerzettetési ígeit is tartalmazta

⁵² [bevezető] *2b levél.

⁵³ *RMNy* 39.

⁵⁴ III. óra, *5a levél.

⁵⁵ MÉSZÁROS: *i. h.* 1990. (2. jegyzet) 30–32.

a könyvecske; Szőnyi Nagy Istvánnál ez sincs meg. Nála a *6b–*8a levélen megvannak a következők: „Az Uri Imádság, Az Apostoli Hitnek Formája, Az Istennek Tíz Parancsolati”.⁵⁶ Ez Patakon is majdnem a füzet negyedét foglalta el az ábécés-könyvecskében. A már említett szentírási szövegtöbbséggel is beszorítható a teljes kiadvány egyetlen füzetbe. Csökkent némileg a szöveg terjedelme azzal, hogy a Tízparancsolatnak nem a teljes bibliai, hanem csupán lerövidített szövege van az itt vizsgált töredéken. A református kátékban nem ez volt a szokásos. A Tízparancsolat előtt az Apostolicum is megvolt – mint a káték törzsanyagának mellőzhetetlen tartozéka. Ezen kérdések lehető tisztázására át kell tekintenünk a többi ismert ábécét.

Az olvasókönyvi rész összeállítása (jelenlegi ismereteink szerint) visszavezethető korábbi időre, legalább 1630-ig, Pécseli Király Imre pápai (szintén csak töredékesen ismert) kiadványáig.⁵⁷ Ebben szintén megvolt (latinul és magyarul) az Úri imádság, az Angyali köszöntés, az Apostoli Hitvallás, a Tízparancsolat; ezeken kívül volt még étel előtti könyörgés és étel utáni hálaadás, felkeléskor és lefekvés-kor mondandó imádság, majd könyörgés a Szent Lélekért, Mária és Simeon éneke (Magnificat et Nunc dimittis), és még valószínűleg több bibliai idézet vagy történet a hiányzó lapokon.

Jóllehet időben későbbi, értelme volt Szőnyi Nagy István munkáját előbb megtekintnünk, mert az itt tárgyalt pataki töredék magyar ábécés-könyv, nem pedig latin–magyar, mint a Pécseli Király Imréé; valamint elgondolásában is van a korábbiakhoz képest továbblépés, mintegy megelőlegezve Szőnyi Nagy István ajánlásait.

A töredékeken semmi jele nincs annak, hogy „az Istennek Tíz Parancsolati” mellett latin Decalogus (Præcepta Dei), vagy az Apostoli Hitnek formája mellett a latin Symbolum Apostolicum is lett volna a nyomtatványban. Ezért közvetett vagy közvetlen elődjének mást kell tekintenünk, nem Pécseli Királyét, de nem is a Patakon 1667-ben készült latin–magyar ábécét, hisz ez inkább tekinthető úgy, hogy folytatja Pécseli Király vonalát, és akár későbbi is lehet, mint az itt vizsgált magyar ábécé.⁵⁸ Elődnek az ugyancsak Patakon, 1659-ben készült magyar ábécés-könyv számíthat (RMNy 2865). Haszonnal kecsegtet a későbbi folytatás, az 1681-ben Debrecenben nyomtató Rosnyai sajtóján készült magyar ábécé (RMK I. 1254) beosztásának és tartalmának figyelembe vétele. Az itt tárgyaltak közül ez az egyetlen ép kisnyomtatvány, a többi áztatmányokból és korrektúralevelekből ismerjük.

⁵⁶ A *Magyar Oskola* magyarázó szövegrészei, tehát a kiadványnak több mint fele, apróbetűs szedéssel készült. Patakon az ábécékben ilyen magyarázat nem volt. Viszont verzállal szedett, nagyobb fokozatú címek is voltak a szövegben, és kurzív bevezető sorok előzték meg az olvasókönyvi rész szakaszait, ezt mutatja a kereszttség szerzetetési igéjének megmaradt részlete.

⁵⁷ RMNy 1484.

⁵⁸ RMNy 3382. – Jan Amos COMENIUS kiadványainak követését nem szükséges feltételeznünk magyar ábécés-könyvben, hisz a nagy pedagógus (a cseh–morva atyafiak utolsó püspöke) keveset tudott magyarul.

Címlapos vagy címlaptalan?

1659-ben (RMNy 2865) és 1681-ben (RMK I. 1254) sem volt külön címlapja az ábécének, a kiadvány egyetlen A jelű füzetből állt. Az 1667-es latin–magyar ábécének (RMNy 3382) azonban volt külön címlapja; terjedelme legalább kétszerese a magyar ábécének.

Említetlen maradt Markovics Sándor közlésében az, hogy az 1659-es ábécé első levele egyben címlap funkciójú.⁵⁹ Nem említette azt sem, hogy az áztatmány fozlott levelének felső szegélye megvan: a sokféle használt makkos cifrák körítik a címlapot. Az „A BE CE.” nagyobb betűs sor alatt ugyan a latin ábécé (A a, B b, C c cz c3 cs, stb) betűi sorakoznak, de kettős betűk és magyar magánhangzók is (a e o p ő u ű), valamint számok. Sőt, a lap alján elkezdődik az első tabula is (összesen három van).

A 7. képen az 1681-es kiadás ehhez hasonló beosztású első levelének rektója látható. Ennek más az elosztása. Nem a latin, hanem a magyar ábécé betűi sorakoznak egymás után, majd külön a magánhangzók, aztán a sokáig (könyvekben, jegyzékekben, katalógusokban is szokásos) rend szerint a Z után J és V betű is van,⁶⁰ végül jönnek a számok (egyes, tízes, száz, ezres). Feltételezhető ezek nyomán az, hogy az 1670 előtti ábécé ugyanígy, külön címlével nélkül kezdődött, s az első levél verzóján azonnal a tabulák kezdődtek.

Tanítási módszerben is van figyelemre méltó különbség a két ábécé között. 1659-ben minden szöveg szótagolt az olvasókönyvi részben – a genfi zsolttárok kivételével. Ugyanígy szótagol Szőnyi Nagy István.

Az 1670 előtti pataki töredéken viszont sehol nem maradt meg szótagolt szövegrész. Valószínűleg volt egy vagy két levél, ugyanúgy, mint 1659-ben és 1681-ben, tehát szótagolt volt a Miatyánk és a Hiszekegy. De nem volt szótagolt a Tízparancsolat, amint a megmaradt szövegrészből ez kétségtelen.

A kisnyomtatványban továbbá a két genfi zsolttár valószínűleg szintén megvolt, esetleg helyette más ének. A genfi zsolttárok az ábécében való föltűnését egyáltalán nem kell (különösen kizárólagosan) puritán hatásnak tekintenünk, mert már évtizedekkel korábban Újfalvi Imre kétnyelvű iskolai kiadványaiban is voltak genfi zsolttárok.⁶¹

A Tízparancsolat, a zsolttár és az imádság tehát szótagolatlan volt. Elvárták a tanulótól, hogy eddig elérve már tudjon szavakat és sorokat összeolvasni; ekkor már folyamatos szöveget olvastattak vele, illetve tanítottak neki.

⁵⁹ MARKOVICS: *i. h.* (28. jegyzet) 90. – MÉSZÁROS: *i. h.* 1990. (2. jegyzet) 40–41. úgy tudja, hogy „az eredeti töredékek ma már nincsenek meg, vagy lappanganak valahol”. Ma is megvannak, a kiáztató Széll Farkas könyvtára Prágában az Egyetemi Könyvtár tulajdona; a töredékek mikrofilmje tanulmányozható az OSzK gyűjteményében.

⁶⁰ Több oktatástörténeti érdekesség is számot tarthat a pedagógia történet érdeklődésére, mert ‘ff’ és ‘ll’ mellett nem található például ‘kk’ vagy ‘rr’ betű, és ‘cs’, ‘ily’, ‘ny’, ‘ty’ mellett ‘ts’ és ‘tz’ is van még ekkor a kettős betűk sorában. – MÉSZÁROS: *i. h.* 1990. (2. jegyzet) nem ismeri.

⁶¹ RMNy 970, 1527.

9. kép: Az RMK I. 1254 első levele (A1) pótolta a külön címlapot

Tabulák

Részben hasonló felépítésű az 1670 előtti ábécé is, mint az 1659-es és 1681-es. Az utóbbiban hosszabbak a tabulák, és az összeállítás sem mindvégig azonos a korábbival.

1659-ben csak három tabulát találunk; ezek az egész lapra kiterjednek, azaz 21 sorosak. A betűkapcsolatok összeállítása különbözik a már idézett Szőnyi Nagy-félettől is, és az 1. képen láthatótól is.

Itt elegendő szemléltetésül 1659-ből a második tabula alsó része:

at	et	it	ot	öt	ut	üt
ta	te	ti	to	tő	tu	tü
aty	ety	ity	oty	öty	uty	üty
tya	tye	tyi	tyo	tyő	tyu	tyü
ats	ets	its	ots	öts	uts	üts
tša	tšese	tšesi	tšo	tšő	tšu	tšü

Még hosszabb tabulákat találunk 1667-ben. Az 1. képen láthatóval azonos is van közöttük; ezt tekintve az 1670 előtti magyar ábécéskönyvecske a latin–magyar változattal is mutat hasonló vagy csaknem azonos vonásokat.⁶²

1681-ben csupán két tabula van (A₁b–A₂b). Más betűvel, 24 soros (felül cifra, lapszám nélkül, alul custos és füzet levelének jelölése).

Továbbá a következő katekizmusi elemek alkotják az olvasókönyvi részt 1681-ben: a Miatyánk (A₂b), a Hiszekegy (A₃a) és a Tízparancsolat (A₃a–₄b). Aztán bibliai idézetek következnek (A₄b–₆b), ugyanazok, mint 1659-ben.⁶³ A CXXXI. és XXLI. genfi zsoltár (A₆b–₈a) után két imádsággal végződik az ábécé. Ezeket az elemeket vehetjük alapul az 1670 előtti ábécéhez a hozzávetőleges tartalom összeállításához, egyetlen különbséggel: a szerzetési igék beiktatásával a többi ábécéváltozatban található bibliai idézetek helyére.

Imádságok

Különbség (a káték tartalma miatt) a többféle, noha egy évtizeden belül megjelent ábécéskönyvecskék között, hogy 1659-ben még nem találunk imádságokat. A kolofón megvan, nem gondolhatunk tehát elveszett levelekre. A gyermekeknek szánt bibliai részek között pedig nincs sem a keresztség, sem az úrvacsora szerzetési igéje; ez 1681-ben sincs. Az olvasókönyvi rész tartalma, elgondolása eltér a kétféle (vagy háromféle) kiadásban (1659, 1670 előtti, 1681). Az 1670 előtti az 1659. évi felépítését és elgondolását csak részben követi.

1667-ben kétnyelvű bibliai idézetek és imádságok vannak, a kisebb fokozattal szedett sorok mennyisége laponként több. Ez is segítség, hogy a töredék szövegmennyiségét megbecsüljük: laponként 21–24, illetve apróbb betűs részen (ha töredékünkön lett volna) 26–30 sor is elfért, tehát mintegy kétannyi szöveget gondolhatunk az 1670 előtti ábécé minden ismert és ismeretlen lapján, mint amennyi a töredéken látható. Megmaradt az imádságok vége; kettőnek sikerült a feltehető szövegét kiegészítenem.

Úgy látszik, általánosan elterjedt volt a gyermekeknek szánt reggeli és esteli imádság; ez arra is mutat, hogy mára ismeretlen előtörténete volt valaha. Két későbbi kiadványban találtam azonos szövegüket. A reggeli és esti imádság fő része azonos, csupán a ||- és -|| közötti rész eltérő az esti imádságban. Teljes szövegük a következő:

Reggeli Imádság

Hálákat adok tenéked én mennyei fzerelmes fzent Atyám, a' Iesus Christus te fzerelmes fzent Fiad által, hogy engemet ||- ez éjjel minden kártól, és vezedelemtől megöriztel: Es kérlek tégedet, hogy ez mái nap-is engemet meg-örizz büntől és minden gonofztól, hogy minden tselekedetem, e' tellyes életem tenéked kedves és kellemetes

⁶² RMNy 3382. – L. még a 38. lábjegyzetet.

⁶³ Mt 19,14; Kol 3,17. 20–22; 5Móz 4,10; Jn 5,39, 2Tim 3,15; Róm 15,4–7; 2Pt 1,19–21.

légyen. Ezért én ajánlom magamat, tefemet és lelketem ¶ a' te fzent kezeidbe, a' te fzent Angyalod légyen én velem, hogy az ördög femmi hatalmat ne végyen én rajtam, Amen.

Esteli Imádság
¶ 'e mái nap kegyelmesen meg-örizté, És kérek tégedet, botsasd ennekem minden bűneimet, a' mellyeket hamifán tselekedtem, és ellened vétkeztem: Es engemet ez éj-jel kegyelmesen meg-örizz. Mert én ajánlom magamat, tefemet, lelketem, és mindene-met te fzent kezeidbe ¶

Szó szerint megvan ugyanez az imádság a Kmita Andrásné nyomdájában készült unitárius kátéban (Kolozsvár 1698).⁶⁴ De megtaláltam ugyanezt az egyik 1709-ben megjelent (pillanatnyilag pontosan nem azonosított) evangélikus kiadványban is.⁶⁵ Nem sikerült a harmadik imádság meghatározása és kiegészítése, amelynek csak sorvégei látszanak.

Énekek

Az ábécében együtt találjuk a tanulás szertartásos kereteit, illetve a kegyességi élethez kapcsolódó tanulást. Műveltség és hagyomány, hit és iskolázottság összetartozó és egymást feltételező fogalomparként érvényesült protestáns egyházi légkörben az ábécétől fogva. Ennek folyománya, hogy a káté és a tanulás az imádkozást is vonzotta, az imádság pedig az éneklést. Ebben sem első, sem nem egyetlen előzmény Pécseli Király Imre kátéja, mely énekeket⁶⁶ és imádságokat is beiktat. Az *Evangéliumok és Epistolák* 16. századi protestáns kiadásai szintén tartalmaztak imádságokat és énekeket.⁶⁷ Hubert Gabriella joggal különítette el az énekes imádságoskönyv típusát.⁶⁸ A pataki ábécékben is megtaláljuk a bibliai idézetek után következő imádságok és énekek minimumát. Az 1670 előtti töredékben is valószínűleg ugyanaz a két genfi zsoltár volt meg, mint az 1659-es és az 1681-es kiadásban. A 131. zsoltár fölött 1659-ben és 1681-ben is utalás van a 100., illetve a 143. zsol-

⁶⁴ RMK I. 1522.

⁶⁵ Patakon a Református Gyűjtemények példányának meghatározása hibás, nem azonos az RMK I. 1769. tétellel!

⁶⁶ Hét énekből 16. századi öt: BOGÁTI FAZAKAS Miklós: *Egész Izraelt Dávid felgyűjté* (a 29. zsoltár parafrázisa); *Mennyei Atyánk, Úr Isten néked hálát adunk ezen; Mindenható Úristen, mi bűnös emberek* [Confessio generalis], *Mondjatok dicséretet; Ó, Izrael, szerető népem.* – 17. századi kettő: [SZENCI MOLNÁR Albert] *Úr Isten, mely sokan vannak és A mennyei Úr pásztorom énnékem* (a 23. zsoltár parafrázisa).

⁶⁷ RMNy 91, 486, 630, és valószínűleg az itt fel nem sorolt többi kiadás is, melynek csonkasága miatt nem határozható meg teljes tartalma.

⁶⁸ H. HUBERT Gabriella „Ima-énekeskönyvek” elnevezést használ: *A régi magyar gyülekezeti ének.* Bp. 2004. Universitas Kiadó, 254–261. /Historia Litteraria 17. – Evangélikus Gyűjteményi Kiadványok 2./

tár sorszámára; helyesen, mivel mindhárom dallama azonos. Némileg módosított a zsoltár szövegén (a 2. strófa 1., a 3. strófa 1. és 4. során) az összeállító (sajtó alá rendező?): a gyermekszájhoz alkalmazta, de ez csak 1681-ben történt, 1659-ben nem.

Szenci Molnár Albert	1659 & 1681
2. Ha ki nem vertem szivemből Minden nemő kevélységet, Mint midőn az kis gyermeket Elfogjác anyja teyétől:	2. Mert ki vetettem fzivemből Mindennémú[!] kevélyféget Mint midőn a' kis gyermeket, El fogjác Anyja tejetül
3. Hogy ha ollyanná nem löttem. Mint az együgyő kis gyermek, Kit az czech mellől elvesznec, Bárne kegyelmezz meg nékem.	3. En fzingtén ollyanná lettem, Mint az együgyű kis gyermek, Kit az csecs mellől el-véfnec, Ahoz hasonlo én lelkem.

A 141. zsoltár szövegében nincs módosítás. Az 1659-es és 1681-es kiadás között a ragok alakjában van csupán különbség ('-tól, -től' ~ '-túl, -tül').

A szerzetési igék és a Tízparancsolat

Az 1659-es és az 1681-es ábécében egyeznek a bibliai idézetek a Vizsolyi Biblia szövegével (a helyesírást és néhány apró eltérést kivéve). Az 1670 előtti ábécé szövegtöredékéből ítélve ez nem lehet teljesen így a keresztelés szerzetési igéjében. Kiegészítésül Szenci Molnár Albert bibliakiadását hívhatjuk segítségül, vagy az 1645-ös (Janson-féle) Amsterdami Bibliát. Gyakori volt – itt is az történhetett –, hogy a prédikátor fejből idézett,⁶⁹ vagy csupán (Tremellius–Beza-féle) latin Bibliája volt, és nem idézett szó szerint magyar kiadást (azaz a Vizsolyi Biblia szöve-

⁶⁹ Vö. CZEGLÉDY Sándor: *A Vizsolyi Biblia a XVII. századi magyar református igehirdetésben*. In: *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Szerk.: BARCZA József. Bp. 1990. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. – Tipikus példa Nagyari József, aki Apafi táborában elmondott prédikációit sajtó alá rendezve sem egyeztette textusait és idézeteit magyar bibliakiadással. Csúpn egyetlen textusa van a harmincegyből, amely csaknem szó szerint azonos a Szenci Molnár Albert kiadta Bibliával, kivéve helyesírását. A részletekre l. FEKETE Csaba: *Igazán soha nem mondhatjuk... Biblia és szertartásbírálát Nagyari József prédikációiban (1681–1686)*. = *Studia Theologica Debrecinensis*. A Debreceni Református Hit-tudományi Egyetem teológiai szakfolyóirata. 2009. 2. sz. 46–75. Hasonló jelenség figyelhető meg Keresztúri Bíró Pálnál; l. VARGA Bernadett: *Keresztúri Pál Mennyei társalkodása és a Biblia*. In: *Biblia Hungarica Philologica. Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban*. Szerk.: HELTAI János. Bp. 2009. Argumentum Kiadó, 123–146. /A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei 3./

gét). A 4. képen látható szövegtöredéknek az alábbival való összevetése ezt szemlélteti (csak a vége, a Márk evangéliumából való részlet van meg a levél felén; ebből a teljes szöveg nem rekonstruálható):

„Es hozzájoc járulván Jefus monda: Tellyes hatalom adatot nékem, mennyen és földön. Azért elmenvén tanitsatoc minden népeket, megkeresztelvén őket Atyánac, Fiúnac, és Sz, Léleknece nevébe. Tanitván őket, hogy megtartsác mind azokat melylyeket én paranczoltam néktec: Es imé én ti veletoc vagyoc minden nap világ végeig. (Mt 28,18–20)

Az ki hijend és és megkeresztelkedic, üdvözül, az ki pedig nem hijend, `elkárhoczic.” (Mk 16,16)

A képen látható kicsiny szövegrészletből megállapíthatóan az úrvacsora szerezési igéje is eltér az 1670 előtti töredéken a Vizsolyi Bibliától. Valószínűleg legalább 21 sornyi rész volt található az ábécés könyvben; a teljes szöveg nem rekonstruálható pontosan. Mint fentebb, itt is a Hanaui Biblia szerint következik a szöveg (azonos a Vizsolyi Bibliával):

„Mert én az Urtól vöttem, melyet néktec előtökbenis adtam: Hogy az Ur Jefus melly étzaka eláróltatéc vötte az kenyeret. Es hálákat adván megszegte, és ezt mondotta: Vegyétec, egyétec: Ez én teftem, melly tiéröttetec megtöretic. Ezt czelekedgyétec az én emlekezetemre. Hafonlatosképpen az pohártis vötte minekutánna vaczorált volna, ezt mondván: Ez pohár amaz uy Teftamentum, az én vérem által. Ezt czelekedgyétec valamennyilzer iflízátoc, az én emlekezetemre. Mert valamennyiszer ejenditec ez kenyeret, és ijándgyátoc ez pohárt, az Urnac halálát hirdefsétec, a' míg eljövend. Azért valaki ejendi ez kenyeret, és ijángya ez Urnac pohárát méltatlanul, vétkezcic az Ur tefténece és vérenee ellene. Probállya meg azért minden ember magát, és úgy egyéc abból a' kenyérből, és úgy igyéc abból az pohárból. Mert az ki éfzic és ifzic méltatlanul, kárhozatot éfzic és ifzic magánac, hogy meg nem beczülli az Urnac teftét.” (1Kor 11,23–27)

A 4. képen látható a protestáns számozás szerinti 3–6. parancsolat, amely római katolikus használatban 2–4. számú. Ennek megfelelően a bibliai szöveg rövidítése pontosan megválaszolhatatlan kérdéseket támaszt. Oláh Gábor joggal hívta fel erre a figyelmet idézett könyvtári leírásában. Jóllehet ez így nem szokásos a református kátékban, és az ábécékben sem, az 1670 előtti pataki töredékben mégis így találjuk. Sem előzménye (1659),⁷⁰ sem folytatódása (1681) nem ilyen. Nem így van

⁷⁰ Félreértés MÉSZÁROS: *i. h.* 1990. (2. jegyzet) 41. vélekedése: „Feltűnő az ószövetségi anyag nagy becse, valamint a tízparancsolat »rendhagyó« közlése. E szöveget bibliai idézetként hozza a könyv »Moses 2. 20 része« címmel, s számozása is eltér a szokásos protestáns és katolikus formulától: a hagyományos első parancsolatot kettéosztva, 1. és 2. parancsolatként közli, ezzel eggyel eltolódik a számozás, a szokásos 9–10. parancs viszont egyéolvad. Feltűnő az itteni számozás szerinti 9–10. parancs szövege, mert nem a vasárnapot említi: »Megemlékezzél a szombatról...«.” Az eredeti bibliai szövegben szombat van; köztudottan csak az egyház későbbi döntése, hogy a keresztyének helyette a vasárnapot ünneplik. A bibliaihoz igazodó protestáns szöveg és számozás található az ábécében; a római katolikus egyházi számozás az, amelyről Mészáros azt véli, hogy »nem rendhagyó«.

ez a pataki latin–magyar ábécében sem (1667); a többi pataki ábécéskönyvecskében a Vizsolyi Biblia 17. századi kiadásával egyezik meg a Tízparancsolat szövege. Eltérésként egyedül Pécseli Király Imre töredékekben megmaradt ábécéskönyvecskéjét nevezhetjük meg.

Pécseli Király Imre (c1585–1641?) nagyobbik kátéjában⁷¹ a 'negyedik Fundamentum' elnevezésű rész a Sákramentum tárgyalása. Általános jellemzője munkásságának az irénizmus.⁷² A Tízparancsolat szerzetetési igéjének közlésében ez úgy érvényesül, hogy sem latinul, sem magyarul nem a teljes bibliai szöveget idézi, hanem például a Petrus Canisius kátéjában⁷³ (melyre szintén támaszkodott) és általában a latin szertartásúaknál szokásos rövidített, átszámozott változatot követte. 1630-as érsekújvári latin–magyar ábécéje 'A' változatában a Tízparancsolat latin szerinti magyarítása rövidebb (az RMNy ezt az 'A' változatot tévesztett próbanyomatnak véli, mert kétszer van benne a Benedictio mensae). A 'B' változat dőlt betűs szövege ettől eltérő magyarítás, latinja is bővebb. Ugyanakkor kátéjában énekek is vannak (ez közös vonás más kátékkal, például Siderius Jánoséval); hasonlóan lehetett ez az 1670 előtti ábécéskönyvecskében. Mindezen vonások főbukannak egyik vagy másik pataki ábécében.

Ennek értelmében vajon beszélhetünk-e pataki irénizmusról? Gyanítsuk e jelenség mögött középkori hagyomány fennmaradását? Pécseli Király Imrénél sem feltétlenül szükséges például Petrus Canisius-tól való közvetlen átvételt kimondanunk. Patak (kényszerhelyzetben) viszont alkalmazkodásul választhatott a Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony halála (1660. április 18.) utáni időben a korábbi ábécéktől és kátéktól eltérő megoldást, mert teljesen megváltozott a hatalmi helyzet. Patrónus hiányában egy csapásra megszűnt a puritán prédikátorok kiváltságos helyzete, fokról fokra jobban érvényesült Báthori Zsófia félresikerült áttérítésének s későbbi rekatolizálásának drámai következménye. Csakhogy ez sem lehet teljes magyarázat, hiszen a töredék nyomtatása körüli időben (1667) a latin–magyar ábécében egyáltalán nem érvényesült az alkalmazkodás, a Tízparancsolat nem rövidített és nem a protestánstól eltérő számozású. Fenyegedett állapotban, Medgyesi eltávozta után is ugyanúgy hitvitázó munkák készültek (így Pósházi János munkája – RMK I. 1096 –, melyről föntebb kötése miatt is volt szó), és terjedelemben sem csökkent 1660 után a pataki sajtó teljesítménye.

Medgyesi Pál a fejedelemasszony halála után hamarosan elvonult Patakról Nagybányára. Ő nem csupán szorgos szerző volt, hanem mintegy felügyelte is a nyomda működését a helyesírástól a kiadáspolitikáig. A szakirodalom (például Takács Béla) mégis többnyire csupán szerzőként foglalkozott vele. Pedig a nyomda és a nyom-

⁷¹ RMNy 1630.

⁷² HELTAI János: *Irénikus eszmék és vonások Pécseli Király Imre műveiben*. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk.: VARIAS Béla. Bp. 1987. Akadémiai Kiadó, 209–230.

⁷³ RMNy 471.

dász nem működhetett függetlenként.⁷⁴ A nyomdászt mégis megokolás és bizonyítás megkísérlése nélkül szokás felruházni kiadói vagy szerkesztői minősítéssel. Ma már tudjuk, hogy Medgyesi Pál elhunyt 1663. július 27-e előtt.⁷⁵ Nem tudjuk azonban, hogy ki volt az, aki az ő helyében a város irányító és felügyeleti jogát gyakorolhatta. Talán Szilágyi Tarpai András.

A Tízparancsolat kérdésében vélhetjük ezek után, hogy itt olyan reformáció előtti hagyományról van szó, amely protestánsok között is élt helyenként a 17. század iskolai oktatásában. Pécseli Király Imrénél sem mondhatjuk ki a végső szót. Ábécéjének 'A' variánsa tudniillik latinul közli az A_{7b-8a} levélen a Decem Praecepta Decalogi rövidített és átszámozott változatát. 'B' variánsa latinul sem, magyarul sem ezt a megoldást választja.

Lássuk előbb a 3–6. parancsolatot az 1659-es pataki ábécé A_{3b-5a} lapjairól.⁷⁶

„Harmadik Parancsolat. A' te Uradnak Iftenednek nevével fel ne vedd hijába mert nem hadgya a' Jehova büntetés nélkül azt, a' ki az ő nevével felvezi hijába.

Negyedik Parancsolat. Meg emlekezzel a' Szombatrol, hogy azt meg szenteljed hat napon munkálkodgyál, és minden dolgot elvégezzed: Heted napon a te Uradnak Iftenednek Szombattya vagyon. Semmi dolgot fe tegy fe te, fe fiad, fe leányod: fe szolgád, fe szolgálód: és semmi barmod fe a' te jövevényed, mely a' te kapuidban vagyon. Mert hat napon csinálá⁷⁷ a' Jehova⁷⁸ a' menyét és a' földet, és a tengert, és minden azokban való állatokat: és megnyugovék heted napon: Azért meg áldá az Jehova a' Szombatot, és meg szentelé azt.

Eötödik Parancsolat. Tifztelyed atyádat és anyádat, hogy hozzfzu életü légy a' földön, mellyet a' te Jehova Iftened ád te neked.

Hatodik Parancsolat. Ne öly.”

A Pécseli Király Imrénél található, és a következőkben idézett magyar változattól a káté 'A' változatában az I–VII. parancsolat maradt meg. Az A_{7b-8a} levélen a 'B' variáns magyarul töredékesen bár, és latinul is a teljes és protestáns számozás szerinti változatot közli. Szövegén első pillantásra látható, hogy eltér a Vizsolyi Bibliától. A töredékben megmaradt próbanyomat alapján nem mondhatjuk meg, hogy végül melyik változat volt elfogadott és elterjedt a Dunántúlon vagy a Felvidéken.

⁷⁴ Debrecenben is ez volt a helyzet. Tükrözi Fodorik Menyhért szerződése (1633). „Világosan kiderül a szerződésből az is, hogy a város cenzúrajogot gyakorolt a nyomda termékei fölött. Nem is cenzúra volt ez, sokkal több annál. Ahogy még később látjuk, a nyomda nem folytathatott önálló kiadási politikát, csak azt adhatta ki, amit a város, »prédikátor uraimék« eleve jóváhagytak.” BENDA–IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 27.

⁷⁵ LUFFY Katalin: *Medgyesi Pál útja 1660 után*. In: *Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritánizmusról*. Szerk.: FAZAKAS Gergely Tamás, GYÓRI L. János. Debrecen, 2008. Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 238–245. (A Könyv és Könyvtár 2007-es különszáma.)

⁷⁶ MARKOVICS: *i. h.* (28. jegyzet) 93–94. Az 1681-es kiadás eltérő szóalakjai: 'hijában', 'szombatruól'.

⁷⁷ Hanauai Biblia és 1681-es ábécé: 'teremté'.

⁷⁸ Hanauai Biblia (itt és a következő parancsolatban is): 'Ur'.

RMNy 1484 'A' variáns

- I. En vagyoc az te Urad Iftened, idegen Iftenid ne legyenec en előttem: Faragot képet ne csinály magadnac, hogy azt imádgjad.
- II. Iftenec nevét heába ne végyed.
- III. Meg emléközzél róla, hogy Innepet szentely.
- IV. Atyádat, Anyádat tífztellyed, hogy hozfizu életű lehes ez földön, melyet az te Urad Iftened ad tenéked.
- V. Ne őly.
- VI. Ne paráznalkodgyál.
- VII. Ne oroz.

Custos: Hamis

RMNy 1484 »B« variáns

- [I. Én vagyoc az] *te Urad Iftened, ki [téged kiho]ztalac Egyptomnac [földéből az rablágnac há]zabol. Ne legyenec [idegen Iftenid én] előttem.*
- [II. Ne csinály ma] *gadnac faragott és [hasonlófágot] valamely ábrázatra, [mely égen és földön] vagyon: meg ne hai[fad magadat azok előtt] fe tífztellyed azo- c[kat én előttem, mert én az] te Iftened: erős boß[buálló Iften vagyoc ki meg lato]gatom az Atyáknac [vét két harm]ad és negyediziglen [à kik engem] gyű- löñnec: Es irgal[mafság tévő vagyoc ezeriz]iglen azockal, à kic [engem beretnec és az én] paranczolatimat [megőrzic].*
- [III. Az te Uradnac] *Iftenednec nevét he[ában ne vegyed, ne]m hadgya azt az Úr [büntetés nélkül, à ki a]z ő nevét heában [veendi.]*
- [IV. Megemlékez] *zél hogy az Szombat [napot meg bentellyed, ha]t napon munkalkod[gyál és tegyed minden te] dolgaiddat: à hetedíc na[pon pedig az te Uradnac Iftenednec Szombattya vagyon, ne tégy akkor semmi dolgot...]*

Az idézett parancsolatok szövegének kiegészítése csupán valószínű lehet, pontos megfelelőjére nem ismeretes példa. A korábbi ábécékből idézettel nem egyezik.

Az 1670 előtti ábécéskönyvecske (RMNy 3476A) feltételezhető tartalma ez lehetett:

- A₁a: A B C ... (címlapként magyar ábécé és számok).
- A₁b–₂b: Tabulák
- A₂b–₃a: Miatyánk
- A₃a–₃b: Az Hitnek Ágazati
- A₃b–₄b: Istennek Tíz Parancsolati
- A₅a: A Szent Keresztségről
- A₅a–₅b: Az Úrnak Szent Vacsorájáról
- A₆a–₇a: CXXXI. és CXLI. genfi zsoltár
- A₇a–₈a: Imádság tanulás előtt és után (vagy étel előtt és után)
- A₈a–₈b: Reggeli és estvéli imádság

„Á–bé–cé–dé, rajtam kezdék a nagy bölcsességet” – Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtéséből jól ismert ez a gyermekében felhangzó lapidáris igazság. Se iskolázás, se iskolázottság nincs olvasni tudás nélkül. Szőnyi Nagy István *Magyar os-*

kolájából választott mottója után a főntebb többször hivatkozott *A magyar olvasás-tanítás története* így kezdi előszavát: „Valóban nagy mesterség jól tanítani, különösen kisgyermekeket az olvasásra.” Ehhez képest a könyv-, nyomda- és könyvészet-történetben ismereteink elég szerények nemzeti és anyanyelvi ábécéskönyvecskéink kezdeteiről.

Választalan kérdések

Heltai Gáspár után Tótfalusi Kis Miklósig nem jelent meg Kolozsvárott ábécéskönyv? Latin–magyar sem? Ludovicus Piscator Gyulafehérvárott megjelent latin tankönyvei viszont Pécseli Király Imre munkáját folytatják. Ilyen és hasonló adatok is azt valószínűsítik, hogy ismereteink korántsem teljeseek. A reformáció és az anyanyelvi oktatás összefonódása miatt azon is elgondolkodhatunk, hogy Bornemisza ábécés kátéja után valóban Pécseli Király Imrée lehetett-e a legkorábbi önálló latin–magyar ábécéskönyv?

A bibliográfiai hiányok valószínűek, de találgatások nem pótolják ismereteink hiányát. Alkalmilag és ismételten megjelenhetett a jól eladható apró ábécéskönyv, mint a kelendő naptárak sorozata. Például gergelyjárás táján, vagy amikor vizsgák után vitték ki rektóriára a diákokat Debrecenből és Patakról, alkalmasint ponyván áruzták az egyetlen füzetből álló ábécéskönyvecskét.

Az olvasás tanítása előírás volt már 1560-ban is,⁷⁹ hiszen a haladóbbaknak latinul is olvasniuk kellett elég hamar. Az anyanyelvi oktatás eme aprócska emlékei biztonnal elenyésztek, mert szinte lehetetlen, hogy a tanító csak íratlan szájhagyományra és gyakorlatra alapozott, vagy saját kéziratos jegyzetei alapján tanított. Vajon igazolható volna az ezzel ellentétes vélemény?

Célszerű volt Patak és Debrecen korabeli nyomdatermékeinek summás áttekintése. Látható ebből, hogy évente (bár nem nagy példányszámban) az 1500, sőt 2000 lapot meghaladó összkiadásra képes sajtón a 8 leveles magyar és a 16 leveles latin–magyar ábécéskönyvecskék előállítására nem lehetett gond. Még annyira sem, mint egy halottas prédikáció hirtelen kinyomtatása, sőt még a kelendő kalendáriumnál is kevesebb munkával járhatott, és nem volt nagy papírigénye sem. Lehetséges-e, hogy az iskolavárosok vezetősége nem kívánta ennek az elemi segédeszköznek a forgalmazását?

Az ábécéskönyvecskéhez hasonló kisnyomtatvány, az úgynevezett fundamentum (kiskaté) szintén 8 levél terjedelmű (egyetlen füzet).⁸⁰

Erősen kérdéses, hogy csupán egyetlen alkalommal jelent meg hol ilyen, hol amolyan ábécéskönyv Patakon. Egy évtized távlatában kétféle magyar ábécéskönyv, és egy latin–magyar. Volt-e ezeknek több kiadása Debrecenben vagy Patakon?

⁷⁹ MÉSZÁROS: *i. h.* 1990. (2. jegyzet) 11.

⁸⁰ Például *RMK I.* 968, I. 1522.

Gyulafehérvárott Eleve való szükséges oktatását 1645-ben Medgyesi Pál a Lelki A–Be–Ce⁸¹ előtt ezzel a mondattal kezdte: „Az ÁBÉCE az írástanulásnak csak leggyengébb és elsőbb kezdeti, s majd csak gyermeki játéknak látszik, de azonban oly igen nagy mesterség fekszik alatta, hogy valamennyi szó, írás ez világon vagon, mind csak ez egynéhány bötükön fordul meg”. Nincs-e köze Medgyesi Pálnak a pataki magyar ábécéskönyv kiadásához? A szakirodalom eddig ezt a kérdést nem fogalmazta meg. Beleillik a körképbe, amelyben együtt van Gyulafehérvár és Patak részben azonos betűkészlete, együtt látunk gyulafehérvári és kolozsvári bélyegzőt debreceni nyomtatvány kötésén, amelynek táblája Erdélybe menekített pataki töredékeket rejtett. Mindezek után, a főtebbiek részletesen nem ismételve, zárjuk az RMNy 3476A summás leírásával.

[Ábécés könyv. Patak, 1666–1670, typ. principis, Rosnyai.]

A⁸ = [8] fol. 8°

Magyar ábécéskönyv. – Három csonka levélpárja marad meg, üres verzővel, próbanyomattól. Nem volt külön címlapja, az ábécével kezdődött (A₁a). A tabulák után az olvasókönyvi rész szótagolt Miatyánk, Hiszekegy szövegét tartalmazta. A Tízparancsolatot nem szótagolta. Azután a keresztség és úrvacsora szereztetési ígéje, majd valószínűleg a más ábécékben is meglévő két genfi zsoltár (131. és 141.) következett. Végül – a pataki ábécéktől eltérően – nem két, hanem négy imádság lehetett a könyvecske végén.

Tartalma részben hasonló az 1659-es (szintén töredék) pataki ábécéhez (2865) és az épen megmaradt 1681-es debrecenihez (RMK I. 1254). Ezek alapján lehet tartalmát megközelítőleg összeállítani.

A pataki betűinek felújítása után nyomtatta Rosnyai János 1666–1670 között. Mártonfalvi Tóth György *Exegesis libri primi Medvllae Amesianae* című művének (Debrecen 1670 = 3632) táblájában maradt meg. Ezt valószínűleg nem Debrecenben kötötték, hanem Kolozsvárott 1671 után, leginkább 1675–1677 között a korábban Szenci Kertész Ábrahám műhelyében és Gyulafehérvárott használatos szerszámokkal.

A restaurált levélkéek mindhárom párja megvan: Debrecen Ref.; OSZK és Patak Ref: a duplumokból kettő-kettő + photo (Debrecen).

⁸¹ RMNy 2104. – BÁCSI Ernő kiadásából idézek (RMK I. 1319). Bp. 1940. 41. /Magyar Irodalmi Ritkaságok XLVI./

CSABA FEKETE

A fragmentary spelling-book printed at Patak between 1666 and 1670

Mistakenly had been identified this primer as a Debrecen print, simply because its fragments being survived in the cover of a textbook printed in Debrecen (1670), and preserved in the Library of the Debrecen Reformed College since the beginning of the 20th century, yet not registered in bibliographical desk books. Recently the font was checked by V. Judit Ecsedy the expert of the National Széchényi Library, and identified as the one used in the printing house erected by the Transylvanian Prince at Sárospatak (i.e. Patak, North Hungary) to meet the needs of the local Reformed College where Comenius was a celebrated professor.

First we have to survey the named book cover. The present research cleared up that some copies of the much favoured divinity textbook based on the work by Amesius (William Ames) which was edited in Debrecen (1670), was not bound immediately by local binders, but only years later in Kolozsvár (Clausenburg, Transylvania). The punch and binders' tool was not of Debrecen, but the ones applied by the binder of the Transylvanian Prince (see pictures 5 to 8) in Kolozsvár and/or Alba Julia. In 1671, because of the counter-reformation, the printer of Patak had to flee to Transylvania, crossing Debrecen. He was then working at Kolozsvár nearly six years. Some of the fragments of earlier proof sheets of Patak were used there. Finally in 1676 the printer became invited and then he acted as the leader of the Debrecen printing house.

As for the content of the primer, such type of spelling-books usually were incorporated during the Middle Ages, also in the 16th century, into small catechism books running to a single or two printing sheet. Later 17th century Hungarian spelling-books also run to no more than one printing sheet, having no definite title page at all (see picture 9), and their content included elements of a catechism. These fragments (see picture 1 to 4) i. e. of half torn pages measuring 128 by 6,7 or 6,8 millimeters seems to be proof impression as the back of pages, two to eight copies, are all blank. Consequently the text printed on their fore side of the torn pages also are halved. Even then, thanks to successful efforts done, compared other known editions of the Hungarian spelling-books of the 17th century (also all Abecedarium Latino-Hungaricum) identified almost all of the possible content of this fragmentary booklet; namely the alphabet, the syllables, and as a first readers' textbook items, the Lords' Prayer, Credo, Ten Commandments, Morning and Evening Prayer (and possibly one more prayer), two (or three) Geneva Psalms, in this print no one of them being syllabicate.

As a conclusion a tentative entry of this incompleat copy is closing down the paper, as it is the custom by the Old Hungarian Prints, summing up the bibliographical data, title, content, research work, and related entries.

FARKAS JUDIT ANTÓNIA

A Magyar Bibliophil Társaság története (1920–1949)* I.

*„Ebben a társaságban együtt szeretnők látni
a könyv minden barátját, kultuszának minden odaadó hívét”*

A legújabb könyvművészeti törekvések fokozatos térnyerésével és a művészi kiállítású amatőr-bibliofil könyvek iránti gyűjtési kedv 20. század eleji fellendülésével a hazai könyvbarátok részéről egyre nagyobb igény mutatkozott arra, hogy a fejlettebb könyvkultúrával rendelkező nemzetekhez hasonlóan ők is megalakítsák saját egyesületüket és fórumaikat. Bár Szana Tamás, a szép könyvek 19. század végi propagálója már az 1890-es években arról ábrándozott, hogy könyvamatőrjeink egyesületbe szerveződnek, és a fővárosban fontos könyvárveréseket tartanak, vágyálma beteljesüléséig néhány évtizednek el kellett telnie.¹ A művészi igénnyel készült könyvek népszerűsítésére jó ideig csak a művészeteket és irodalmat támogató műpártoló társaságok keretén belül nyílt lehetőség.²

A tanulmány a magyarországi bibliofil mozgalom intézményesülését mutatja be az első hazai könyvkedvelő egyesület, a Magyar Bibliophil Társaság (a továbbiakban: Társaság) történetén keresztül. A szép könyvek készítését, gyűjtését népszerűsítő és a könyvtörténeti kutatásokat előmozdító szellemi műhely meghatározó kulturális és tudományos tevékenységét az újabban feltárt levéltári források felhasználásával rekonstruálom.³

* Jelen tanulmány disszertációm egyik fejezete alapján készült: FARKAS Judit Antónia: Szép könyvek kultusza. Bibliofil könyvkultúra Magyarországon (1914–1949). Miskolc, Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2011. 146–147.

¹ SZANA Tamás: *Egy bibliophil álma*. In: Uő: *Egy amateur naplójából*. Bp. 1899. 81–96.

² Vö. POGÁNY György: *A magyar könyvgyűjtő kalauza*. Bp. 2005. 179–180.

³ A Társaság történetével Pogány György és Györi Luca foglalkozott részletesen: POGÁNY György: *A Magyar Bibliophil Társaság története (1920–1970)*. In: *Írás és könyv. A Magyar Bibliophil Társaság Évkönyve*. I. H. n. 1987. 121–135; POGÁNY György: *Fitz József és a Magyar Bibliophil Társaság*. = Magyar Könyvszemle (104.) 1988. 169–185; POGÁNY: *i. m.* 2005. (2. jegyzet) 181–191; GYÖRI Luca: *Bibliofília és bibliofil társaságok a két világháború közti Magyarországon*. Szakdolgozat. Bp. ELTE BTK Könyvtartudományi Szak, 2003. 15–47. Az előbbieken kívül a következő forrásokra és irodalomra támaszkodtam: Békés Megyei Levéltár (= BML), a Kner nyomda (Gyoma) iratai (= XI. 9), Írók és művészek (= c). 25–26. Magyar Bibliophil Társaság; Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (= OSzKK) Fond 45. Fitz József iratai; OSzKK Analekta 11.653 A Magyar Bibliophil Társaság történetére vonatkozó iratok; *A Magyar Bibliophil Társaság Alapszabályai*. H. n. [1920–1921]; EISLER Mihály József: *A Magyar Bibliophil Társaság első nyolc évének történetéből*. In: *A Magyar Bibliophil*

Előzmények

A hazai könyvbarátoknak Szana Tamás kezdeményezésére a műértőket és műpártolókat tömörítő Műbarátok Körében (1890) nyílt elsőként lehetőségük arra, hogy a szép könyv ügyét szervezett keretek között felkarolják. 1909-től egy újabb, a művészeti élet és műgyűjtés fellendítésére hivatott szervezet, a Szent György Czéh Magyar Amatőrök és Gyűjtők Egyesülete is kivette a részét a bibliofil kultúra népszerűsítéséből. Egyebek mellett fontos feladatának tartotta a művészi ex librisek (könyvjegyek) és könyvek készítésének, illetve gyűjtésének hazai előmozdítását. Ennek érdekében ex libris, majd bibliofil szakosztályt hozott létre. Az első bibliofil szervezet 1920-as megalakulásáig Magyarország csaknem minden szenvedélyes könyvgyűjtője tagja volt az egyesületnek.⁴ Persze a legelkötelezettebbek a külföldi szervezetekbe is beléptek.⁵

A könyvgyűjtők egyesületbe tömörítésének és a magyarországi bibliofil kultúra fellendítésének az ügyét Lantos Adolf antikvárius is szívügyének tartotta. 1913-ban megindította a *Könyvtári Szemlét*, amely – mint azt az alcímben is kifejezésre juttatta – „a könyvtárak, olvasók és könyvgyűjtők félhavi értesítője” kívánt lenni. A Kóshalmi Béla szerkesztésében megjelenő orgánus Könyvgyűjtés – könyvkedvelés című állandó rovatában az egyetemes és hazai könyvművészet, bibliofília legfontosabb eseményeiről, híreiről is beszámolt. Itt fogalmazódott meg elsőként néhány könyvbarát felvetésére az a szándék, hogy az egymástól elszigetelten működő magyar bibliofilek fogjanak össze, és alakítsák meg saját szervezetüket.⁶ A lap készséggel ajánlotta fel segítségét a társaság megszervezéséhez. A kezdeményezés annál is inkább tetszést aratott, mert „Magyarországon a könyvgyűjtés és az ennek érdekében való munkálkodás még szűz terület” volt.⁷

A *Könyvtári Szemle* rövid időn belül közölt egy programtervezetet, amely a következő hét programpontra jelölte meg: könyvtári látogatások szervezése ország-

Társaság Évkönyve. I. 1921–1928. Bp. 1928. 7–10; A Társaság további kiadványai (l. a függelékben); korabeli folyóiratcikkek; TÓTHNÉ BORDÉ Katalin: *Kner Imre és a közéleti nyilvánosság.* [Nyíregyháza], [2001].

⁴ Erről tanúskodik az 1912-es decemberi tagnévsor is, amelyből érdemes néhány nevet kiemelni: gróf Andrássy Gyula, gróf Apponyi Sándor, Czákó Elemér, Ernst Lajos, dr. Gál Hugó, Glück Frigyes, Hoselitz Gyula, dr. Hüttl Hümér, Jeszenszky Sándor, Kellner István, báró Kornfeld Móric, Majoszky Pál, Meller Simon, Rampacher Pál, Reich Milton Oszkár, Reiter László, dr. Reuter Camillo, Siklóssy László, Szalay József, Szemlér Lőrinc, Todoreszku Gyula; l. A Gyűjtő (1.) 1912. 447–451. A Szent György Czéh a Műbarátok Köréhez hasonlóan néhány igényes kiállítású amatőr-bibliofil kötet megjelenítésével is példát mutatott.

⁵ Példaként említhető Apponyi Sándor, aki 1874-ben csatlakozott a Société des Bibliophiles Français-hoz; l. *Liste des membres de la Société des Bibliophiles Français.* Paris, 1876. 7, 19. A Wiener Bibliophilen-Gesellschaftnak 1918-ban hét magyar tagja volt; l. *A bécsi bibliofilek évkönyve 1918-ra.* In: *Könyvgyűjtők Évkönyve 1919-re.* Szerk.: KÓSHALMI Béla. Bp. 1919. 87.

⁶ A Könyvtári Szemle kezdeményezéséhez l. POGÁNY: *i. m.* 1987. (3. jegyzet) 122–123; GYÓRI: *i. m.* (3. jegyzet) 13–15.

⁷ *A Magyar Könyvgyűjtők Társaságának terve...* = Könyvtári Szemle (2.) 1914. 63.

szerte a magán- és közkönyvtárakba és a látogatási napokat tartalmazó naptár megjelentetése; kézikönyvtár létesítése a szervezet helyiségeiben; évente egy szép régi vagy ritka könyv tagilletményként való megjelentetése reprint, számozott kiadásban; néhány értékes katalógus és bibliográfia publikálása; a külföldi bibliofil kiadványok (köztük folyóiratokat) beszerzése és hozzáférhetővé tétele az egyesület könyvtárában; hétről hétre repertórium vagy katalógus készítése a bibliofil vonatkozású hazai és külföldi kiadványokról; éves rendszerességgel könyvkiállítások rendezése. A szerkesztőség előzetes számításai szerint az éves tagdíj 100 korona lett volna.⁸

A megalakítandó társaság programjával kapcsolatos vélemények azonban megoszlottak. A hazai könyvdiszítő művészet ügyét jó ideje felkaroló *Magyar Iparművészet* elsősorban azt kifogásolta, hogy a kiadói tervezet nem az új könyvművészeti törekvések pártfogolására helyezi a hangsúlyt:

„Mi a magunk részéről csak örömmel üdvözölhetjük ezt a mozgalmat, amelytől a kissé bizony elmaradt magyar könyvművészet fejlődését is reméljük. Reméljük annak a programnak ellenére, mely mintegy beharangoz a létesülő egyesületnek, s amely sokkal többet beszél az »ismeretlen szép régi vagy ritka« könyvek kiadásáról, mint a modern magyar grafikus művészek és könyvkötéstervezők foglalkoztatásáról. Pedig mindenütt, Münchenben csakúgy mint Párisban, az ilyen bibliofil-egyesületek főleg azzal váltak a saját művészetük becsületére, hogy egy-egy dedikált írónak, ezoterikus költőnek műveit fényűző kiadásban, kongeniális hazai művészek illusztrációival s kötésével jelentették meg. A mi magyar irodalmunkban mennyi az olyan félműlt költő, ma is tevékeny író, akinek kéziratái közt valóságos gyöngyök találhatók a bibliofilek számára. Az Iparművészeti Iskola előzőképpapír-mintái, az Iparrajziskola amatőr kötéseit szinte elvesznek a meg nem értők között és nemzedékek nőnek fel nálunk abban a hitben, hogy a könyv akkor művészies, ha bőrt utánzó papirosba van kötve és a tokja nefelejtéskoszorús nyomott karton. Ezért legtöbb esztétikai hatást a programnak attól a pontjától remélünk, mely évenként egy-egy bibliofil-kiállítást helyez kilátásba, hogy bemutassa a szép könyveknek nálunk oly nagyszerű múltját és oly sivár jelenét.»⁹

A *Könyvtári Szemle* megfogadta a folyóirat tanácsait, és programjába a legújabb könyvművészeti törekvések támogatását is bevette.¹⁰ A művészi könyvek felkarolására és a hazai bibliofilek intézményesülésére ugyanakkor várni kellett még néhány évet, mivel a Magyar Könyvgyűjtők Társasága tervbe vett 1914-es őszi megalakulása az első világháború kitörése miatt megghiúsult.

A Magyar Bibliophil Társaság megalakulása, programja és működése

A szellemi élet meghatározó bibliofiljei több hónapos szervezkedés után 1920 őszén látták elérkezettnek az időt arra, hogy életre hívják az első hazai könyvkedvelő egyesületet, a Magyar Bibliophil Társaságot. Április végén ült össze az előkészítő

⁸ *Magyar Könyvgyűjtők Társaságának programvázlata.* = Könyvtári Szemle (2.) 1914. 91–92.

⁹ *Bibliofilek.* = Magyar Iparművészet (17.) 1914. 184, 189. Idézi: GYÖRI: *i. m.* (3. jegyzet) 14–15.

¹⁰ *A magyar könyvművészet és a Könyvgyűjtők Társasága.* = Könyvtári Szemle (2.) 1914. 156.

bizottság az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum igazgatói irodájában. Az egyesület megalakításának megszervezésére az intézmény élén álló Végh Gyula bizonyult a legalkalmasabb személynek. Ő hívta össze az alakuló közgyűlést 1920. október 17-én a múzeumban, amely rövidesen a Társaság székhelye lett.¹¹ A frissen megválasztott elnökségi és választmányi tagok, hogy törekvéseik megvalósításához további támogatókat és híveket toborozzanak, a következő nyomtatott felhívást küldték szét:

„A belső tartalmában értékes és külső köntösében művészi ízlésű könyv kedvelő-
hez fordulunk: alakítsuk meg a könyvbarátok magyar társaságát! Az amerikaiak, an-
golok, dánok, franciák, hollandusok, németek és olaszok példája azt bizonyítja, hogy
az illetén egyesülés mindenütt hathatós támogatója a nemzeti művelődésre való tö-
rekvésnek.

Mai helyzetünkben nemzeti öntudatunk is megkívánja, hogy megmutassuk, mennyire
fogékony a magyarság a nyugati nagy nemzetek minden követésre méltó útmutatása
iránt, s ha náluk a bibliophil társaságok több évtizedes virágzásra tekinthetnek vissza,
úgy véljük, hazánkban sem hiányoznak már föltételei annak, hogy megkíséreljük az
elszörtan régóta mutatkozó, hasonló célú törekvések egyesítését. Ebben a társaságban
együtt szeretnők látni a könyv minden barátját, kultuszának minden odaadó hívét.

Mind könyvgyűjteményeink és könyvgyűjtőink száma, mind pedig könyvparunk
fejlettsége azzal biztat, hogy munkánk eredményes lesz.

A tervezett társaság egyaránt elősegíteni kívánja majd a jó és művészi kiállítású
könyvek gyűjtését, terjesztését és – gazdasági viszonyaink javultával – előállítását is.
Tagjaink számára kiadványokat szándékozunk megjelentetni, pályázataink, előadá-
saink, megbeszéléseink és kiállításaink ugyancsak a bibliophil célokat fogják szol-
gálni. [...]

Kitűzött céljaink elérésének főfeltétele azonban, hogy társaságunk valóban hiány-
talanul lássa együtt a magyar könyvgyűjtőket, könyvbarátokat s általában mindazokat,
akikhez ezt a felhívásunkat bizalommal intézzük és csatlakozásukra multhatatlanul
számítunk.

Az összehívók nevében:

Apponyi Sándor gróf, Glück Frigyes, Ballagi Aladár, Hoselitz Gyula, Baracs Károly,
Kremmer Dezső, Dégen Árpád, Majovszky Pál, Eisler Mihály, Melich János, Fejér-
pataky László, Meller Simon, Ferenczi Zoltán, Szily Kálmán, Gergely Rezső, Végh
Gyula”¹²

Bár a könyvbarátok egyesületbe tömörítésének gondolata nem volt előzmény nél-
küli, a Társaság alapítói mégsem azonosultak a *Könyvtári Szemle* hat évvel korábbi,
hasonló célokat megfogalmazó kezdeményezésével. Ennek egyik oka volt, hogy
az új szervezet „tagjai politikai okok miatt elhatárolódtak a folyóirat körül cso-

¹¹ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (= MTAKK) Ms 10. 407/88. Reiter
László levele Tevan Andornak, é. n. A bélyegzőn a következő dátum áll: 1920. ápr. 22; *A Magyar
Bibliophil Társaság Évkönyve. I. i. m.* (3. jegyzet) 8, 52.

¹² BML. XI. 9. c. 26/529–530. Felhívás Kneréknek postázva, é.n. [Kiemelés tőlem – F. J. A.];
vö. XI. 9. c. 26/531. Kner Imre válaszelevele Gergely Rezsőnek, 1921. febr. 3.

portosuló személyektől, akik közül többen emigrációba kényszerültek”.¹³ Őket ugyanis éppen a Tanácsköztársaság hazai könyvkultúrát veszélyeztető intézkedései készítették összefogásra. Félelmeik nem voltak alaptalanok, ugyanis az államosítás nemcsak a nyomdákra, könyvkiadókra és könyvkereskedésekre terjedt ki, hanem a felbecsülhetetlen értékű magánkönyvtárak is veszélybe kerültek. Bár „a világháború utáni nagy összeomlás” fenyegetései elhárultak, az ország területének megcsonkítása komoly traumát okozott, és a társadalom elkötelezett tagjait aktivizálta.¹⁴ A könyvgyűjtés és könyvkészítés múltbeli sikereinek és újabb eredményeinek a bemutatása a könyvkultúra fellendítésén keresztül a nemzet megtépzott identitástudatának a megerősítésére is alkalmasnak látszott.

A Társaság megalakításakor, mint az a felhívásból is kitűnik, külföldi példák sora állt az alapítók előtt. A legtöbb fejlett könyvkultúrával rendelkező ország már jóval korábban életre hívta a maga bibliofil közösségét. Az angolok jártak az élen, ők ugyanis a világon elsőként 1812-ben létrehozták a Roxburghe Clubot, melyet azután újabb egyesületek követtek (pl. First Edition Club, Bibliographical Society, Antiquarian Bookseller’s Association, Oxford Bibliographical Society, Philobiblon Society). A franciák néhány évtized leforgása alatt szintén több szervezetet alapítottak (Société des Bibliophiles François, 1820; La Société des Amis des Livres, 1873; La Société des Bibliophiles Contemporains, 1889; La Société des Cent Bibliophiles, 1895; La Société des Bibliophiles Indépendents, 1896; Les XX, 1897; Les Amis du Livre Contemporain, 1903; La Société du Livre d’Art, 1904; Les Amis du Livre Moderne, 1908). A német könyvbarátok 1899-ben tömörültek társaságba Gesellschaft der Bibliophilen néven, majd újabb közösségeket hoztak létre országszerte (pl. Bibliophilen Abend, Lipcse; Wiegendruck Gesellschaft, Berlin). Az osztrákok a német bibliofilektől különválva 1912-ben hívták életre a Wiener Gesellschaft der Bibliophilen. Az Amerikai Egyesült Államokban is több patinás bibliofil szervezet alakult a 19. század végén: pl. Grolier Club (New York, 1884); Club of Odd Volumes (Boston, 1886); Rowfant Club (Cleveland, 1892); Philobiblon Club (Philadelphia, 1893); Caxton Club (Chicago, 1895).¹⁵

A magyarországi bibliofilek mind közül az egyik legrégebb, éppen száz évvel korábban alapított francia egyesület, a Société des Bibliophiles François működé-

¹³ GYÓRI: *i. m.* (3. jegyzet) 15–16. Vö. EISLER: *i. h.* (3. jegyzet) 8; REITER László: *Budapest legszebb kiállítása*. = Budapesti Napló (1.) 1937. 4. sz. 246. Nem kizárt, hogy a korábbi kezdeményezéssel szembeni távolságtartás a névválasztásban is szerepet játszott. Az eredeti elgondolással ellentétben az új szervezet végül nem a Magyar Könyvgyűjtők Egyesülete, hanem a Magyar Bibliophil Társaság nevet kapta. Vö. MTAKK Ms 10. 407/88. 92. Reiter László levele Tevan Andornak, é. n.; Tevan Andor levele Reiter Lászlónak, 1920. május 1.

¹⁴ EISLER: *i. h.* (3. jegyzet) 8.

¹⁵ Az angolokhoz l. LANGER M[ór]: *A magyar és külföldi bibliofília története. Ritka és becses magyar könyvek jegyzéke*. Bp. 1936. 48. A franciákhoz l. SILVERMAN, Willa Z.: *The New Bibliopolis: French Book Collectors and the Culture of Print, 1880–1914*. Toronto–Buffalo–London, 2008. 61–115, 219–220; LANGER: *i. m.* 28. A németekhez l. LANGER: *i. m.* 38; <http://www.bibliophilie.de>. Az osztrákokhoz l. www.wiener-bibliophile.at/index.php?section=geschichte. Az amerikaiakhoz l. LANGER: *i. m.* 50; <http://www.caxtonclub.org/history.html> (Utolsó letöltés: 2010. ápr. 14).

sét ismerhették a legalaposabban.¹⁶ A nagy presztízzsel bíró és 100 legrangosabb, többségében tudóst és vagyonos könyvgyűjtőt tömörítő bibliofil társaságnak ugyanis évtizedeken át gróf Apponyi Sándor, a Magyar Bibliophil Társaság díszelnöke is tagja volt.¹⁷ A konzervatív francia egyesület a legtöbb bibliofil tömörüléshez hasonlóan fórumot biztosított a közös szenvedéllyel rendelkező gyűjtőknek, és könyveket, jobbára hasonló kiadásokat is megjelentetett. A társaság köteteit kizárólag a tagok kapták kézhez, aminek az volt az érdekessége, hogy mindenkinek saját, névre szóló példányt nyomtattak.¹⁸ Nehéz megállapítani, hogy az első magyarországi bibliofil szervezet megalakulásakor a névválasztáson túl mennyi inspirációt merített a francia társaságtól, az azonban bizonyos, hogy működése lényegesen demokratikusabb, tevékenysége szélesebb körű volt.

A belügyminiszter 1920. november 8-án fogadta el a bibliofilek alapszabályait, amelyek a célok és feladatok vázolója mellett az egyesület működésének jogi feltételeit is tartalmazták.¹⁹ A szervezet a bibliofília tradícióinak ápolása mellett a könyvkultúra fejlesztését tekintette legfontosabb célkitűzésének: „előmozdítani a művészi szempontból értékes könyvek előállítását, gyűjtését és terjesztését, ápolni a könyvgyűjtők és könyvkedvelők érdekeit, terjeszteni a könyvészetre, kivált a hazaira vonatkozó ismereteket, fejleszteni az ízlést a könyvparban, érintkezést keresni a külföld hasonló célú társulataival, végül hazai könyvtáraink gyarapítását és fejlesztését támogatni.”²⁰

A Társaság megfogalmazott céljainak megvalósítására igen impozáns programot dolgozott ki. Egyik legfontosabb feladatának önálló bibliofil kiadói tevékenységét tekintette. Elsősorban „ízléses megjelenésű könyveket, hazai illusztrált műveket, régi könyvek mintájára készült hasonlókat” kívánt kiadni tagjai számára, amelyeket a tagok a megjelenéstől számított 10 éven belül nem értékesíthettek. Az illetménykötetek mellett ugyanakkor kereskedelmi forgalomba kerülő egyéb kiadványok, többek között folyóirat és évkönyv megjelentetését is tervbe vette. Kiadói tevékenysége mellett közlemények és szócikkek közzétételét, előadások, összejövetelek, kiállítások és könyvaukciók rendezését, valamint egyéb hazai és külföldi bibliofil termékek beszerzését tűzte ki feladatául. A „művészileg értékes hazai kiadványok, typographiai, graphikai termékek és könyvészeti munkák előállítását” elsősorban pályázatok kiírásával kívánta támogatni. A feladatok között a tudományos tevékenység is hangsúlyos szerepet kapott. Lehetővé akarta tenni, hogy a „hazai nyilvános és magán könyvtáraink bibliophil szempontból értékes anyagának is-

¹⁶ GYÓRI: *i. m.* (3. jegyzet) 15.

¹⁷ Vö. 5. jegyzet; VÉGH Gyula: *A bibliophil*. In: *Gróf Apponyi Sándor emlékezete*. Bp. 1926. 51.

¹⁸ Vö. SILVERMAN: *i. m.* (15. jegyzet) 61–74; *A XX. század könyvművészete. A Magyar Bibliophil Társaság első kiállítása az Iparművészeti Múzeumban*. Szerk.: VÉGH Gyula. Bp. 1921. 33.

¹⁹ *A Magyar Bibliophil Társaság Alapszabályai i. m.* (3. jegyzet). Idéz belőle: POGÁNY: *i. h.* 1988. (3. jegyzet) 171; GYÓRI: *i. m.* (3. jegyzet) 16–17.

²⁰ *A Magyar Bibliophil Társaság Alapszabályai i. m.* (3. jegyzet) 3.

meretét, gyarapodását, hozzáférhetővé tételét bibliográfiai kiadványaival, könyvtár-katalógusok készítésével és más alkalmas eszközök útján” előmozdítsa.²¹

Tevékenysége finanszírozására a tagsági díjakból, valamint az adományokból és egyéb támogatásokból bejövő összegeket kívánta igénybe venni. A bevételek gyarapítását szolgálták a kiadványok értékesítéséből és a kiállítások belépődíjából befolyt pénzek is. A tagság tiszteletbeli, alapító és rendes tagokból állt. A korlátlan időtartamú tiszteletbeli tagok megválasztásáról a közgyűlés, az alapító és rendes tagok belépéséről pedig a választmány döntött. A megalakuláskor az alapítóknak legalább 1000 korona, a rendes tagoknak 10 korona egyszeri belépési díjat és 100 korona éves tagdíjat kellett fizetniük.²² A Társaság működéséről és szervezeti felépítéséről az éves közgyűlés döntött; az operatív és adminisztratív feladatokat az elnökségből és választmányból álló, közel 20 tagú vezetőség intézte. Utóbbiban a hazai könyves és nyomdász szakma elitje, egyetemi tanárok, könyvtárosok, muzeológusok, írók, szerkesztők, kritikusok és gyűjtők foglaltak helyet. Érdemes néhány személyt kiemelni közülük. Áldozatkészségük és szakmai hozzáértésük ugyanis nagyban hozzájárult a szervezet sokoldalú és színvonalas tevékenységéhez.

A Társaság elnöki teendőit Végh Gyula²³ (1870–1951), az Iparművészeti Múzeum főigazgatója látta el. Az egyesület a főmuzeológus személyében egy olyan, nagy tekintélyű és kiváló vezetői képességekkel rendelkező elnökre lelt, aki nem melleleg szenvedélyes könyvgyűjtő volt, és értett a könyvekhez. A szervezet neki köszönhetően az egyik legrangosabb tudományos és kulturális tevékenységet folytató közintézménnyel is szoros szakmai együttműködést épített ki. A múzeum ugyanis nemcsak a bibliofilek székhelyének adott otthont több mint egy évtizeden át, hanem nagyszabású tematikus grafikai és könyvkiállításait is felkarolta és befogadta. 1932-ben Enyvvári Jenő²⁴ (1884–1959), a Fővárosi Könyvtár igazgatója követte Véghet az elnöki székben. Ettől az időszaktól a bibliofilek székhelyüket a Reviczky utca 1. szám alatt található Wenckheim-palotába (ma Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár) helyezték át. Enyvvári elődjéhez hasonló szakmai felkészültséggel irányította a szervezetet, bár feladata nehezebbnek bizonyult, mivel a húszas évekhez képest a Társaság anyagi lehetőségei korlátozottabbak lettek, tagsága megfogyatkozott.

²¹ *A Magyar Bibliophil Társaság Alapszabályai i. m.* (3. jegyzet) 3–4.

²² *A Magyar Bibliophil Társaság Alapszabályai i. m.* (3. jegyzet) 4–5. Az összeg az évek során természetesen többször változott; vö. GYŐRI: *i. m.* (3. jegyzet) 17. Az alapító tagok egyszeri és mindenkoros tagdíja azonban mindig tízszerese maradt a rendes tagok éves díjának. Érdemes megjegyezni, hogy 1924-ben a nehéz gazdasági viszonyokra való tekintettel az 50 000 koronára felemelt rendes tagdíjból a közalkalmazottak 50%-os kedvezményt kaptak: *A Magyar Bibliophil-Társaság. = Magyar Bibliofil Szemle* (1.) 1924. 120.

²³ Művészeti író, műgyűjtő, 1917–1934 között a Magyar Iparművészeti Múzeum igazgatója, majd főigazgatója. Számos bibliofiliával és könyvművészettel kapcsolatos írás fűződik a nevéhez. Vö. BAJZIK Zsolt: *verebi Végh Gyula élete (1870–1951)*. In: „*Utcánév sem jár énnekem...*” *Emlékezés verebi Végh Gyulára. Emlékkiállítás és konferencia*. Szerk.: BAJZIK Zsolt. Szombathely, 2001. 9–43.

²⁴ Filozófus, könyvtáros. 1905–1945 között a Fővárosi Könyvtár munkatársa, 1927-től igazgatója.

A két alelnöki (utóbb társelnöki) posztot Majovszky Pál²⁵ (1871–1935), nyugalmazott miniszteri tanácsos, neves könyv- és műgyűjtő, illetve Ferenczi Zoltán²⁶ (1857–1927), a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatója töltötte be. Ferenczi 1927-ben bekövetkezett halálával Lukinich Imre²⁷ (1880–1950), a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi könyvtárának igazgatója lett az alelnök. Mindnyájuk nevéhez fűződik egy-egy fontos kiállítás és katalógus.

A reprezentatív és protokolláris feladatok jelentős része az elnök mellett a főtitkár, Eisler Mihály József (1882–1944?) hárult, aki elmeorvos létére kiválóan értett az irodalomhoz, művészetekhez és nem utolsósorban a könyvekhez. A bibliofilek körében igen jelentős régi és modern könyvművészeti könyvgyűjteményével szerzett magának elismerést.²⁸ Az 1940-es évek közepétől Drescher Pál²⁹ (1889–1957), a Fővárosi Könyvtár főfelügyelője lett a főtitkár, aki mindenekelőtt fontos könyvtörténeti kutatásaival, publikációival és kiállítások megrendezésével segítette a bibliofilek munkáját.

A Társaság életében meghatározó szerepet játszott az 1923–1930 között másodtitkárként tevékenykedő Fitz József (1888–1964).³⁰ „[F]eladata sokrétű volt, ő intézte a szervezés adminisztratív teendőit, vezette az ülések jegyzőkönyveit, ő tartotta a kapcsolatot a választmány tagjai között.”³¹ A hivatalos ügyeken túlmenően számos javaslat, valamint publikáció fűződött a nevéhez, és aktívan részt vett a kiadványok és kiállítások előkészítésében is. 1934-től új szerepben, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatójaként vált szorossá a kapcsolata a Társasággal. Pogány György szerint abban is oroszlánrésze volt Fitznek, hogy a Társulat fórumot biztosított a könyv- és nyomdászattörténeti kutatásoknak.³²

²⁵ Szerkesztő, művészeti író, könyv- és műgyűjtő. A vallás és közoktatásügyi minisztérium művészeti ügyosztályán dolgozott, amelynek 1913–1917 között miniszteri tanácsosi minőségben vezetője volt. 1925-től a *Magyar Művészet* szerkesztője volt. Kiemelkedő 19. századi rajzgyűjteményét a Szépművészeti Múzeumnak ajándékozta.

²⁶ Irodalomtörténész, könyvtáros. 1899–1925 között a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatója, ezt követően az MTA főkönyvtárosa.

²⁷ Történész, 1923–1924 között a Magyar Országos Levéltár, 1924–1929 között pedig az OSzK igazgatója. Vö. *Dr. Lukinich Imre a Magyar Bibliophil Társaság alelnöke*. = Magyar Könyvszemle (34.) 1927. 352.

²⁸ Vö. STEMMER Ödön: *Egy antikvárius visszaemlékezései*. Szerk.: TAKÁCS Márta. Bp. 1985. 196. Vö. még: BOGNÁR Zsuzsa: *Eisler Mihály József és társai – Lukács György szellemi vonzások köre a Pester Lloydban (1907–1914) II.* = Magyar Könyvszemle (115.) 1999. 186–195.

²⁹ Költő, műfordító, a Fővárosi Könyvtár főkönyvtárosa. Jelentős könyvtörténeti, bibliográfiai, könyv- és nyomdaművészeti munkásságot fejtett ki. Verseit Csöndes Pál álnéven írta. 1939-ben belügyminiszteri engedéllyel vezetéknevét Szentkútyra változtatta (vö. OSzKK Fond 45/664/9).

³⁰ Könyvtáros, könyvtörténész. 1914-től a budapesti Egyetemi Könyvtár tisztviselőjeként dolgozott, 1930–1934 között a pécsi Egyetemi Könyvtár igazgatója, 1934–1945 között az OSzK főigazgatója. Vö. POGÁNY: *i. h.* 1988. (3. jegyzet) 169–185.

³¹ POGÁNY: *i. h.* 1988. (3. jegyzet) 173–174. Gergely Rezső könyvkereskedő után Fitz látta el a titkári teendőket, akit azután Drescher követett.

³² POGÁNY: *i. h.* 1988. (3. jegyzet) 171–172.

A pénztárosi feladatokat ellátó Reiter László, az Amicus Kiadóvállalat tulajdonosa elsősorban a kiadás terén bizonyult áldozatkésznek. A húszas évek első felében ő felelt a legtöbb kiadvány sajtó alá rendezéséért, tipográfiai tervezéséért, népszerűsítéséért, és az ő kiadásában jelent meg az első négy kiállítási katalógus is.

A hazai könyv- és nyomdaművészet legmeghatározóbb 20. századi alakja, Kner Imre a választmány egyik legönzettebb és legtehetősebb tagjaként a húszas évek végétől kapcsolódott be intenzíven a bibliofilek szakmai és könyvművészeti munkájába, azt követően, hogy Reiter László fokozatosan visszavonult a könyvkiadástól.³³ Jó néhány kiadvány és nyomtatvány megtervezésében, ingyenes vagy önköltségen való elkészítésében vett részt, és szakmai tanácsaival éveken át segítette az elnökséget. A Társaságban betöltött szerepére később még visszatérek.

Bár gróf Apponyi Sándor díszelnök nem folyt bele a napi munkába, élénk figyelemmel kísérte a szervezet tevékenységét. Az egyik legjelentősebb, európai viszonylatban is megbecsült hazai könyvgyűjtő személyét igen nagy tisztelet övezte, bibliofília iránti szeretete, szakértelme, egyedülálló gyűjtőtevékenysége mindenki számára követendő példaként szolgált. Végh Gyula a következőképpen emlékezett vissza a Társasághoz fűződő kapcsolatára:

„Apponyi Sándor a francia bibliophilek között is a legnagyobb tekintélynek örvendett s a békekötés után felszólították őt, hogy a társaságba, melynek immár legrégebbi tagja volt, újból lépjen be, amit ő azonban a franciáknak velünk szemben tanúsított magatartására való tekintettel akkor nem tartott időszerűnek.

E helyett készséggel vállalta az újonnan alakult Magyar Bibliophil Társaság díszelnökségét. Társaságunk nem nyújthatott neki kárpótlást a külföldi tagsággal elvesztett előnyökért, de – magyar volt, s ez elegendő volt ahhoz, hogy Apponyi Sándor meleg érdeklődéssel karolja fel törekvéseinket, erkölcsi és anyagi támogatásban részesítve első kísérletezéseinket, örülve sikereinken, melyek az ő gondolatvilágához oly közel állottak – hiszen szép könyvekről volt szó! Kiállításainkra legértékesebb könyveit habozás nélkül átengedte, sajnálkozva, hogy több alkalmas anyaggal nem rendelkezik, sőt nem röstellte a fáradságot, hogy a könyveket, metszeteket kiállításainkhoz maga kiszemelje. [...] Szerény kiadványainkra mindig talált – azok érdemét messze meghaladó elismerő szavakat, és nem szűnt meg bennünket buzdítani, tanácsokkal támogatni. A Magyar Bibliophil Társaságnak engedte át »Rariora et Curiosas«-gyűjteményjegyzékének kiadását is. Sajnos, a »Rariora« megjelenését már nem érthette meg, pedig ezzel reméltük Elnökünknek átnyújthatni hódolatunk és ragaszkodásunk jelét.»³⁴

A Társaságnak megalakuláskor 150 (75 alapító és ugyanannyi rendes) tagja volt. Az évek előrehaladtával azonban a taglétszám fokozatosan növekedett, és 1930-ra elérte a 261 (80 alapító és 181 rendes) főt.³⁵ Bár a tételes, foglalkozás szerinti és különböző évekből származó névsorok nem állnak rendelkezésünkre, a Társaság társadalmi összetételére a nyomtatásban megjelent 1928. és 1930. évi listák alap-

³³ Knernek kezdetben komoly szakmai fenntartásai voltak a szervezettel szemben: Vö. POGÁNY: *i. m.* 1987. (3. jegyzet) 124–125.

³⁴ VÉGH: *i. h.* (17. jegyzet) 51–52. Idézi: GYÖRI: *i. m.* (3. jegyzet) 30–31.

³⁵ *Magyar Bibliophil Társaság alakult...* = *Magyar Iparművészet* (23.) 1920. 93; *A Magyar Bibliophil Társaság Évkönyve. II. 1929–1930.* Szerk.: NAMÉNYI Ernő. Bp. 1931. 21–29.

ján is következtetni tudunk.³⁶ A legkülönbözőbb foglalkozású gyűjtők szűk tábora – az időközben elhalálozott tagokkal együtt 1930-ban 287 fő – a társadalom elitjét alkotta. A művészi könyvek tervezésével, készítésével és forgalmazásával foglalkozó könyves szakma meghatározó alakjai,³⁷ illetve a tudományos és kulturális élet kiválóságai mellett szép számmal szerepeltek a középosztálybeli értelmiség további csoportjai (orvosok, ügyvédek, bírák, mérnökök, tanárok, tisztviselők). De jó néhány gyárost, vállalatvezetőt és vagyonos bankárt is találunk a tagok között.³⁸ Ami a történelmi főnemeseket illeti, számuk a korábbi évtizedekhez képest jelentős mértékben megfogyatkozott. Az 1920-as években mindössze néhány arisztokrata származású könyvgyűjtő nevével találkozunk a taglistákon (pl. gr. Apponyi Sándor, gr. Batthyány Gyula, gr. Esterházy Miklós, Móric és Mihály, br. Podmaniczky Gézáné, gr. Teleki Sándorné, gr. Zichy Rafaelné). A magánszemélyek mellett egyébként civil szervezetek, cégek és közintézmények is támogatták a szervezet munkáját (pl. a Külügyi Társaság, az Iparművészeti Múzeum, a Szegedi Múzeumbarátok Egyesülete, az Első Magyar Betűöntőde Rt., valamint több fővárosi, vidéki és egy németországi könyvtár).

Magyarországon a 20. század elejétől a polgári műgyűjtés térnyerésének lehetünk a tanúi; ez a bibliofiliára is érvényes volt.³⁹ Ezt nem csupán a vezetőség és a Társaság összetétele, hanem a jelentősebb és széles körben ismert könyvgyűjtő

³⁶ L. még: *A Magyar Bibliophil Társaság Évkönyve. I. i. m.* (3. jegyzet) 41–50.

³⁷ Bárzay Gusztáv, Benes Klára, Bíró Miklós, Bródy László, Cserna Juliska, Dick Manó, Dormándy László, Engl Géza, Fenyő Miksa, Gergely Rezső, Gróf József, Herz Henrik, Hornyánszky Viktor, inárcsi Farkas László, Kner Erzsébet, Kner Imre, Kollár Kálmán, Kozma Lajos, Löbl Ödön, Ranschburg Gusztáv és Viktor, Reiter László, Révai Ödön, Rosner Károly, Sacelláry Pál, Somló Béla, Stemmer Ödön, Tevan Andor.

³⁸ A két háború közötti tudományosság többek között Ballagi Aladár, Dégen Árpád, Dézsi Lajos, Hoffmann Edith, Kremmer Dezső, Melich János, Mészöly Gedeon, Nyireő István, Rexa Dezső, Szili Kálmán révén képviseltette magát. A Társaság tagjai körében tudhatta a legbefolyásosabb kultúrpolitikusokat és intézményvezetőket (pl. Klebelsberg Kuno, Hóman Bálint, Kertész K. Róbert, Petrovics Elek). Néhány képzőművész, építész (Telcs Ede, Benczur Ida, Batthyány Gyula, Lechner Jenő) mellett a legjelentősebb műértők és műgyűjtők (pl. Fónagy Béla, Hoselitz Gyula, báró Kohner Adolf, báró Kornfeld Móric, Meller Simon, Wolfner László) is felsorakoztak. Feltehetőleg az írástudók rosszabb anyagi körülményeit és érdektelenségét jelzi, hogy a fennmaradt taglistákon alig szerepel egy-két író, költő és kritikus (pl. Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Elek Artúr, Fenyő Miksa, Bacher Pál). Érdemes megjegyezni, hogy Kosztolányi 1934-ben a választmányba is bekerült: Magyar Távirati Iroda Archivum 1920–1945. <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1>. Hírkiadás /belpolitika, külpolitika/ 1934. nov. 3. 32. (Utolsó letöltés 2010. április 10.) A pénzarisztokrácia köréből az egyik legtekintélyesebb gyűjtőt, báró Kornfeld Mórict kell kiemelni.

³⁹ Vö. MRÁVIK László: „... *Hercegek, grófok, naplopók, burzsoák...*” *Száz év magyar képgyűjtése*. I. rész 2003. 11. 25. <http://www.kieselbach.hu/cgi-bin/kieselbach.cgi?MENUID=HIREK&HIRID=422&ARCHIV=&KATID=261> (Utolsó letöltés 2010. április 10).

tevékenységet folytató tagok névsora is alátámasztja.⁴⁰ A könyvgyűjtés újabb keltjének, azon belül pedig a modern amatőr-bibliofil művek iránti érdeklődés megnövekedésének gazdasági okai is voltak. A nagyméretű képző- és iparművészeti tárgyak gyűjtésével szemben a lényegesen kisebb méretű, számozott, neves művészek grafikáival illusztrált könyveké, különösen az újabb kiadásúaké jelentősen kisebb tőkebefektetést, tárolásuk pedig kevesebb helyet igényelt. (Többek között ezért lendült fel ekkoriban – nem különben a művészi könyvek gyűjtői körében – a sokszorosított grafikai alkotások, azon belül pedig az ex librisek gyűjtése is.)

A könyvgyűjtési szokások átalakulásához vezetett az is, hogy a muzeális értékű ösnyomtatványok és régi magyar könyvek a 20. század elejére csaknem teljesen eltűntek az antikvár könyvpiacról, ha pedig felbukkantak, kisebb vagyonokba kerültek.⁴¹ A 19–20. századi amatőr-bibliofil kiadványok kelendőségét ugyanakkor az is segítette, hogy az 1920-ban bevezetett fényűzési adót az 50 koronát meghaladó és 1850 előtt kiadott könyvekre, valamint az értékes könyvkötésekre is kivetették.⁴²

A 19. század végétől jelentős vagyona szert tevő polgárok körében a díszesen bekötött és a tulajdonos ex librisével ellátott könyveket magában foglaló elegáns könyvtárszobának fontos reprezentációs funkciója volt. Ezért fordulhatott elő, hogy egyeseknél a könyvgyűjtés passziója nem elsősorban intellektuális igényből fakadt, hanem a társadalmi presztízs megszerzésének volt az egyik eszköze.⁴³

A Magyar Bibliophil Társaság csaknem harmincéves fennállása során a húszas években, a hazai bibliofil könyvkultúra legprosperálóbb időszakában töltötte be leginkább hivatását, működése ekkoriban volt a legeredményesebb. Ezekben az években rendelkezett a legmagasabb taglétszámmal, jelent meg legtöbb kiadványa, szervezte legfőbb kiállításait és vett részt a legjelentősebb hazai és külföldi kiállításokon, ekkor indította meg az évente meghirdetett „legszebb magyar könyvek” pályázatát. E sikerekben gazdag korszak egybeesett Végh Gyula 1920–1932-ig tartó elnöklétével. A húszas évek vége felé azonban egyre inkább megszorodtak a Társaság körüli szervezeti és anyagi természetű problémák, amelyek közül a bibliofilek első embere az előbbieket találta aggasztóbbnak. Végh Gyula a tagok „indolenciája és improduktivitása”, a szervezet „tehetetlensége” miatt úgy érezte, hogy az ügyek intézése teljes egészében rámaradt. Majovszkyt, a társelnököt 1925-től teljesen leköttötte a *Magyar Művészet* szerkesztése, az egyik lelelkiismeretesebb és legtevé-

⁴⁰ Gr. Apponyi Sándor, dr. Eisler Mihály József, Drescher Pál, Elek Artúr, inárcsi Farkas László, Glück Frigyes, Hoselitz Gyula, Kismartony Henrik János, Kohner Adolf, br. Kornfeld Móric, Meller Simon, Majovszky Pál, Petrovics Elek, br. Podmaniczky Gézőné, Rampacher Pál, Reiter László, dr. Reuter Camillo, székasi Sacellary Pál, Siklóssy László, Stemmer Ödön, Szalay József, Szász Andor, Szász Zsombor, Székács Imre, Szemlér Lőrinc, Végh Gyula.

⁴¹ GULYÁS Pál: *A könyvgyűjtés főbb irányai. III.* = *Uránia* (9.) 1908. 172–173.

⁴² 1920. évi XVI. tc. A fényűzési forgalmi adóról 5 §. 4, 7. c.: <http://www.1000ev.hu> (Utolsó letöltés 2010. április 10). A Társaság közbenjárására enyhítettek a törvényen. 1930-ban már csak az 1800 előtt nyomtatott és 200 pengőnél drágább, illetve a bőrkötésű luxuskönyveket adóztatták meg. OSzKK Fond 45/1159/5. Fitz József feljegyzése a Társaság választmányi és igazgatósági üléséről, 1930. febr. 5.

⁴³ Vö. RÁBA Leó: *A bibliofília halálára.* = *Magyar Grafika* (12.) 1931. 48.

kenyebb tag, Kremmer Dezső (1879–1926), a Fővárosi Könyvtár igazgatója pedig elhalálozott. „Most – kivéve Önt senki sincsen, aki csak a kisujját is megmozdítaná, mindent Tőlem várnak, de azért nem segítenek semmiben [...] úgy hogy már nagyon megelégettem ezt az elhagyatottságot és komolyan készülök lemondani az elnökségről, miután egy ilyen fontos ügynek egyedül való intézésére magamat képesnek és hivatottnak nem érzem” – panaszkodott egyik, Kner Imrének írt levelében Végh.⁴⁴ A gyomai könyvművésznak, akinek ekkoriban vált szorosabbá a kapcsolata a Társasággal, és aki nem kis mértékben támogatta az elnök munkáját, sikerült erről lebeszélne. Néhány évvel később, amikor Végh ismét visszavonulását latolgatta, Kner újfent meggyőzte őt arról, hogy távozásával felbomlana a szervezet, és éppen a válságos helyzetben van a legnagyobb szükség az összefogásra: „[s]ajnos, a Társaság működésének kifelé nem sok a visszhangja és a hatása, de az az érzésem, hogy a mai súlyos viszonyok között a helyünkön kellene maradnunk és ki kellene tartanunk, hogy a Társaság céljait minden melléktekintet nélkül az igazi kvalitás elvének alapján szolgáljuk.”⁴⁵

Együttműködésük eredményeként sikerült a Társaság húszas évek végi működését némileg felpezsdíteni, és több tartalommal megtölteni. Ezek közé tartozott a szervezet alapítása óta tervbe vett időszaki kiadvány megjelentetése is. Erre a propaganda mellett elsősorban azért volt szükség, hogy önálló fórumot biztosítsanak törekvéseiknek, és minél közvetlenebb érintkezést találjanak tagjaikkal és a közönséggel. A hatékonyabb tájékoztatással, hirdetményeik, közleményeik és felhívásaik közzétételével nagyban megkönnyítették volna a bibliofilekkel való kapcsolattartást, és hozzájárulhattak volna a taglétszám növeléséhez is. Saját bibliofil orgánus hiányában – aminek a létrejöttét elsősorban az anyagi nehézségek akadályozták – a vezetőség levelek és nyomtatványok postai úton történő küldésével informálta tagjait, és más folyóiratokkal (*Magyar Bibliofil Szemle, Könyvbarátok Lapja*) próbált több-kevesebb sikerrel együttműködni.

Nyolc évvel a megalakulást követően Kner Imre áldozatkészségének köszönhetően jelent meg az első évkönyv, amelyet hamarosan egy második kötet is követett. A gyomai nyomdatulajdonos felajánlotta, hogy műhelyében elkészíti a kiadványt, és átvállalja az előállítás költségeit. Kner mellé egyébként további önzetlen támogatók sorakoztak fel. A Diósgyőri Papírgyár Rt. és a Renker & Söhne cég zerkalli papírgyára ingyen bocsátotta a Társaság rendelkezésére a papírt.⁴⁶

Az első évkönyv nem annyira a szakma részére készült, hanem inkább a „laikus” könyvbarátokat és a nagyközönséget kívánta megszólítani; „a nemes és szép tipográfiának s az ízléses könyvnek a közönség minél szélesebb köreiben” kívánt híveket toborozni, és „a külföld haladását követve” felújítani „hazánknak régi ha-

⁴⁴ BML. XI. 9. c. 25/264–265. Végh Gyula levele Kner Imrének, 1928. ápr. 23.

⁴⁵ BML. XI. 9. c. 25/509–511. Kner Imre levele Végh Gyulának, 1931. [a dátumot feltehetőleg elírták, valójában 1930.] jan. 20. Idézi: TÓTHNÉ BORDÉ: *i. m.* (3. jegyzet) 47–48. Vö. OSZKK Fond 45/749/11–13, 18. Végh Gyula levelei Fitz Józsefnek, 1931. febr. 4., febr. 14., márc. 6., okt. 11.

⁴⁶ *Előszó.* In: *A Magyar Bibliophil Társaság Évkönyve. I. i. m.* (3. jegyzet) 5.

gyományait”.⁴⁷ A kiadvány feladatának tekintette, hogy megismertesse az olvasót a bibliofília fogalmával, a tipográfia és könyvművészet alapjaival.⁴⁸ Kner Imre letisztult, könyvdíszek nélküli klasszicista tipográfiájú kötetéből 1000 példány készült bordázott antique papíron, de 100 különlegesebb példányt is nyomtak merített, valódi rongypapíron, amit a tagok 5 pengőért tudtak megvásárolni.⁴⁹ A fenti célokat a kötet tartalmának összeállításában is igyekeztek érvényesíteni. Eisler Mihály József, Végh Gyula és Kner Imre tanulmányai mellett igen sok tájékoztató adatot közöltek a Társaságról, kezdve az elnökség, választmány, alapító és rendes tagok név- és címjegyzékétől, az alapszabályok kivonatán át egészen a megjelent illetménykötetek és katalógusok jegyzékéig. A közönséges példányokhoz tagbelépési nyilatkozatot is mellékeltek, és a rövid német kivonattal ellátott köteteket a külföldi szakfolyóiratoknak, társszervezeteknek és kiadóknak is megküldték.

1931-ben jelent meg a Társaság második, 1929–1930-as évkönyve, amely a könyv-illusztrációval foglalkozott. Ehhez pedig az erre leghivatottabbakat, a modern magyar könyvművészeket sikerült partnerül megnyerni. Az 1928-ban megalakult Magyar Könyv- és Reklámművészek Társaságával közösen jelentették meg az évkönyvet, és bemutatkozási lehetőséget biztosítottak a néhány vonatkozásban rokon törekvésekkel megindult ifjú tömörülésnek. A szerkesztést Naményi Ernőre bízták, aki a bibliofileknek választmányi tagja, a könyv- és reklámművészeknek pedig tevékeny főtítkára volt. A kötet Náday Pál és Naményi Ernő két hosszabb tanulmánya mellett Bortnyik Sándor, Csabai-Ékes Lajos, Dallos Hanna, Divéky József, Fáy Dezső, Jaschik Álmos, Kner Albert, Kozma Lajos, Kolozsvári Sándor, Molnár C. Pál, Végh Gusztáv és Reiter László egy-egy illusztrációját is tartalmazta. Bár a kiadvány kiállítását és szerkesztését tekintve követte az első évkönyvét, szedése és nyomása már nem Gyomán, hanem a Hungária Hírlapnyomda Rt.-ben készült.

A második évkönyvvel le is zárult a Társaság időszaki kiadványainak a sora. A bibliofilek nemcsak az évkönyvek folytatólagos kiadásáról és a hön áhított folyóirat megindításáról kényszerültek lemondani, hanem a korábban egy-két évenként megjelenő illetménykötetek számának fokozatos csökkenésébe is bele kellett törődniük. Az évkönyvek lelkesítő példája nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, nem bizonyult hatásos marketingfogásnak. Intő jelnek bizonyult, hogy a második kiadványból már feleannyit, azaz 500 példányt nyomtak.⁵⁰

Az időszaki kiadvány megindítása is azt jelezte, hogy a Társaság belátta: új kommunikációs eszközöket és reklámfogásokat is be kell vetnie törekvéseinek hathatósabb érvényesítése érdekében, és további újításokra van szükség mind a könyvbarátok bizalmának megtartása, mind pedig a szélesebb közvélemény megnyerése

⁴⁷ BML. XI. 9. c. 25/371. A sajtópéldányok nyomtatott kísérőlevele, 1928. november 29.

⁴⁸ *Előszó.* In: *A Magyar Bibliophil Társaság Évkönyve. I. i. m.* (3. jegyzet) 6.

⁴⁹ BML. XI. 9. c. 25/380. Végh Gyula levele Kner Imrének, 1928. dec. 8.

⁵⁰ Bár az évkönyvekkel nem igazán tudták a Társaság iránti fokozatosan lankadó érdeklődést felpezsdíteni, azok kedvező fogadtatásra találtak a hazai és a külföldi szakmai körökben, és néhány új előfizetőt is hoztak (vö. BML. XI. 9. c. 25/381, 405. Végh Gyula levelei Kner Imrének, 1928. dec. 8.; 1929. jan. 6.).

érdekében. Felismerték, hogy a világgazdasági válság miatt, még ha szűkre szabott keretek között is, de alkalmazkodniuk kell a megváltozott körülményekhez.

A húszas évek végén leginkább az évenkénti könyvversenyektől várták tevékenységük megújítását, ami be is váltotta a hozzá fűzött reményeket. Kner Imre vetette fel egyik, Végh Gyulához írott levelében, hogy a szép könyv ügyét úgy is előrébb lehetne vinni, ha minden évben kiválasztanák a könyvpiac legszebb könyveit. Ez a módszer alkalmasnak látszott a közönség ízlésének fejlesztésére és arra, hogy rászoktassák őket az igényesen előállított nyomtatványokra. A bibliofilek elnökét is foglalkoztatta az ízlésesen elkészített könyv díjazása. A *Magyar Iparművészet*-ben írt is egy ismertetést, amelyben a világon elsőként alkalmazott és hallatlanul nagy népszerűségnek örvendő amerikai könyvversenyekről is említést tett. „Az Egyesült Államokban – számol be Végh írásában – 1923 óta évente kiállítják a megjelent ötven legszebb könyvet. A feltétel, melyhez a kiválasztást fűzik, abban áll, hogy a kiadvány helyesen oldja meg a tartalom és kiadás körülményeiből folyó problémát [...], ami annyit jelent, hogy nemcsak luxuskiadások és ú.n. amatőr-példányok versenyezhetnek, hanem részt vesznek a versenyben az egyszerű tömegkiadványok is, ha ugyan művészi összhangzatosságra tudtak törekedni.”⁵¹

A Társaság olyan jónak találta az ötletet, hogy az 1929. január 24-i választmányi ülésén döntést hozott arról, hogy „minden év, könyvpiaci termésének öt legszebb könyvét kitünteti”, és felkérte Kner Imrét és Naményi Ernőt, hogy dolgozza ki a feltételeket. A kiírást, amelynek évenkénti közzétételével a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületét bízták meg, több orgánumban is megjelentették.⁵² A szabályok szerint a díjra csak a Magyarországon készült és forgalomba hozott könyvek kiadói pályázhattak. A nyomdák, tervezőgrafikusok és díszítőművészek nem vehettek részt a versenyben, ugyanis az akcióval a kiadókat akarták színvonalasabb munkára ösztönözni. Az eseményből kizárták a magánkiadókat, a magáncélra és néhány példányban megjelent privatdruckokat. A beküldött könyvek értékeléséről a Társaság mindenkori elnökségéből és választmányából álló zsűri döntött, amely nemcsak az öt legszebb könyvnek járó oklevelet ítélte oda, hanem döntését szakszerűen meg is indokolta. Ezzel is hozzá akart járulni a szép könyv kritériumainak népszerűsítéséhez. A kiadók természetesen a díjazás tényét és az értékelést széles körben is nyilvánosságra hozhatták, ami nem kis elismerést és reklámot jelentett számukra. Volt, aki a döntést nyomtatott hirdetések formájában tette közzé, és volt, aki az árusítandó könyvön papírszalaggal reklámozta a díjazott terméket.⁵³ A jutalmazott kiadványokat a szervezők egy általuk javasolt könyvesbolt kirakatában is kiállították. 1929-ben a választás az egyik tag-

⁵¹ BML. XI. 9. c. 25/403–404, 405–406. Kner Imre levele Végh Gyulának, 1929. január 4.; Végh Gyula levele Kner Imrének, 1929. január 6.; VÉGH Gyula: *Modern könyvművészet. „Modern Book Production” (The Studio London, 1928)*. = *Magyar Iparművészet* (31.) 1928. 187.

⁵² BML. XI. 9. c. 25/410–411. Tervezet; *A Magyar Bibliophil Társaság évenkénti könyvversenye*. = *Corvina* (51.) 1929. 151; *Magyar Grafika* (10.) 1929. 136.

⁵³ Kner Imre szokásához híven ingyen készítette el a kitüntető oklevelet és a hirdető szalagot. BML. XI. 9. c. 25/499. Végh Gyula levele Kner Imrének, 1929. dec. 21.

társ, Gergely Rezső Dorottya utca 2. szám alatti Grill-féle könyvesboltjára esett.⁵⁴ A díjak kihirdetésének időpontját a kereskedelmi szempontból legelőnyösebb időszakra, a karácsony előtti hetekre időzítették.

A kitüntetett könyvek a hazai könyves szakma azon kiadóitól származtak, akik igyekeztek szem előtt tartani az új könyvművészeti törekvések érvényesítését. A kötetek elbírálásánál a technikai előállítás gondossága, a felhasznált anyagok minősége és a tipográfiai kiállítás mellett a különféle technikával készült illusztrációk művészi értéke, a kép és a szöveg egysége is befolyásolhatta a döntést. A leggyakrabban szereplő Kner és Hungária nyomda kiadványai mellett megtaláljuk a Nyugat, az Amicus, a Káldor, a Fővárosi Háznyomda, a Singer és Wolfner, az Egyetemi Nyomda, az Officina, a Magyar Szemle Társaság, az Országos Széchényi Könyvtár, a Pantheon, az Athenaeum és az Erdélyi Szépműves Céh egy-egy kötetét is. Ami a könyvművészeket illeti, többek között a Kozma Lajos, Molnár C. Pál, Fáy Dezső, Kner Albert, Haiman-Kner György és Dallos Hanna illusztrációival díszített könyvek nyerték el a zsűri tetszését.⁵⁵

Bár a reklámnak ez a módja a korábbinál mindenképpen szélesebb körű publicitást hozott a szép könyvnek, a kedvezőtlen gazdasági helyzet a Társaság létét egyre nagyobb veszélybe sodorta. A súlyos anyagi nehézségeket tetézte a tagság fokozatos zsugorodása.⁵⁶ Az elnöki tisztelet 1932-től átvevő Enyvvári Jenő számára a legnagyobb kihívást az jelenthette, hogy életet leheljen a haldokló egyesületbe.⁵⁷ Erre utalnak azok a programok és akciók, amelyekkel megpróbálták a szervezet iránt megcsappant érdeklődést felkelteni. 1934 februárjában tervbe vették, hogy a Fővárosi Könyvtár épületében havonként könyvbemutató előadásokkal egybekötött összejöveteleket tartanak.⁵⁸ Lehetővé akarták tenni a könyvbarátok számára, hogy a találkozókön gyűjteményeik bibliofil és ritka darabjait egymás között értékesítsék. Hogy némi bevételhez jusson a szervezet, elhatározta, hogy minden eladott könyv után 10%-os jutalékot von le. Az első összejövetelet, amelyen Elek Artúr ismertette értékes Stendhal-gyűjteményét, 1934. március 10-ére hívták össze. A Társaság ezzel a kezdeményezésével az aktív könyvgyűjtőknek kívánt fórumot és szorosabb érintkezési lehetőséget biztosítani. Hogy e téren minél eredményesebb munkát fejthessen ki, a tagok gyűjtési területét és irányát is nyilvántartásba

⁵⁴ BML. XI. 9. c. 25/472. Végh Gyula levele Kner Imrénének, 1929. dec. 11.

⁵⁵ Voltak olyan esztendő, amikor a beküldött könyvek művészi színvonala alapján csak kevesebb kötetet tüntettek ki. A könyvversenyekről részletesebben l. GYÖRI: *i. m.* (3. jegyzet) 46–47; POGÁNY: *i. m.* 1987. (3. jegyzet) 132–133.

⁵⁶ Az elhunyt tagok és a kilépők számának megnövekedése miatt a Társaság már 1928-ban fontolóra vette, hogy úgy módosítja alapszabályait, hogy a kilépés után három évig kell fizetni a tagdíjat. OSzKK Fond 45/1159/5. Fitz József feljegyzése a Társaság választmányi üléséről, 1928. febr. 9.

⁵⁷ A leköszönő Végh Gyula egyenesen úgy fogalmazott, hogy a bibliofilek „végkimerülésben fognak kimúlani.” OSzKK Fond 45/749/22. Végh Gyula levele Fitz Józsefnek, 1932. okt. 5. Idézi: POGÁNY: *i. h.* 1988. (3. jegyzet) 181.

⁵⁸ BML. XI. 9. c. 26/123. Enyvvári Jenő és Drescher Pál körlevele, é. n. [1934. február].

akarta venni.⁵⁹ Egyelőre sajnos sem a tervbe vett nyilvántartásról, sem a kezdeményezés kimenetéről nem áll rendelkezésre több adat.

A Társaság 1935. őszi választmányi ülésén arról hozott határozatot, hogy propagandát indít a tagok toborzására. Újfént Kner Imréhez fordultak, akinek a saját kiadványai népszerűsítésekor alkalmazott reklámfogását kívánták a taggyűjtésben hasznosítani: „az Ön néhány évvel ezelőtti szép könyvjelzői mintájára társasági könyvjelzőket készíttetnénk. Az volna a tiszteletteljes kérésünk, hogy [...] néhány tervet készíteni méltóztassék [...] a Társaság szignetjével. Ezt a könyvjelzőt előkelő könyvesboltoknak adnók át, melyek azt vevőik közt a vásárolt könyvekben szétosztanák. Talán sikerül ily módon néhány új tagra szert tenni.”⁶⁰ Kner Imre rövid időn belül meg is küldte az elnöknek az elkészített szedésmintát. A kétoldalas, díszítés nélküli könyvjelző tervein a Társasággal kapcsolatos legfontosabb információk mellett (szignet, cím, a korábban kiadott számozott könyvek listája) a következő reklámszöveg állt:

„Minden magyar könyvgyűjtő lépjen be a Magyar Bibliophil Társaságba a szép könyv s a magyar könyvkultúra lelkes barátainak a körébe!
A tagok kapják a Társaság kiadványait, látogathatják a kiállításait s részt vesznek a Társaság közérdekű kulturális munkájában”⁶¹

A bibliofilek Kner Imre javaslatára abban is megállapodtak, hogy a könyvek mellett azt is feltüntetik, hol lehet azokat megvásárolni. Főbizományosként a Váci utca 11. szám alatti Lauffer könyvkereskedést jelölték meg.⁶² Sajnos a tervezett olvasójegyek végleges változatáról, illetve az akcióról nem lehet többet tudni, de valószínűsíthető, hogy ha el is készültek a könyvjelzők, azok érdemben nem változtattak a szervezet iránti közönyön.

Sokan a Társaság inaktivitásával magyarázták egy új kezdeményezés, a Bisztrai Farkas Ferenc által életre hívott Magyar Bibliofilek Szövetsége 1937-es létrejöttét.⁶³

⁵⁹ Vö. BML. XI. 9. c. 26/124. Kner Imre levele Enyvári Jenőnek, 1934. febr. 28.

⁶⁰ BML. XI. 9. c. 26/248–249. Enyvári Jenő levele Kner Imrének, 1935. 10. 28. Kner könyvjelzőihez l. HAIMAN György–LÉVAY Botondné: *A Kner-nyomda, kiadványainak tükrében 1882–1944*. I. Bp. 1982. 251, 255.

⁶¹ BML. XI. 9. c. 26/250–251. Szedésminta (kiemelés az eredetiben), mellette csatolva Kner Imre Enyvári Jenőnek írt levele, 1935. okt. 30.

⁶² BML. XI. 9. c. 26/253. Enyvári Jenő levele Kner Imrének, 1935. 09. 19.

⁶³ Bisztrai Farkas Ferenc (1903–1966): könyvkiadó, szerkesztő, közgazdász, parasztpárti politikus, a forradalmi Nagy Imre kormány államminisztere. A két háború között több bibliofil jellegű kiadványt jelentetett meg, amelyek közül az *Ars Hungarica* című művészeti könyvsorozat volt a legjelentősebb. Vö. „*Aki nem ír, hanem úr*”. *Bisztrai Farkas Ferenc emlékezete. Tanulmányok, visszaemlékezések, dokumentumok*. Szerk., sajt. alá rendezte, jegyzetekkel ellátta FARKAS Judit. Bp. 2007; FARKAS: *i m.* 2011. (* jegyzet) 259–283. Persze más próbálkozások is voltak: a Vármegyei Tisztviselők Irodalmi és Művészeti Gyöngyösi István Társaságának bibliofil köre 1936-ban tervbe vette a 111 Könyvbarát Társasága megalakítását. Vö. OSzKK Fond 45/1181. A Vármegyei Tisztviselők Irodalmi és Művészeti Gyöngyösi István Társasága bibliofil körének tervezete Fitz Józsefnek, 1936. okt. 15.

Jóllehet az új tömörülésbe több olyan neves könyvbarát is belépett, aki a régebben alakult társulatnak is tagja volt, a célok nem voltak teljesen azonosak, ráadásul az új szervezet rövid időn belül beszüntette tevékenységét. A jó ideje anyagi nehézségekkel küzdő Társaság létét sokkal inkább veszélyeztette a pénzhiány, a tagok kilépése és az egyre kiszámíthatatlanabb politikai helyzet. A zsidótörvények bevezetése és a világháború kitörése végképp ellehetetlenített minden bibliofil kezdeményezést, a Társaság mozgástere egyre inkább beszűkült. 1940 szeptemberében a szervezetnek már csak 64 alapító és 82 rendes tagja volt, tehát tíz év alatt több mint felére csökkent a tagsága.⁶⁴ Bár 1940-ben a támogatók segítségével még meg tudtak jelentetni egy önálló illetménykötetet, ezt követően már alig adtak életjelt magukról.⁶⁵

A társulat – a feltámasztására irányuló kísérletek ellenére – a második világháborút követően már nem tudott talpra állni. A bibliofiliát óriási veszteség és pusztítás érte: számos kiemelkedő tevékenységet folytató tag életét veszítette, többek a holokauszt áldozatai lettek, jó néhány felbecsülhetetlen értékű könyvgyűjtemény szétszóródott vagy elpusztult, míg másokat a Szovjetunióba hurcoltak. A Társaság 1945 végén adott először életjelt magáról. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium ugyanis felhívást intézett a tudományos intézetekhez és társulatokhoz, hogy közöljék a következő évi kiadói munkatervüket, és azt, hogy az államsegélyen kívül milyen forrást vesznek igénybe. Erre azért volt szükség, mert a „magyar tudományos élet tervszerű újjáépítése és továbbfejlesztése érdekében elengedhetetlen, hogy a rendelkezésünkre álló szűkös pénzügyi kereteket a lehető legcélszerűbben és leggazdaságosabban használjuk fel.” A Társaság is eleget tett a kérésnek, és közölték, hogy terveik között szerepel egy folyóirat (*Könyvmoly* vagy más címen), egy bibliofil almanach, több illusztrált gyermekkönyv, hasonmás régi és ritka művek, könyvtörténeti munkák (köztük a magyar könyvillusztráció történetének különösen levő feldolgozása) és irodalmi szemelvények kiadása, s mindezt kizárólag saját erőből és a „magyar könyvkiadókkal karöltve” kívánják megvalósítani.⁶⁶ Az ígéretes tervek közül végül egy nagy sikerű kiállításra, egy kiállítási katalógusra és az éves könyvversenyre futotta erejükből. A szervezet, amely néhány évig kénytelen volt szüneteltetni könyvpályázatait, 1947 decemberében az év öt legszebb kiadványa közé választotta Tevan könyvét.⁶⁷

⁶⁴ OSzKK Analekta 11.653/9. A Társaság pénzügyi helyzete, 1940. szept. 21.

⁶⁵ 1943 telén a bibliofilek megrendeltek 100 kötött példányt a Tevan kiadásában napvilágot látott *A bölcs Esopusnak és másoknak fabulái és oktató beszédei...* (1943) című könyvből. A tagilletményként felajánlott kötetekkel akartak propagandát csinálni a vegetáló szervezetnek: „a régi tagokat kitarthatás miatt megjutalmazni”, és új híveket toborozni. MTAKK Ms 10. 417/71. Eisler József Mihály levele Tevan Andornak, 1943. dec. 5.

⁶⁶ OSzKK Analekta 11.653/10, 11. A Magyar Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium levele a Társaságnak, 1945. dec. 10.; A Társaság válaszelevele, 1946. jan. 4.

⁶⁷ RUDNYÁNSZKY István: *Könyv-szépségverseny*. = Kortárs (2.) 1948. február 1. 252.

A lassú öntudatra ébredést a pénztelenség és az ezzel összefüggésbe hozható érdektelenség akadályozta, hogy azután a színvonalas könyvkiadás elsorvasztásával, a nyomdák, könyvkiadók, könyvkereskedések államosításával, valamint a kommunisták diktatórikus hatalomra kerülésével végképp megszűnjének a hazai bibliofília és könyvművészet legalapvetőbb feltételei. A Társaság is belátta, hogy nem tudja többé ellátni feladatát, betölteni hivatását, ezért az 1949. február 25-én megtartott közgyűlésen nyolc tag, Bródy László, Fitz József, Naményi Ernő, Rexa Dezső, Trócsányi Zoltán, Gergely Rezső, Szentgyörgyi Márton és Szentkúty Pál jelenlétében kimondta a szervezet feloszlását.⁶⁸ Ezt követően egy-két kisebb kísérletet leszámítva több évtizedre elnémult a magyarországi bibliofília.

JUDIT ANTÓNIA FARKAS

L’histoire de la Société Bibliophile Hongroise (1920–1949) I.

*„Nous espérons voir unis dans cette société tous les amis du livre,
tous les défenseurs de son culte”*

L’étude présente essaie de reconstruire les débuts et l’histoire de la première association bibliophile hongroise, à l’aide de la littérature spécialisée et des sources récemment retrouvées. La fondation de cette association coïncida dans les années 1920 avec la nouvelle vague de l’édition des livres modernes de bibliophilie hongroise et la mode de leur collection. À côté des collectionneurs passionnés et des personnes dont la profession est liée au livre (historiens du livre, historiens de l’art, écrivains, historiens de la littérature, critiques d’art, artisans du livre, éditeurs, imprimeurs etc.), tous ceux qui voulaient améliorer la culture du livre hongrois adhérèrent à la Société, qui joua un rôle prépondérant dans le développement de la bibliophilie magyare, la promotion de la production et de la collection des beaux livres, l’amélioration de leur niveau artistique, la promotion de la recherche dans les domaines de l’histoire du livre et de l’histoire d’imprimerie. Pour parvenir à ces buts, la Société publiait des ouvrages imprimés à un petit nombre d’exemplaires, souvent numérotés, organisait des expositions pour ses membres et pour le grand public ; ainsi qu’un concours annuel pour les éditeurs de beaux livres hongrois. Bien qu’elle ait déployé une activité culturelle et scientifique très importante au cours de plus de 30 ans d’existence, à cause de la tournure défavorable prise par les événements économiques, sociaux et politiques à partir de la fin des années 1920, la Société ne fut pas en mesure de protéger les intérêts de ses membres, d’empêcher la diminution continue de leur nombre, et de renforcer le cercle des amis du livre hongrois. La dictature communiste mit un point final à son existence.

⁶⁸ OSzKK Analekta 11.653/14. A Társaság közgyűlésének jegyzőkönyve, 1949. febr. 25.

V. TÓTH KORNÉLIA

**A modern ex libris a vizuális kultúra korában
– egy hungarika vonatkozású gyűjtemény üzenete**

Korunk kultúrája egyre inkább vizualitásfüggő: környezetünket képek árasztják el, melyek között a tájékozódás elengedhetetlen. „Képekkel élünk és képekben értjük meg a világot”¹ – vallja Hans Belting professzor, a képanthropológia elméletének megalkotója. Az utóbbi években hazánkban is megélenkült a ‘vizuális kultúra’ vagy ‘pictural turn’² kifejezésekkel fémjelzett szellemtudományos érdeklődés. A vizuális kultúra fogalomkörébe gyűjthetők össze a képi jelenségekkel kapcsolatos ismeretek, kiemelve a képekben meglévő tudást, társadalmi gyakorlatot és esztétikumot. A képek jelentése, értelmezése, tipológiája függhet az adott mű funkciójától is: az egyes specifikus területeknek, műfajoknak megvannak a maguk sajátos ikonográfiai jellemzői, problémái, szabályai.³ Az ex libris műfajában a kiindulópont általában nem a művészi, grafikai probléma, hanem egy társadalmi, történeti, etikai vagy esztétikai eszme, mely a kompozíciót meghatározza, tehát a formai oldallal szemben a tartalmi oldalon van a hangsúly.⁴ Az ex libris ikonográfiai és ikonológiai szempontú vizsgálata összekapcsolódik a műfaj interdiszciplinaritásából adódó, a művészettörténeten túlmutató, kommunikációelméleti, hermeneutikai, illetve művelődés- és társadalomtörténeti, könyvtártudományi kutatásokkal.

Az ex librisek funkcióbeli változása, a modern ex libris

A könyvjegy műfaji, fogalmi meghatározásában jelentős átalakulás következett be a 20–21. század folyamán, mely maga után vonta a kutatására vonatkozó módszerek változását is. „Az ex libris, magyarul könyvjegy (de írták már könyvcímernek is) a könyv tulajdonosát megjelölő, gyakran művészi kivitelű kis méretű gra-

¹ BELTING, Hans: *Kép-antropológia, képtudományi vázlatok*. Bp. 2003. Kijárat, 14.

² MITCHELL, W. T. J.: *Picture Theory. Essay on Verbal and Visual Representation*. Chicago. 1994. The Chicago University Press, 11–35.

³ BÄTSCHMANN, Oskar: *Bevezetés a művészettörténeti hermeneutikába: képek elemzése*. Bp. 1998. Corvina.

⁴ HORVÁTH Hilda: *A XX. század elején készült magyar ex librisek tematikai csoportosításának lehetőségei*. In: *A magyar ex libris művészet a XX. század elején* (bölcsezdoktori disszertáció). Bp. 1986. ELTE; L. még: *Kisgrafika* 1987. 2–3. sz. 37.

fika, melyet rendszerint a könyv táblájának belső oldalára ragasztanak. Elődjeinek tekinthetők a könyvek tulajdonosát bármilyen formában megjelölő eljárások (kéz-iratos kódexekbe festett címerek; a könyv táblájába nyomott szövegek, címerek; kézzel beírt jelölések), de mai értelemben vett ex librisről csak a könyvnyomtatás feltalálása utáni időkben beszélhetünk.⁵ A nyomtatott könyv megjelenése, a könyvgyűjtés, a bibliofília hozta magával az ex libris iránti szükségletet a 15–16. században. Első művelői közt a legjelesebb Albrecht Dürer (1471–1528),⁶ akinek lapjai közül legismertebb a Willibald Pirckheimer számára készült fametszet. Magyarország vonatkozásában elsőként a Werbőczy István országbíró számára Nürnbergben metszett ex librist szokás említeni (1521–22 körülről). A következők a Hans Teilnkes pozsonyi polgár számára készített lap (1525-ből)⁷, a csornai premontrei prépostság könyvtárának ex librise⁸ (a 16. század első feléből), illetve a bártfai Szent Egyed-templom könyvtárának könyvjegye (1596 körülről)⁹. A 16–19. század végi időszakból mindössze kb. 1000, jórészt heraldikus magyar ex librisről van tudomásunk.¹⁰ A kezdeti időszakban a főként vagyonos rétegek által készített könyvjegy a családi címer szerepeltetésével egyúttal tulajdonjegyként funkcionált. A 17. század egyik legnagyobb rézmetszője, Szelepcsényi György saját könyveibe is készített ex librist, melyen önarcképe látható; az ez alatt szereplő latin szövegben szerepel először magyarországi könyvjegyben az ‘ex libris’ kifejezés.¹¹

A 18. században a polgárosodással, a könyv szélesebb körű elterjedésével indult el az a folyamat, mely a modern ex librisekhez vezetett.¹² A könyvjegyek egyre személyesebbé váltak, a feliratokban és ábrákban is utalva az egyes személyek

⁵ ÜRMÖS Péter: *Ex libris a századfordulótól az ezredfordulóig*. In: *A Nemzeti Könyvtár Kisnyomtatványtára*. Szerk.: CSEH Mária. Bp. 2002. Osiris, 116.

⁶ SCHUTT-KEHM, Elke: *Albrecht Dürer und die Frühzeit der Exlibriskunst*. Wiesbaden. 1990. C. Wittal; GALAMBOS Ferenc: *Dürer az ex libris művész* = Kisgrafika Értésítő 1971. április, 770–775.

⁷ Grafikusa a nürnbergi Beham testvérek egyike lehetett. Hans Teilnkes pozsonyi polgár személyét Dörnyei Sándor azonosította Hans Teilnkes de Posonival, aki 1513-ban jegyezte be magát a bécsi egyetem diákjai közé. Vö. DÖRNYEI Sándor: *Zur Geschichte des ungarischen Exlibris im 16. Jahrhundert*. In: *Armarium. Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum*. Hrsg.: DERCSÉNYI-SZEMZŐ Piroska, MEZEY László. Bp. 1976. Akadémiai Kiadó, 127–133. Első ex libriseinkbe betekintést nyújtanak a következő művek: *Régi magyar ex librisek 1521–1900*. Leíró katalógus. Szerk.: NYIREŐ István. Bp. 1970. Országos Széchényi Könyvtár; Dr. ARADY Kálmán: *Közlemények a régi magyar ex librisek köréből I. Régi magyar emléxlibrisek*. Különlenyomat a Magyar Könyvszemle (78.). 1962. 1. számából. Bp. 1962. Akadémiai Kiadó; SEMSEY Andor: *A magyar ex libris történetének első két évszázada*. = Kisgrafika 1975. 1. sz. 4–9.

⁸ NYIREŐ: *i. m.* (7. jegyzet) 12.

⁹ BORSA Gedeon: *Mikor és hogyan készült a bártfai ex libris?* = Kisgrafika Értésítő 1967. szeptember, 381.

¹⁰ NYIREŐ: *i. m.* (7. jegyzet) 5.

¹¹ *A gyűjtő. Le Collectionneur. Ex-libris különszám*. Szerk.: SIKLÓSSY László. Bp. 1913. Szent György Céh, 15.

¹² HORVÁTH Hilda: *Magyar ex librisek 1525–1985*. Bp. 1985. Magyar Bibliofil Társaság, 10.

egyéniiségére. A heraldikusakat tehát felváltották a szimbolikus, témás ex librisek, és egyre szaporodtak a testületek, világi intézmények (könyvtárak, olvasótársaságok stb.) által rendelt lapok. Általánossá vált a grafikusok szignójának szerepeltetése is az ex libriseken.

A 19. század első felében mind Európában, mind Magyarországon jelentősen csökkent az ex librisek iránti igény. E műfajnak mindig akkor volt különös divatja, amikor a művészi sokszorosító eljárások történetében is fellendülés következett be. Ilyen volt például a könyvnyomtatás idősza, amikor a fametszés (a könyvillusztráció révén) száz éven át virágkorát élte. A rézmetszés technikájának feltalálása-kor szintén nagyon népszerű volt a könyvjegykészítés. A 19. század iparosodása azonban a műfaj hanyatlását idézte elő; a 90-es évek közepére a magyar ex libris mint műfaj szinte teljesen megszűnt. A gyengébb minőségű könyvekbe már nem nagyon illettek a gazdagon illusztrált könyvjegyek. Leginkább egyszerű, tipográfiai könyvjegyek születtek, ezeket ragasztották bele a kiadványokba. Így az ex libris csak részben tölthette be feladatát: megjelölte ugyan a tulajdonviszonyt, de nem utalt tulajdonosára, művészi igényesség nem igazán jellemezte.¹³

A 19–20. század fordulóján, a szecesszió térhódításával következett el az újabb, radikális változás, mely – a könyvművészet fellendülésével, jórészt nyugat-európai hatásra – a Gesamtkunstwerk jegyében az ex libris virágzását is hozta, megújítva funkcióját: részben felszabadulva a könyvhöz való kötöttségtől, önálló gyűjtés tárgyává, artisztikus jeggyé, „quasi ex librissé”¹⁴, „cédula-grafikává”¹⁵ lett. A fellendülés kiállítások, pályázatok, katalógusok, kiadványok¹⁶ megjelenését hozta magával, és az ex libris gyűjtők táborának kiszélesedésével megalakultak a gyűjtők első szervezetei nemzetközi és hazai szinten is. A sort az angliai Ex-libris Society nyitotta meg 1890-ben, majd 1891-ben Németországban, 1893-ban Franciaországban, 1903-ban Ausztriában is megalakult az ex libris egyesület. Hazánkban 1909-ben a Szent György Céh grafikai szakosztálya vállalta magára az ex libris egyesület funkcióját,¹⁷ olyan jeles alkotókkal, mint Nagy Sándor, Kozma Lajos, Sassy Attila, Rozsnyay Kálmán. A fejlődés lendületét megtörte az első világháború, de az 1920–30-as években újra fellendült a műfaj; a realista, naturalista, akadémikus, népies irány egyaránt megfigyelhető. Ekkor kezdte pályáját Fery Antal, Drahos István, Nagy Árpád – hogy csak a jelesebbeket említsem. Budapest központtal 1932-ben

¹³ DEÉ NAGY Anikó: *A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár ex librisei*. Bp.–Kolozsvár, 2001. Balassi Kiadó–Polis Kiadó, 18.

¹⁴ A kifejezés Oleg Laszunszkijtől származik: LASZUNSKIJ, Oleg: *Knyizsnij znak*. Voronyezs, 1967. Voronyezsszkogo Universita. L. még: *Könyvespolc*. = *Kisgrafika* 1972. 2. sz. 37.

¹⁵ HORVÁTH Hilda: *Cédula grafika*. = *Műzsák Múzeumi Magazin* 1988. 2. sz. 38–39.

¹⁶ Első magyar ex libris kiállítás (1903. Iparművészeti Múzeum); a Gyermekvédő Liga kiállítása (1906. Iparművészeti Múzeum); a Szent György Céh kiállítása (1913. Iparművészeti Múzeum); *A gyűjtő... i. m.* (11. jegyzet); *Az Esztergomi Főegyházmegyei Könyvtár „Ex-libris” könyvjegyeinek lajstroma*. Esztergom, 1903. évi 240. és további számok.

¹⁷ HORVÁTH: *i. m.* 1985. (12. jegyzet) 14.

megalakult a MEGE (Magyar Exlibris Gyűjtők és Grafikabarátok Egyesülete), és folyóirata, a Kisgrafika (1937–1944). Debrecenben, Szegeden, Sopronban helyi szervezetek is kialakultak. A második világháború újabb törést jelentett, számos művész emigrált, pl. Petry Béla, Németh Nándor, Buday György, Forbáth Alfréd. A monolitikus politikai rendszer idején hazánkban kevés volt a megrendelés, a gyűjtés akadozása miatt elsősorban az idősebb grafikusnemzedék foglalkozott a műfajjal, és az egyesület is csak évek múlva, 1959-ben alakult újjá, Kisgrafika Barátok Köre néven. Így az 1960-as évektől a magyarok már intézményi szinten is részt vehettek az 1953-tól megtartott nemzetközi ex libris kongresszusokon.¹⁸ Az ex libris szervezetek nemzetközi összefogására 1966-ban, a Hamburgban tartott XI. nemzetközi találkozón megalakult az Ex Libris Egyesületek Nemzetközi Szervezete, a FISAE (Fédération Internationale des Sociétés d'Amateurs d'Exlibris)¹⁹, mely szervezethez a magyar egyesület azonnal csatlakozott. Grafikusaink közül az 1960–70-es években világhírnévre tettek szert a már említett Fery Antal és Drahos István mellett Bordás Ferenc, Kopasz Márta, Várkonyi Károly stb. Tevékenységükkel példát mutattak a hagyományápolásban. A fiatalabb nemzedék tagjai közül az 1980-as évektől külföldi pályázatokon való sikeres szereplésükkel hívta fel magára a figyelmet Bagarus Zoltán, Bakacsi Lajos, Józsa János, König Róbert, Kőhegyi Gyula, Nagy László Lázár, Ürmös Péter, Vén Zoltán stb.²⁰ Elismertségüket mutatja, hogy közülük többen bekerültek a Portugáliában 1985-től megjelenő, a világ leg-híresebb kortárs ex libris művészeit bemutató enciklopédiába.²¹

Vizuális kommunikáció és képkultúra

A vizuális nyelv, a vizuális jelek mint kódok kommunikációs viszonyokban betöltött szerepének vizsgálata áthatja a vizuális kultúra egészét. Világunkat és identitásunkat nemcsak leképezik, hanem egyre inkább alakítják is a bennünket körülvevő képek. „A vizuális nyelvi ismeretek és a vizuális (nyelvi) érzékenység olyan vizuális műveltséget eredményez, amely alakítja a világfelfogást, és segíti a világban való eligazodást.”²² A kép ma nem egyszerűen tárgy, produktum, áru, hanem

¹⁸ SEMSEY Andor: *Nemzetközi ex libris kongresszusok*. In: *A Kisgrafika Barátok Köre jubileumi évkönyve 1959–1969*. Szerk.: GALAMBOS Ferenc. Bp. 1969. Kisgrafika Barátok Köre, 29.

¹⁹ A FISAE egyesület honlapja: <http://www.fisae.org/membersoc.html>

²⁰ ÜRMÖS, Peter: *Hungarian Bookplates in the Twentieth Century*. = *Bookplate International* (11.) 2004. 1. sz. 45–46.

²¹ *Ex-Libris. Enciclopédia bio-bibliográfica da arte do ex-libris contemporâneo / Encyclopédie bio-bibliographique de l'art de l'ex-libris contemporain / Encyclopaedia bio-bibliographical of the art of the contemporary ex-libris*. Ed.: DA MOTA MIRANDA, Artur Mário. Braga. 1985–. Franciscana. – Folyamatos megjelenés alatt.

²² SÁNDOR Zsuzsa: *A vizuális kommunikáció vizuális nyelvi készlete és ennek struktúrája*. http://vizualisantropologia.lap.hu/tudastar_epublikaciok/15447141?15479689#doboz (Utolsó megtekintés: 2011. 07. 26.)

üzenet, befolyásolási mód, meggyőzési eszköz, sőt, gyakran szinte erőszakos behatolás lelki világunkba, különféle manipulációk hordozója. A vizuális kommunikáció ma még integrálatlan terület, vizsgálatában nem lehet interdiszciplináris szintézist létrehozni, csak multidiszciplinárisan közelíthető meg. Több tudomány illetékes a vizuális kommunikáció terén, a kognitív tudományoktól a szemiotikán és a művészettörténeten át a társadalomtudományokig. Érinti többek között a percepcióelmélet, a kultúraelmélet és a tartalomelemzés kérdéseit is.²³

A művészi alkotások, ezen belül a grafika formái és művészeti értékei azáltal, hogy ablakot nyitnak a társadalom értékeire és ideáljaira, hozzájárulnak az identitásunkról, helyünkéről és kulturális értékeinkről alkotott elképzeléseink formálásához. A vizuális élmény elindíthat minket a stílus és a technika, tárgy és rejtett jelentés felfedezésének útján, vagy az adott kép kulturális helyzetének megismerésére ösztönözhet.²⁴ Az ábrázolások életmódra, értékválasztásra, gondolkodásmódra vonatkozó szimbólumokat közvetítő szerepükkel hozzájárulnak a kollektív emlékezet megkonstruálásához, a közösségi kultuszok kialakulásához.

A vizuális kultúrakutatás nyomán kifinomuló ikonológia (képtudomány)²⁵ feladata E. Panofsky nyomán: a képekben lévő tartalmak és narratív vagy szimbolikus jelentések feltárása, illetve az ezeket hordozó motívumok azonosítása és interpretálása.²⁶ A képek (pictures) – W. J. T. Mitchelltől eredő – virtuális, anyagi és szimbolikus elemek együtteseként való értelmezése²⁷ szerint „a kép virtuális része az ábrázolat (image), az, amely valami más helyett áll, amely valamit meg akar jeleníteni. Anyagi része a hordozó, a médium, amelyen a hasonmás megjelenik, s a kettő együtt így fizikai tárgyat alkot (object). A kép komplex jelentése pedig természetesen a reprezentációk szimbolikus és a konvencionális világába vezet.”²⁸ Mitchell elmélete, a kritikai ikonológia²⁹ szükségesnek tartja a szavak és képek megérté-

²³ BUDA Béla: *A látvány mint kommunikáció.* = Élet és Tudomány 2010. augusztus 26., http://www.tyotex.hu/index.php?page=recenziok&book_id=2345&review_id=1573#1573. – Recenzió a *Vizuális kommunikáció* c. szöveggyűjteményről. (Utolsó megtekintés: 2011. 07. 26.)

²⁴ *Mit üzen a kép? Művészettörténeti kalandozás Diana Newall-lal.* Szerk.: HORVÁTH Virág, ford.: POLYÁK Emese, BÉRESI Csilla. Bp. 2008. Scolar, 7.

²⁵ Az ikonológiai módszert először Aby Warburg alkalmazta Botticelli két képére 1892-es strassbourgi disszertációjában. Erwin Panofsky 1939-től háromlépcsős elemzéssémává fejlesztette tovább a „Warburg-iskola” ikonológiai módszerét: preikonográfikus leírás (präikonographische Analyse), ikonográfiai elemzés (ikonographische Analyse) és ikonológiai értelmezés (ikonologische Interpretation). Panofsky korszakalkotó műve: *Sinn und Deutung in der bildenden Kunst.* Köln, 1975. Dumont.

²⁶ *A képek politikája.* W. J. T. Mitchell válogatott írásai. Szerk.: SZÖNYI György Endre, SZAUTER Dóra. Szeged, 2008. JATE Press 9. /Ikonológia és műértelmezés 13./ (A továbbiakban: MITCHELL 2008.)

²⁷ MITCHELL, W. J. T.: *What Do Pictures Want? The Lives and Loves of Images.* Chicago, 2005. University of Chicago Press.

²⁸ MITCHELL: *i. m.* 2008. (26. jegyzet) 11.

²⁹ A kritikai ikonológia alapjait W. J. T. MITCHELL *Iconology: Image, text, ideology* (Chicago, 1986. University of Chicago Press) c. könyvében fektette le. Itt meglepő módon nem Panofsky vagy Aby Warburg, hanem Nelson Goodman, Gombrich, Lessing, Edmund Burke és Marx munkásságát elemezte.

sén és értelmezésén túl többek között olyan kérdések megválaszolását is, miért favorizálja egy kultúra vagy egy korszak egyszer a szavakat, másszor a képeket; azaz Panofsky ikonológiai megközelítését meghaladva a képekben, a képek mögött található narratív-szimbolikus jelentések felfejtésén túl azoknak a politikai, társadalmi és ideológiai motivációknak az értelmezésére vállalkozik, amelyek a képek készítését, befogadását és a hozzájuk fűződő viszonyulást valójában befolyásolják.³⁰ Új szempontként tehát bevezeti a képek „politikáját”.³¹ G. Boehm, a művészettörténeti hermeneutika jeles alakja, a német ‘ikonische Wendung’ egyik legfontosabb teoretikusa Heideggerhez hasonlóan a képmás (Abbild) és kép (Bild) különbségéből bontja ki képelméletét, pontosabban az általa kidolgozott ‘ikonikus differencia’ fogalmát,³² és az ismeretelméletünket meghatározó képiség jelentősége mellett érvel.

A képek értelmezése, a vizuális literáció és az ex librisek

A képek egyre szélesebb körű elterjedése – a gondolkodás eredendő képisége miatt – megkönnyíti a megértést: „az emberi gondolkodás eredendően nem szónyelvi formában, hanem a lelki képek közegeiben zajlik.”³³ A vizuális kommunikáció, a képek segítségével történő üzenetváltás összefügg a vizuális literációval,³⁴ azzal a képességgel, hogy a képekből, vizuális szimbólumokból jelentést olvassunk ki, vagy – más szóval – a képek segítségével jelentést hozunk létre. A vizuális literáció tehát képek „olvasását” jelenti, annak metaforikus, tág értelmezésében: a ‘képi látás’, a ‘vizuális megértés’, ‘vizuális gondolkodás’, ‘vizuális alkotás’, ‘vizuális (grafikus) kommunikáció’³⁵ fogalmak, a megértő, eligazodó, tájékozódó látás mind a tárgykörébe tartoznak. A vizuális kommunikációt, nyelvet, a vizuális jeleket, azok interpretációját befolyásoló tényezők: maga az ember, a tőle elválaszthatatlan társadalom és kultúra, illetve a tér, idő, anyag, végül pedig a látvány egésze.³⁶

³⁰ MIKLÓSVÖLGYI Zsolt: *Kép új világ*. = Műút 2010. 17. sz. 67–69.

³¹ MITCHELL: *i. m.* 2008. (26. jegyzet) 9.

³² BOEHM, Gottfried: *Die Wiederkehr der Bilder*. In: *Was ist ein Bild*. Hrsg.: G. BOEHM. München, 1994. Fink, 11–38.

³³ BOROS János: *Kommunikáció és demokrácia. Mobil információs társadalom – A 21. századi kommunikáció új útjai*. Szerk. Nyíri Kristóf (recenzió) = Magyar Tudomány 2002. 1400.

³⁴ A terminust John Debes író használta először 1968-ban. A vizuális literáció fogalma rokonítható az ontológiai hermeneutika ‘olvasás’ fogalmával, mely Gadamer hermeneutikájának egyik alapfogalma. Gadamer egyik kései írásában az épületek és képek olvasásáról beszél, kitágítva ezáltal az olvasás fogalmát, a megértés analógiájaként alkalmazva azt.

³⁵ GYENGE Zsolt: *Visual literacy*. http://ktnye.akti.hu/index.php/Visual_literacy. – A vizuális nyelv maga a látás nyelve, nonverbális nyelv. In: SÁNDOR Zsuzsa: *A vizuális kommunikáció vizuális nyelvi készlete és ennek struktúrája* = Zempléni Múzsza 2004. 2. sz. 48.

³⁶ SÁNDOR: *i. h.* 2004. (35. jegyzet) 51.

A vizuális literáció fogalma rokonítható a gadameri ontológiai hermeneutika olvasás-fogalmával. Az elmélet kiterjesztését jelenti Gadamer azon felismerése, mely szerint „az irodalmi mű és a képzőművészeti alkotások között létező analógiákat hasznosítanunk kell”.³⁷ Ennek egyik megvalósulása az ex libris, e kis méretű grafikai alkotás „grafikai epigrammaként”³⁸ való értelmezése: sűrítve jeleníti meg a mondanivalóját, egy-egy ötletre építő, emblémaszerű mű. A „művészi munka értéke nem elsősorban a mérettől függ, kis területen is lehet művészileg nagyot alkotni, és az önkifejezés formáját és eszközeit függetleníteni lehet a méretektől. A kis méret tömör előadásmódra, kompozíciós fegyelemre, érzékeny vonalkultúrára kényszerít és olyan grafikai erényeket hoz felszínre, amelyek tehetséges művész esetében egyéni kifejezőmódra vezetnek, s olyan művészi attitűdöt alakítanak ki, amely képes a mikrokozmoszban is a makrokozmosz végtelen horizontját nyújtani.”³⁹ Az ex libris tehát, mely nem ad lehetőséget túlrészletezett kompozíciók megalkotásához, tömörségében hat. A képi megformálás minden eleme, a stílus, a kompozíció, a színkezelés, a szövegek tipográfiája ennek rendelődik alá. Az ábrázolás figuratív mellett nonfiguratív elemeket is tartalmaz. Jellemző a nagyfokú stilizáció, erős tónusok, kontrasztok alkalmazása változatos tematikával, gyakori szimbólumteremtéssel.

A képzőművészeti (és irodalmi) alkotások megértésének legfontosabb próbaköve az adott műalkotás egészének vagy egyes rétegeinek értelmezése. Az ikonográfiai (és ikonológiai) szempontú kutatások ezt szolgálják, feltárva a művek jelentését, szerteágazó implikációit, az egyes képek/témák kialakulását és hagyományozódását. Az ex libris mint kisgrafikai műfaj képzőművészeti formáját a formai (és részben funkcionális) kötöttségek mellett befolyásolják az egyes stíluskorszakok trendjei, de e kisgrafikák a képzőművészet több ágában is fellelhető sztereotip motívumok mellett teljesen egyedi, új képi tartalmakat, szimbólumokat, ábrázolási sémákat is felmutatnak. Az ex libris ikonográfiáját, tipológiai elemzését befolyásoló tényezők közé tartozik, hogy az alkotás egyedi tulajdonos vagy intézmény számára készült-e (intézményi, illetve magán ex libris), összekapcsolódik-e valamely fontos eseménnyel, megemlékezéssel stb. A formaelemek alapján három fő kategóriát különböztethetünk meg: heraldikus, témás (azaz szimbólumos) és egyszerű szöveges ex libriseket.⁴⁰ A tematikus motívumok főbb típusai az ember-, állat-, növény-, táj-, könyv- és épületábrázolások, portrék, életképek. Gyakorik a megrendelő foglalkozását

³⁷ GADAMER, Hans-Georg: *Épületek és képek olvasása*. In: Uő: *A szép aktualitása*. Bp. 1994. T-Twins, 157–168.

³⁸ HORVÁTH Hilda: *Ex librisek a 20. század első felében*. In: *A modern magyar fa- és linóleummetszés 1890–1950*. Szerk.: RÓKA Enikő. Miskolc, 2005. Miskolci Galéria /A Miskolci Galéria Évkönyvei/ 190; KÖNIG Róbert: *Cornwalltól Edinburghig. Grafikai epigrammák*. Debrecen, 1987. KBK.

³⁹ GALAMBOS Ferenc: *Kékesi László*. In: *Kisgrafika Barátok Köre Grafikagyűjtő és Művelődési Egyesület jubileumi évkönyve 1959–2009*. Bp. 2009. KBK, 32.

⁴⁰ DEÉ NAGY: *i. m.* (13. jegyzet) 27.

egy jellemző szimbólummal kifejező könyvjegyek, illetve az elvont eszméket, a közös kulturális örökség részévé lett mítoszokat megjelenítő allegorikus alkotások.⁴¹ Az ikonográfiai módszer lehetőséget nyújt az ex librisekben is megjelenített, kollektív vagy személyes emlékezetbe vésődött képzetek feltérképezésére, ezáltal képes megszüntetni az idő érzetét, összekötni a múltat a jelennel.

R. Wollheim, aki ikonológiai nézeteivel szorosan kapcsolódik az európai művészetfilozófia 'Kunstwollen'⁴² fogalmához, a jelentés és a megértés kapcsolatában fontos szerepet tulajdonít a képi reprezentációnak, melynek perceptuális alapjait vizsgálva leszögezi: a norma nem más, mint a reprezentáció lehetséges percepciói közül kiválasztani a helyes – a művész intenciójának megfelelő – percepciót. Kétféle látást különböztet meg: a valamiként-látást, mely egy általánosabb, felületesebb szemléletet jelent, míg a benne-látás egy konkrétabb, mélyebb megértést sugall.⁴³

Az ex librisek ikonográfiai és ikonológiai elemzése során tehát az egyik legfontosabb feladat az ábrák leírása és osztályozása, a motívumok helyes azonosítása, a szimbolikus értékek feltárása, értelmezése. A könyvjegyek művészi jelentőségét és hatását az ábra- és motívumkincs, a rajzi és kompozíciós megoldások mellett azonban befolyásolja készítési módjuk is, az, hogy sokszorosító grafikai technikával jönnek létre. Az ún. nemes grafikai eljárással (rézmetszet, rézkarc, acélmetszet, fa- és linómetszet, litográfia stb.) készült lapok értékét emeli, hogy a grafikus nemcsak a rajzot, a kompozíciót hozza létre; a sokszorosító eljárás alapját képező fadúcot, acél- és linólemezt is maga vési vagy maratja ki, a litográfia rajzát maga viszi át a kőre, így tevékenysége kettős: a rajz mellett a mives technikai megoldás is az ő nevéhez fűződik. Drahos István (1895–1968) grafikus, szentesi rajztanár, több száz fametszetű ex libris készítője így vall az ex librisnek e „kézjegy”⁴⁴ funkciójáról: „rajztudás nélkül nem lehet fát metszeni, a véső nem ecset, nem lehet rábízni, hogy véletlenül valamit csináljon. A betűket a művész rajzolja meg és ne

⁴¹ Részletezett tematikus felosztásra egy példasor: angyalok, állatok, könyvtárak, Don Quijote, erotika, iniciálék, könyvek, katonai könyvtárak, mitológia, hegy, halál, zene, hajó, akt, építészeti díszek, táj, irodalmi és történelmi karakterek, növények, foglalkozások. L. *Prima biennale internazionale di tematiche exlibristiche „San Giorgio nell' ex libris”, Villanova d' Albenga 30 Maggio 21 Giugno, 1998*. Eds.: Silvana Anna BOCCARDO, Maria Cristina CAVALLO, Gian Carlo TORRE. Albenga, 1998. Bacchetta, 31. (A továbbiakban *Prima biennale...* 1998). Deé Nagy Anikó az eddig idézettek az ún. témás ex librisek közé sorolja, és kiemelten tárgyalja a könyvtárbelső ábrázoló, az arcképes, a történelmi eseményre utaló, a tájábrázolású ex libriseket. L. DEÉ NAGY: *i. m.* (13. jegyzet) 33–38. Mindkét felosztás külön tárgyalja a korai, címeres (heraldikus) ex libriseket. Részletes tematikai felosztás olvasható itt: HORVÁTH: *i. h.* 1986. (4. jegyzet).

⁴² E fogalmat művészetalkotó akaratnak vagy művészetakarásnak fordíthatjuk. Először Alois Riegl esztétikájában jelent meg.

⁴³ WOLLHEIM, Richard: *Valamiként-látás, benne-látás és a képi reprezentáció*. In: *Kép, fenomen, valóság*. Szerk.: BACSÓ Béla. Bp. 1997. Kijárat, 229.

⁴⁴ SOÓS Imre: *Könyvespolc. Vitéz Ferenc: Az érzéki vonal*. Debrecen. 2008. NÉZŐ PONT (recenzió). = Kisgrafika 2008. 4. sz. 14.

a véső bütykölje a fába. És akármilyen csöppnyi alkotás az ex libris, azt bizony meg kell komponálni”.⁴⁵ A műves technikai eljárásokhoz képest a klisé ex librisek gyári tömegtermékek; igaz, ezek között is vannak értékes kivételek, gondolhatunk itt a századelő jórészt klisé kivitelezésű szecessziós ex libriseire, melyek a művész egyedi grafikáiról készültek. Megemlítendő még a napjainkban terjedő modern számítógépes grafika, mely – amellet, hogy minden eddigieknél gyorsabb alkotást tesz lehetővé – számos esetben a színvonal hanyatlását hozza.

A sokszorosítás kapcsán felvetődhet az ‘aura’ kérdése, azaz a műalkotásnak a befogadás itt-és-most pillanatával ütköztetett történetisége, az a tradíció-összefüggés, amely a befogadás pillanatában körülveszi a műalkotást. A technikai sokszorosíthatóság amellet, hogy átformálja a tömegek viszonyát a művészetekhez, veszélyezteti az aurát,⁴⁶ és ezzel összefüggésben megváltoztathatja a mű értelmezését, üzenetét.

Az ex librisek rendezettsége különféle gyűjteményekben

Az ex librisek grafikusok és gyűjtők, gyűjtemények oldaláról is megnyilvánuló nemzetközisége megkívánja a szélesebb horizontú áttekintést. A világ nemzeti könyvtárai, múzeumai közül több rendelkezik nagy mennyiségű ex libris anyaggal. A nemzetközi szinten jelenleg működő nagyobb ex libris múzeumok: a dániai Frederikshavn Kunstmuseum & Exlibrissamling, az isztambuli IMOGA Grafikai és Ex Libris Múzeum, a belgiumi Sint-Niklaas Nemzetközi Ex Libris Centrum, a Könyvgyűjtők Nemzetközi Szövetsége Moszkvai Ex Libris Múzeuma, az olasz Museo Exlibris Mediterraneo Ortonában, a Shanghai Fuxianzhai Ex Libris Múzeum, a bulgáriai Ex Libris Központ. Ezek gyűjteménye mellett a berlini Állami Könyvtárban⁴⁷ például kb. 50 ezer, az Osztrák Nemzeti Könyvtár grafikai gyűjteményében pedig kb. 53 ezer ex libris és alkalmi grafika található.⁴⁸ A holland Rijksmuseum Meermann-Westreenianum 100 ezer ex librist őriz.⁴⁹ A Mainzi Gutenberg Múzeumban szintén 100 ezer,⁵⁰ a Bázeli Egyetemi Könyvtárban 70 ezer ex librist tartanak

⁴⁵ *Drahos István*. In: *Szentes helyismereti kézikönyve*. Szerk.: KIS-RÁCZ Antalné, LABÁDI Lajos, VÖRÖS Gabriella. Szentes, 2000. Csongrád Megyei Levéltár. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Szentes/pages/szentes_helyismereti_kezikonyve/epiteszet/html/oldal30.htm

⁴⁶ BENJAMIN, Walter: *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korában*. Frankfurt, 1935. http://frankfurt.tek.bke.hu/media/szoveg/benjamin_sokszorosit.htm

⁴⁷ *Zentral- und Landesbibliothek*. Berlin. <http://www.zlb.de/index.html>

⁴⁸ *Österreichische Nationalbibliothek*. Bécs. http://www.onb.ac.at/sammlungen/bildarchiv/bildarchiv_bestaende.htm

⁴⁹ *Nederlandse Exlibris uit drie eeuwen*. Gravenhage, 1986. 6. L. még: <http://www.meermann.nl/index/-/p-gebouw-en-tuinen59>

⁵⁰ SCHUTT-KEHM, Elke: *Il Museo Gutenberg*. = *InPRESSIONI. Colloquia Graphica et Exlibristica* 2010. 2. sz. 30. <http://www.inpressioni.org>

számon.⁵¹ Jelentős gyűjteménnyel rendelkezik még a British Museum Londonban, a Nancy Könyvtár Franciaországban, a Lewych Múzeum Odesszában, valamint a Yale Egyetem Könyvtára New Havenben.

A magyar vonatkozású, hungarika ex libris anyag külföldi gyűjteményekben való előfordulásának pontos feltárása még nem történt meg, ezért ezirányban csak elszórt adatok állnak rendelkezésünkre. Az 1975-ben létrejött belgiumi Sint-Niklaas Nemzetközi Ex Libris Centrum az első években 30 országból 60 ezer ex libris-sel, köztük 3450 magyar vonatkozásúval rendelkezett.⁵² Azóta ez a szám tovább gyarapodott: jelenleg 50 országból 160 000 ex librist őriz. A 2008-ban alapított isztambuli IMOGA Grafikai és Ex Libris Múzeum gyűjteményében jelenleg 15 ezer ex libris, köztük kétmappányi magyar anyag található.⁵³

Nagyobb gyűjtemények esetén – legyen az magán vagy intézményi tulajdonú – alapvető kérdés a gyűjtőkör, azaz hogy szándékoltan mely témákban gyarapodik a gyűjtemény. Vizsgálandó továbbá az ex librisek rendezésének, osztályozásának a módja. A 19. század végének teoretikusai közül F. Warnecke⁵⁴ alapvetően az alfabetikus sorrendet, G. A. Seyler⁵⁵ az országok szerinti rendezést javasolja, ezen belül pedig a grafikusok évszázadok szerinti elkülönítését, szintén betűrendben. Leiningen-Westerburg gróf az ábécébe rendezés mellett a stílusperiódusok figyelembevételét hangsúlyozza. A heraldikus ex libriseket megrendelők szerint tárgyalja, és tematikailag csoportosítva kiemeli az allegorikus és a könyvtárbelsőt bemutató műveket.⁵⁶

A főbb típusok alapján napjainkban is elkülöníthetünk általános gyűjteményeket, régi (jórészt heraldikus) nyomatok gyűjteményét, tematikus gyűjteményeket, nyomtatott technika szerint rendezett gyűjteményeket, tipográfia szerint osztályozott, művészek szerinti csoportosításban összerakott, nemzetek szerint elkülönített gyűjteményeket, illetve az ex libris szót más latin kifejezéssel helyettesítő lapok gyűjteményét.⁵⁷

Az időbelileg osztott gyűjtemények egyik példajaként említem az Országos Széchényi Könyvtár ex libris anyagát, mely elsődlegesen elkülöníti a régi ex libris nyo-

⁵¹ DEÉ NAGY: *i. m.* (13. jegyzet) 11.

⁵² A Sint-Niklaasi Nemzetközi Ex libris Központ. = Kisgrafika 1977. 1. sz. 33. L. még: <http://www.sint-niklaas.be/vrije-tijd/cultuur/musea/internationaal-exlibriscentrum>

⁵³ IMOGA Grafikai és Ex Libris Múzeum. Isztambul. <http://www.imoga.org/pPages/pImoga.aspx?psID=4&section=1&lang=ENG&bhcp=1>

⁵⁴ WARNECKE, Friedrich: *Die deutschen Bücherzeichen (Ex-Libris) von ihrem Ursprunge bis zur Gegenwart*. Berlin, 1890.

⁵⁵ SEYLER, Gustav A.: *Illustriertes Handbuch der Ex-libris-Kunde*. Berlin, 1895. S. A. Stargardt. = Magyar Könyvszemle 1897. 1. sz. 100–102.

⁵⁶ LEININGEN-WESTERBURG, Karl Emich Graf zu: *Deutsche und österreichische Bibliothekzeichen Exlibris. Ein Handbuch für Sammler, Bücher- und Kunstfreunde*. Stuttgart, 1901. Verlag von Julius Hoffmann, 518–545.

⁵⁷ *Prima biennale... i. m.* 1998. (41. jegyzet) 31; ÜRMÖS: *i. h.* 2002. (5. jegyzet) 118.

matokat (kb. 1000 db, Régi Nyomtatványok Tára), illetőleg a 20–21. századból származó ex libriseket (kb. 34 ezer, Plakát- és Kisnyomtatványtár).⁵⁸ A 20–21. századi gyűjtemény ezen túlmenően sajtóságos, a készítettők neve szerinti betűrendet követ, mely felveti a grafikusok szerinti visszakereshetőség szükségét. Mindezért e gyűjteményrész gondozójaként a jövőben kettős katalogizálási szisztéma kiépítése a célom, hasonlóan a New York-i Public Library (NYPL) Fotó- és Nyomtatványtárának ex libris gyűjteményéhez, mely kétirányú kereshetőségi lehetőséget biztosít: egyet a művész, egyet pedig a lap tulajdonosának feltüntetésével⁵⁹ – hangsúlyozva, hogy az ex librisekkel kapcsolatban művészettörténeti szempontból a grafikus, művelődéstörténeti szempontból pedig a lap tulajdonosa, készítettője a releváns.

A nemzetek, azon belül grafikusok szerinti elrendezés a nagyobb, nemzetközi kiterjedésű gyűjtemények legalapvetőbb rendszerezési módja, de az egyéni gyűjtők többsége is ezt az elvet követi.⁶⁰ Példaként említem az Iparművészeti Múzeum közel 70 ezres ex libris gyűjteményét, melynek törzsanyaga Soó Rezső professzor kb. 60 ezer darabot számláló ajándéka, kb. 10 ezer magyar, és kb. 50 ezer külföldi grafikus alkotta, nemzetek szerint rendezett könyvjeggyel.⁶¹ Az OSzK állományában a döntő többségében magyar vonatkozású, kb. 30 ezres anyag mellett kb. 4000 külföldi ex libris is található, szintén nemzetek szerinti csoportosításban.

Tematikai irányultságát tekintve az Országos Széchényi Könyvtár és az Iparművészeti Múzeum ex librisekre vonatkozó gyűjtőköre általánosnak mondható, de hazánkban is léteznek a tematikát lehatároló gyűjtemények; például a Magyar Mezőgazdasági Múzeum profiljának megfelelően főleg szőlős-boros témájú ex libriseket gyűjt.⁶² Az egyéni gyűjtők is gyakran koncentrálnak némely, általuk kedvelt témára; például Réthy Istvánnak – 1959–1979 közt a Kisgrafika Barátok Köre titkárának – a gyűjtőköre az általános témájú lapok mellett híres emberek, valamint Don Quijote alakja, kutya-macska ábrázolások, zenei és vasúti témák voltak.⁶³

⁵⁸ A kb. 34 ezer ex librisből 17 361 ex librist számlál a Diskay-hagyaték anyaga, duplumokkal együtt. Ezt egészíti ki a közel 13 ezer darab magyar és a kb. 4000 külföldi ex libris. A katalogizálás jelenleg folyamatban van.

⁵⁹ *New York Public Library*. www.nypl.org. L. még: GALAMBOS Ferenc: *Könyvespolc*. = *Kisgrafika* 1972. 1. sz. 43.

⁶⁰ BUTLER, William E.: *American bookplates*. London, 2000. Primrose Hill Press, 13.

⁶¹ WEINER Mihályné: *Az Iparművészeti Múzeum ex libris gyűjteménye* = *Kisgrafika* 1974. 2. sz. 15–18.

⁶² A gyűjtemény létrejött Lippóczy Norbert érdeme. Az anyagból az 1970-ben Budapesten tartott XIII. Nemzetközi Ex Libris Kongresszushoz kapcsolódóan nagy kiállítást rendeztek *Szőlő és bor az ex libriseken* címmel. Erről ez évben katalógus is megjelent a Magyar Mezőgazdasági Múzeum kiadásában.

⁶³ A *Kisgrafika* folyóiratban szereplő cserejegyzékekben nyomon követhetők a gyűjtők által előnyben részesített témakörök, a cserelapjaikkal együtt. Mivel ilyen jellegű áttekintések rendszertelenül jelentek meg, az ezirányú kutatási lehetőségek elég hiányosak. Réthy István gyűjteményéről l. *Kisgrafika* 1994-es különszáma, 27–28.

Az ex libris gyűjteményekben számos példát láthatunk az ‘ex libris’ szót más latin kifejezéssel helyettesítő, illetve kiegészítő lapokra. E típusok külön tartására ritka esetben van mód, inkább bizonyos gyűjtemények részegységét képezik. Ezek utalhatnak a könyvgyűjtők könyvtárának gyűjteménytípusaira, illetve a könyvjegygyűjtő sajátos érdeklődési körére, vagy gyűjteménye speciális (pl. grafikai, numizmatikai, zenei, erotikus stb.) egységeire: ‘ex graficis’, ‘ex numismaticis’, ‘ex musicis’, ‘ex eroticis’, ‘sex libris’, ‘ex periodica’, ‘ex vinis prosit’, ‘ex libris geographici’, ‘ex libris philately’, ‘ex libris tokajensibus’, ‘ex libris archaeology’ stb.

A moszkvai Rudomino Könyvtár ex libris gyűjteményének rendszere, hungarikakutatás

A moszkvai Rudomino Összorosz Állami Idegennyelvű Könyvtár Ritka Könyvek Osztálya ex libris anyagának rendezettsége egy tipikus példája az általános gyűjtőkörű, országok, illetve grafikusok szerint osztályozott gyűjteménynek. Az anyag részletező feltárására a helyszínen végzett hungarikakutatás révén nyílt lehetőségem.⁶⁴ Az ex libris és hungarikakutatás összekapcsolása, a külföldi könyvtári gyűjtemények magyar vonatkozású könyvjegyeinek vizsgálata⁶⁵ még nagyon új keletű vállalkozás. A 4585 ex librist tartalmazó moszkvai gyűjtemény 784 db hungarika ex librise a bizonyossága annak, hogy a magyar alkotók és gyűjtők könyvjegyei elismertségre tesznek szert, rendelések, illetve cserék útján bekerülnek a világ leghíresebb intézményi és egyéni gyűjteményeinek anyagába. Területi, nyelvi, személyi, tartalmi hungarikumokat egyaránt kutatva hungarika könyvjegynek tekintettem azt az ex librist, mely magyar grafikus alkotása, és/vagy magyar tulajdonos számára készített, és/vagy magyar nyelvű, és/vagy tartalmában Magyarországra utaló.

A Rudomino Könyvtárban található gyűjtemény alapvetően kétféle rendezettséget követ: az N1–N39 szám alatti mappákat országok szerinti (1. táblázat), az N40–70 számú szabadlapos albumokat grafikusok szerinti rendben (2. táblázat) állította össze a gyűjtemény utolsó, a könyvtári vétel előtti tulajdonosa, aki nemzetközi szintű ex libris anyaggal rendelkezett. Az 1–39. mappákban szereplő országok (Angola, Anglia, Ausztrália, Ausztria, Belgium, Brazília, Csehszlovákia, Dánia, Dél-afrikai Köztársaság, Finnország, Franciaország, Fülöp-szigetek, Hollandia, Japán, Jugoszlávia, Kanada, Kuba, Lengyelország, Magyarország, Németország, Norvég-

⁶⁴ Az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtára ex libris kutatójaként 2010 során Klebelsberg-ösztöndíjjal a moszkvai Rudomino Összorosz Állami Idegennyelvű Könyvtár Ritka Könyvek Osztálya ex libris állományának hungarika vonatkozásait tártam fel. A statisztikai összesítés alapján az N1–39 mappa 3911 dokumentumból 778 számított hungarikának. Az N40–70. sorszámú albumokban a 674 alkotásból 6 a hungarika. Az anyag rendszerének, ezen belül a hungarikáknak az áttekintését a függelékben szereplő 1. és 2. táblázat tartalmazza, az egyes példányok részletező adatai a Klebelsberg Ösztöndíjbizottságnak írt kutatási jelentésben olvashatóak.

⁶⁵ *Külföldi hungarika könyvtári gyűjtemények.* www.oszk.hu/hungarik/index.html

gia, Olaszország, Portugália, Románia, Spanyolország, Svájc, Svédország, Szovjetunió, USA) közt fellelhető Magyarország is hat vonatkozó mappával,⁶⁶ mely a gyűjtemény kb. 17%-át teszi ki, tehát jelentős arány. Bár a gyűjtő alapvetően a grafikusok nemzetisége alapján döntötte el egy-egy ex libris hovatartozását, az országok szerinti rendezettség sok átfedést mutat, több mappa vegyes feliratú, másrészt a magyar megrendelők nevére külföldi grafikusok által készített hungarika könyvjegyek értelemszerűen a külföldi országok mappáiban szerepelnek.⁶⁷ Az első mappa Lengyelország, a második a Szovjetunió feliratot viseli. Ez utalhat a gyűjtő szempontjából bizonyos rangsorolásra: tükrözheti a lengyel ex libris kiemelkedő helyzetét az 1960–70-es években, illetve a Szovjetunió elsők közt szerepeltetése jelzi a gyűjtő származását. Az országoké mellett egy mappa esetén előfordul tematikus rendezés is (N4, Vallás), illetve külön mappában szerepelnek a régi címeres és monogramos ex librisek (N7).

Az N40–70. sorszámú, grafikusok nevei szerint rendezett albumokban előforduló művészek többsége osztrák, illetve német nemzetiségű.⁶⁸ A gyűjtemény e részében magyar művész neve nem szerepel, csak a megrendelő oldaláról nézve fordul elő hungarika ex libris, Franz von Bayros, A. Soder és H. Wilm munkáiból.⁶⁹

Provenienciakutatás, a Rudomino Könyvtár ex libris gyűjteményének eredete

A provenienciakutatás bármely típusú gyűjtemény esetén gazdag háttérismereket hozhat felszínre. Különösen tapasztalható volt ez a jelen esetben, mivel az anyag rendszerének megértéséhez nyújtott támpontot. A gyűjteményegység mindkét részében, a mappák, illetve az albumok belső tábláján is található volt a tulajdonost jelölő ex libris.⁷⁰ Ez alapján lehetővé vált a gyűjtő személyének beazonosítása: az orosz nemzetiségű E. H. Минаев (Minajev, Jevgenyij Nyikolajevics, 1899–1980). E könyvjegyek motívumai egy bibliofil, gyűjtő szenvedélyű embert állíta-

⁶⁶ Az országok szerint rendezett mappák közül a 'Magyarország' feliratú a legtöbb: 6 darab, ebből 5 teljesen magyar vonatkozású, azaz hungarika anyag, az N11 (92 db), az N19 (80 db), az N21 (63 db), az N22 (106 db) és az N38 (102 db). Az N8 mappa nagy része is magyar anyagnak bizonyult, a 75 dokumentumból 50 példány hungarika. A magyar grafikusok közül néhány név kiemelten szerepel a feliratokban: Fery Antal (N19), Drahos István (N21), Bordás Ferenc, Kertes-Kollmann Jenő, Menyhárt József, Nagy Árpád, Nagy Arisztid, Nagy Árpád Dániel, Stettner Béla (N22).

⁶⁷ Az egyes mappákban található hungarikák pontos számadatait az 1. táblázat tartalmazza.

⁶⁸ H. Bauer, F. von Bayros, G. Broel, A. Cossmann, Fidus, M. Fingesten, W. Helfenbein, B. Héroux, J. Hodek, F. Kobliha, A. Kolb, S. Kulhánek, R. Mekicki, K. Michel, M. Philipp, A. Rassenfosse, W. Rehn, G. Reitter, K. Ritter, J. Sattler, H. Schaefer, M. Schenke, A. Soder, E. Theermann, T. Hofer, J. Triado, J. Váchal, H. Vogeler, H. Volkert, G. Wedepohl, H. Wilm.

⁶⁹ Az egyes albumokban található hungarikák pontos számadatait a 2. táblázat tartalmazza.

⁷⁰ Három különböző fajta ex libris jelölte a tulajdonost. Mivel az első 39 mappa könyvjegyen szereplő cirill betűs tulajdonosi név a betűk szétszórtsága révén többféle olvasatra adott lehetőséget, a tulajdonos nevének pontos megfejtéséhez a 40. és 41. albumokban talált ex librisek adtak igazi támpontot. L. a 71. és 73. lábjegyzetekben.

nak élénk, aki számára fontosak a könyvek, a kisgrafikai alkotások. Erre utal egyik ex librisén a könyveket (és kisgrafikákat) védő íj⁷¹ (1. ábra), a másikon a könyvek lovagias védelmét kifejező kard („őrző-védő ex libris”)⁷². Harmadik könyvjegyén a nyomtató hengerből kikerülő lapok a nyomda fogalomkörébe vezetnek,⁷³ nem véletlenül. Minajev a moszkvai Arbaton élő professzor, a tudományok doktora, művészettörténész, ismert műgyűjtő, szakíró volt. Az észt Paul Ambur és az orosz Sz. G. Ivenszkij mellett a szovjet exlibrisológia egyik legismertebb képviselője. A Moszkvai Kereskedelmi Akadémia, illetve a Jogi Egyetem elvégzése után nagy papírgyártó vállalatok vezetője lett.⁷⁴ Az egyik alapító tagként aktív részt vállalt a világháború viszontagságai után csak 1961-ben újjáalakuló Moszkvai Ex Libris Klub életéből. Szerkesztett, illetve kiadott mintegy húsz ex librisről szóló könyvet (több átfogó jellegű munkát, katalógust, mappát, monográfiát), köztük a korabeli szovjet ex libris művészetről átfogó képet adó *Ekszlibrisz szovetszkij hudozsnyikov*⁷⁵ (1966) címűt. Az 1967-es montreáli világkiállításra⁷⁶ készítette az *Ex libris USSR, Moszkva–Montreal 1967*⁷⁷ című összeállítást, mely három nyelven (orosz–francia–német) foglalja össze a szovjet ex libris művészet történetét, kiemelve a jelesebb alkotókat, és utalva a külföldi megrendelőkre is. 1968-ban J. Ny. Goljakovszkij munkásságát mutatta be *Knyizsnij znak J. Ny. Goljakovszkovo*⁷⁸ című könyvében. A 20. század orosz ex libris művészetét elemző *500 ekszlibriszov. Ekszlibriszi hudozsnyikov Rosszjiszkaj Federacii*⁷⁹ című munkája 40 ezres példányszámával sikerkönyvnek számít.

I. ábra: Ex libris J. Ny. Minajev (graf. G. Kravcsov)

⁷¹ Grafikus: G. Kravcsov (mappa N40, N42–70).

⁷² Grafikus: N. V. Burmagin és G. N. Burmagina (mappa N1–39).

⁷³ Grafikus: ismeretlen (mappa N41/a,b), az ábrán egy könyv gerincén U. G. Ivanszk (1878–1922) bibliográfus, exlibrisológus neve szerepel.

⁷⁴ Adatközlő: Nyina Zsarkova, Jaroszlavl Képzőművészeti Múzeum (2010. júl. 19-én kelt levél).

⁷⁵ MINAJEV, J. Ny.: *Ekszlibrisz szovetszkij hudozsnyikov*. Moszkva, 1966. Izd. Szovetszkij Hudozsnyik.

⁷⁶ IVENSZKIJ, Sz. G.: *Knyizsnij znak: isztorija, teorija, praktika hudozsesztvennovo razvitija*. Moszkva, 1980. Izd. Knyiga, 231.

⁷⁷ MINAJEV, J. Ny.: *Ex libris USSR, Moszkva-Montreal 1967*. Moszkva, 1967. Izd. Knyiga.

⁷⁸ *Knyizsnij znak J. Ny. Goljakovszkovo*. Szoszt.: J. Ny. MINAJEV. Moszkva, 1968. Izd. Knyiga.

⁷⁹ *500 ekszlibriszov. Ekszlibriszi hudozsnyikov Rosszjiszkaj Federacii*. Szoszt.: J. Ny. MINAJEV. Moszkva, 1971. Szovetszkaja Rosszija.

Minajev teljes ex libris gyűjteményének a nagyságát illetően meghatározó jelentőségű felfedezés, hogy nemcsak a Rudomino Könyvtár rendelkezik tőle származó anyaggal. Gyűjteménye további egységeit őrzi két múzeum: a moszkvai Puskin Szépművészeti Múzeum és a jaroszlavlai Képzőművészeti Múzeum. Az előbbi grafikákat és nyomatokat tartalmazó osztályán⁸⁰ a mintegy 400 ezer metszet, rajz, illusztrált könyv, plakát, alkalmazott grafikai alkotás között ex librisek is található nyugat-európai, amerikai, orosz és távol-keleti művészektől, a 15. századtól napjainkig. Ebben a részlegben fellelhetőek Minajev gyűjteményéből származó, főleg orosz grafikusok által készített ex librisek is, tízezres nagyságrendben.⁸¹ A Moszkvától 250 km-re fekvő Jaroszlavl Képzőművészeti Múzeum grafikai állományában szintén tekintélyes részt tesz ki a 19–20. századi orosz és külföldi ex libris gyűjtemény, melyben kb. 25 ezres példányszámú a Minajevtől származó ex libris anyag.⁸² Ebbe a sorba illeszkedik a Rudomino Könyvtár Minajev-gyűjteménye (4585 ex libris), mely földrajzi és időbeli határait tekintve főként az 1960–70-es évek európai és szovjet művészeinek alkotásaiból áll, tágabb körűen pedig 18–20. századi hazai és külföldi (Európából, Ázsiából, Amerikából, Afrikából, Ausztráliából származó) könyvjegyeket tartalmaz. Mivel egyik múzeum sem foglalkozott a Minajev-gyűjtemény részletekbe menő, elemző feldolgozásával, a Rudomino Könyvtárban található gyűjteményegység országok, grafikusok és gyűjtők szerinti, illetve azon belül hungarika szempontú feltárása fontos lépés mind az exlibrisológia, mind a könyvtártudomány számára.

⁸⁰ *Museum Complex of the Pushkin Museum of Fine Arts. Collections Prints and drawings.* www.museum.ru/gmii/defengl.htm

⁸¹ Nágya Morozova adatközlése alapján. Puskin Múzeum, tudományos munkatárs (2010. augusztus 25. Isztambul, FISAE kongresszus).

⁸² *A Jaroszlavszkij hudozsesztvennij muzej* című könyv (Jaroszlavl, OOO „SzPK”. 2007) külön részben mutatja be az ex libris gyűjteményt, ill. fontos forrás a múzeum honlapja (www.artmuseum.yar.ru) és a gyűjtemény gondozójának, Ny. V. Zsarkovának egy 2006-os, illetve 2009-es kongresszuson tartott előadása „Isztorija szozdanyija fonda ekszlibrisza v szobranyii Jaroszlavszkovo hudozsesztvenno muzeja” címmel (Knyizsnij znak: isztorija i szovremennoszty. Vszeroszszkij Naucsno-prakticseskaja Konferencija. Moszkva, 2006. Izd. Mezsdunar. sojuza knyigoljubov, 86–90.), melyet leközlött a 2009-es orosz ex libris újság is (Rossziszskij Ekszlibrisznij Zsurnal. Moszkva, 2009. Vipuszk 9, 11–16.). – Eszerint a múzeum 1987–1995 között alakította ki közel 30 ezer darabot tartalmazó ex libris gyűjteményét három híres gyűjtő: a szentpétervári V. V. Ashik (1905–1985), a moszkvai J. Ny. Minajev (1899–1980) és a jaroszlavlai Sz. G. Ivenszkij (1925–) anyagának megvásárlásával. Ashik gyűjteményéből kb. 3000, Ivenszkijéből kb. 1200, Minajevéből kb. 25 000 példány került a múzeumba. A vétel lefolyása: 1988-ban V. M. Salabajevoj tudományos munkatárs meghívására a jaroszlavliak a Puskin Múzeumban tettek látogatást, és megállapodtak az orosz Minajev gyűjteménye egy részének, főként az európai grafikusoktól származó ex libriseinek megvételéről. 1989-től tárgyalásokba kezdtek Minajev özvegyével, Galina Alekszandrovnával, akitől 1994-ig Minajev kb. 25 000 ex librisét vásárolták fel. Az ex librisekből, kiemelten a Minajev-anyagból átfogó kiállítás volt megtekinthető a jaroszlavlai múzeumban 2001 októberében.

Végszó

Az ex libris mint képi jel vizuális kultúránk, jelrendszerünk, műveltségünk része, komplex értelmezhetőségében értékválasztásainkra, gondolkodásmodunkra is hatással van. Fontos szerepet játszik a kollektív emlékezet formálásában, megteremtésében. Az ikonográfiai, ikonológiai szempontú megközelítés összekapcsolása a kommunikációelméleti és hungarikakutatással tovább szélesíti a vizsgálatok körét, és saját nemzetünkről, kultúránkról kialakított ismereteink gyarapítása mellett nemzetközi látószögünket is szélesíti. A Rudomino Könyvtár ex libris gyűjteményének nemzetközi szintű anyaga szemléletes példája az országok, illetve grafikusok szerint rendezett gyűjteménytípusnak, melyben jelentős mennyiségű a Magyarországra vonatkozó kisgrafika. Az ex libris nem ismer országhatárokat, sem a gyűjtők, sem a grafikusok tekintetében. „Hiszem, hogy a grafika, még ilyen kisméretűen is alkalmas közös gondolataink kifejezésére; néha rendhagyóan, szórakoztatóan, de mindenképpen művészi és legfőképpen emberi mértékű kitekintést adva a környező [...] világunkra.”⁸³

1. táblázat: Országok szerint rendezett mappák

<i>Mappa ssz.</i>	<i>Rakt. jelzet, VGBIL</i>	<i>Mappák eredeti felirata</i>	<i>Mappafelirat magyar fordítása</i>	<i>Ex libris darabsz.</i>	<i>Hungarika ex libris darabsz.</i>
N1	17989	Польша	Lengyelország	124 db	13 db
N2	17398	СССР	Szovjetunió	73 db	–
N3	17382	Р...* (Разные страны)	Különböző országok*	237 db	37 db
N4	17397	Религия	Vallás	141 db	10 db
N5	17288	–* (Разные страны)	Különböző országok*	79 db	21 db
N6	17793	Швеция, Канада, Финляндия, США, Япония	Svéd., Finno., Kanada, USA, Kína, Japán	101 db	2 db
N7	17399	Венз. ярл. (Вензель-вые книжные знаки, ярлыки, штемпеля)	Monogramszerű ex librisek, címkék, bélyegzők	321 db	2 db
N8	17296	Австрия, Венгрия	Ausztria, Magyarország	75 db	50 db
N9	17987	Германия, Италия, Франция	Németország, Olaszország, Franciaország	110 db	–
N10	17295	Франция	Franciaország	71 db	1 db
N11	17794	Венгрия	Magyarország	92 db	92 db
N12	17988	Англия, США, XVIII–XX. в.	Anglia, USA (18–20. sz.)	96 db	–
N13	17290	Чехословакия	Csehszlovákia	105 db	–
N14	17289	...акция* /Чехословакия	Csehszlovákia *	69 db	9 db

⁸³ ARATÓ Antal: *Stettner Béla (1928–1984)*. In: *A Kisgrafika Barátok Köre Grafikagyűjtő és Művelődési Egyesület jubileumi évkönyve 1959–2009*. Bp. 2009. KBK, 44.

<i>Mappa ssz.</i>	<i>Rakt. jelzet, VGBIL</i>	<i>Mappák eredeti felirata</i>	<i>Mappafelirat magyar fordítása</i>	<i>Ex libris darabsz.</i>	<i>Hungarika ex libris darabsz.</i>
N15	17381	Польша	Lengyelország	78 db	11 db
N16	17791	Австрия, Бельгия, Голландия, Франция	Ausztria, Belgium, Hol- landia, Franciaó.	105 db	5 db
N17	17380	Бельгия	Belgium	61 db	–
N18	17792	–*	Olaszo., Spanyolország, Dánia*	88 db	3 db
N19	17291	А. Фери – Венгрия	Fery A. – Magyarország	80 db	80 db
N20	17379	Иоханн Наха, Герберт Отт	J. Naha, H. Ott, N. Ott**	61 db	1 db
N21	17377	–* (Венгрия – Дра- хош)	Magyarország (Drahos I.)*	63 db	63 db
N22	17297	Ф. Бордаш, И. Коллман, Ж. Менигарт, А. Наги, Б. Штеттнер**	7 magyar: Bordás F., Kollmann J., Menyhárt J., Nagy Á., Nagy A., Nagy Á. D., Stettner B.***	106 db	106 db
N23	17378	Польша	Lengyelország	94 db	2 db
N24	17287	Худож... Инод... *	Többségében oroszok*	63 db	15 db
N25	17299	–* (СССР)	Szovjetunió*	64 db	9 db
N26	17400	–* (Разные страны)	Különböző országok*	95 db	18 db
N27	17395	–*	NDK*	91 db	7 db
N28	17401	–* (Разные страны)	Különböző országok*	199 db	41db
N29	17990	Чехословакия, Югославия, Румыния	Csehszlovákia, Jugo- szlavia, Románia	122 db	34 db
N30	17994	Польша	Lengyelország	139 db	6 db
N31	17994	Норвегия, Швеция, Швейцария	Norvégia, Svédország, Svájc	44 db	–
N32	17396	Разные страны	Különböző országok	74 db	7 db
N33	17298	Чехословакия	Csehszlovákia	70 db	6 db
N34	17393	Италия	Olaszország	74 db	9 db
N35	17293	Испан...* (Испания)	Spanyolország*	66 db	1 db
N36	17394	Голланди...* (Голландия)	Hollandia*	56 db	2 db
N37	17993	Германия	Németország	125 db	13 db
N38	17995	Венгрия	Magyarország	102 db	99 db
N39	17402	–* (Разные страны)	Különböző országok XVI–XX. sz.*	97 db	3 db

* A hiányzó vagy sérült mappafeliratok esetében a mappákat tartalmuk alapján neveztem el.

** A cirill felirat hiányos, magyarul kiegészítve. Ezeket lábjegyzetként kellene, de így, csillaggal.

2. táblázat: Grafikusok szerint rendezett albumok

<i>Album</i>	<i>Rakt. jelzet VGBIL</i>	<i>Album címe (Alkotó szerint)</i>	<i>Kisgrafika darabszám</i>	<i>Ebből ex libris</i>	<i>Hungarika</i>
N40	17265	H. Bauer	6 db	6 db	
N41/a, b	17991, 17992	Franz von Bayros	12 db+ 12 db	12 db+ 12 db	3 db+ 1 db
N42	17283	G. Broel	14 db	10 db	
N43	17267	A. Cossmann	27 db	20 db	
N44	17285	Fidus	17 db	12 db	
N45	17274	M. Fingesten	9 db	8 db	
N46	17269	W. Helfenbein	6 db	5 db	
N47	17261	B. Héroux	18 db	9 db	
N48	17259	J. Hodek	10 db	10 db	
N49	17258	F. Kobliha	8 db	7 db	
N50	17281	A. Kolb	31 db	11db	
N51	17272	S. Kulhánek	11 db	10 db	
N52	17270	R. Mekicki	9 db	9 db	
N53	17276	K. Michel	25 db	20 db	
N54	17263	M. Philipp	15 db	11 db	
N55	17262	A. Rassenfosse	13 db	9 db	
N56	17273	W. Rehn	8 db	8 db	
N57	17257	G. Reitter	10 db	7 db	
N58	17260	K. Ritter	6 db	6 db	
N59	17282	J. Sattler	35 db	27 db	
N60	17271	H. Schaefer	33 db	23 db	
N61	17264	M. Schenke	6 db	6 db	
N62	17280	A. Soder	16 db	10 db	1 db
N63	17284	E. Theermann	18 db	17db	
N64	17275	T. Hofer	14 db	9 db	
N65	17294	J. Triado	203 db	203 db	
N66	17266	J. Váchal	7 db	7 db	
N67	17277	H. Vogeler	19 db	11 db	
N68	17279	H. Volkert	16 db	13 db	
N69	17268	G. Wedepohl	15 db	11 db	
N70	17278	H. Wilm	25 db	17db	1 db

KORNÉLIA V. TÓTH

**L'ex-libris contemporain à l'époque de la culture visuelle
– message d'une collection de rapport hongrois**

Les années toutes dernières, l'intérêt spirituelo-scientifique, désigné par les expressions „culture visuelle” ou „pictural turn”, et les recherches y jointes se sont intensifiées dans notre pays aussi. L'interprétation des signes et images visuelles, représentant les parties de la culture visuelle, le cas présent, les ex-libris connaît une cohérence étroite avec la fonction de l'ouvrage, chaque genre possède ses caractéristiques et règles spécifiques.

L'approche de point de vue iconographique et iconologique du genre de l'art des petites graphiques, et à l'intérieur de cela, l'art des ex-libris, autant que sa jonction à la théorie de la communication et aux recherches des rapports hongrois présente une méthode d'examen toute neuve. La présentation des changements de notion et de fonction des ex-libris, le retracement du chemin menant à l'ex-libris moderne, et encore l'inventaire de l'enregistrement des ex-libris dans des collections plus grandes, tout cela représente la direction principale de l'étude présente. Je fais un analyse plus détaillé du système de la collection des ex-libris de la Bibliothèque Nationale Széchényi autant que celle du Département des Livres Rares de la Bibliothèque Nationale Russe de Langues Étrangères Rudomino de Moscou, domaine de mes recherches 'hungarica'. L'analyse détaillé, par pays, par artistes ou par possesseurs des 784 pièces à rapport hongrois retrouvées parmi les 4585 ex-libris de la Bibliothèque Rudomino donnait le fond à la présentation synthétique du système de la collection et à l'identification des pièces 'hungarica'. Je considère les ex-libris 'hungarica' d'après les points de vues personnels, territoriaux, linguistiques ou de sujet.

Le résultat déterminant des recherches de provenience: le possesseur d'origine de la collection est l'ex-librisiologue de renommé international J. Ny. Minajev (1899–1980), possédant plusieurs dix-milliers de pièces, dont une quantité importante se trouve à la Bibliothèque Rudomino, mais on en trouve également un nombre important au Musée Puskin de Moscou et dans les collections graphiques du Musées des Beaux-Arts de Jaroslavl.

KÖZLEMÉNYEK

Egy Honterus-kolligátum.* A budai Csillagda¹ egykori igazgatója, Tittel Pál² kinevezetése előtt több európai országban járt tanulmányúton. Ilyen alkalmakkor mindig igyekezett szakkönyveket is beszerezni. A hangsúly általában a friss szakirodalmon volt – egy csillagásznak elsősorban erre volt szüksége –, de régi könyveket is vásárolt, neves és kevésbé neves szerzőktől egyaránt.³ Halálakor könyvei nagy részét a budai Csillagdára hagyta, és egy részük szerencsésen túl is élte az 1849. évi budai ostrom által okozott viszontagságokat.⁴ Az alább említendő kolligátum is a szerencsések közé tartozott.

Tittel rendszerint beírta könyveibe nevét, és hogy mikor és hol vette őket. A kolligátumban azonban az ő neve nem szerepel (az egykori posszessorokról l. alább). Ettől függetlenül szinte teljesen biztos, hogy az ő könyve volt. A halála utáni könyvleltárban szerepel egy *Libellus Sphaerae*⁵ Sacro Bustotól.⁶ Ezt sok más könyv mellett a Csillagda könyvtárának adományozta,⁷ és valóban, az 1835

* Köszönettel tartozom Hilmar Duerbecknek, Farkas Gábornak, Madas Editnek és Szeidl Bélának a cikk elkészítésében nyújtott segítségükért, valamint a grazi Amt der Steiermärkischen Landesregierung archívumának Matthias Schremmel diplomájáért.

¹ A Csillagda történetéről l. HELLER Ágost: *A gellérthegyi csillagásztorony*. = Természettudományi Közlöny (10.) 1878. 249–264, 289–298, 329–346; KELÉNYI B. Ottó: *A gellérthegyi csillagvizsgáló Tittel Pál és Mayer Lambert idejében*. = Stella (4.) 1929. 49–56; KELÉNYI B. Ottó: *A Pázmány Péter Tudományegyetem csillagvizsgáló intézetei*. Bp. 1929; VARGHA Magda–PATKÓS László: *St. Gellert's Hill Observatory's Chronicle. The Correspondence of Johann Pasquich and of Paul Tittel*. Bp. 1996.

² VARGHA Domokosné–KANYÓ Sándor: *...Csillagkoronák éjféli barátja. Tittel Pál élete és működése*. Bp. 1988.

³ Neves szerzőre példa Kopernikusz; l. VARGHA–KANYÓ: *i. m.* (2. jegyzet) 164. Ez sajnos Buda ostrománál feltehetően megsemmisült; l. RÉTHLY Antal: *A gellérthegyi csillagda 1849. évi pusztulása*. = Csillagok világa (1.) 1948. 145–150. – Kevésbé nevesre l. THEODORIC WINSHEMIUS, Sebastian: *Novae Quaestiones Sphaerae*. Vitebergae, 1564. Excudebat Johannes Crato. Ebbe a könyvbe Tittel beírta a nevét.

⁴ KELÉNYI B. Ottó: *A magyar csillagászat története*. = A Konkoly-alapítványú Bp.-Svábhegyi M. Kir. Asztrofizikai Observatórium csillagászati értekezései (1.) 1930. 2. füzet. – RÉTHLY: *i. m.* (3. jegyzet).

⁵ VARGHA–KANYÓ: *i. m.* (2. jegyzet) 166.

⁶ A 'Sacrobosco' név variánsa.

⁷ KELÉNYI B. Ottó: *A gellérthegyi csillagvizsgáló könyvtára*. = In: *Stella Csillagászati Egyesület Almanachja 1930-ra*. Szerk.: TASS Antal, WODETZKY József. Bp. 1930. 245–262.

utáni csillagdei inventariumban szerepel is a könyv,⁸ a korábbi, Pasquich által összeállított leltár-
ból pedig még hiányzik.⁹

A kolligátum négy nyomtatványt tartalmaz. Az első önmagában is összetett, a második Martin
Borrhaus (Cellarius) könyve, míg az utolsó kettő Honterus *Rudimentájának* két különböző kiadása.
A kolligátum tartalma:

1. Ioannis de Sacro Bvsto Libellvs de Sphaera. Accessit eivsdem Avtoris Compu-
tus Ecclesiasticus, Et alia quaedam in studiosorum gratiam edita. Cum Praefatione
Phi: Melanthonis. [Impressvm Vvitebergae: per Ioannem Cratonem. Anno M. D. LIII.
XI. Maij.]

- Philippvs Melanthon, Simoni Gryneo, uiro doctissimo, et amico ueteri, S.D.,
A2r–A8v¹⁰
- Libellvs de Sphaera, B1r–G2r
- Propositio XXII ex libro Tertio, Epitomae Ioannis de Regiomonte in Alma-
gestum Ptolemaei, G2v–G3r
- De ortv poetico, hoc est, exempla ortvs et occasus stellarum fixarum, ex uarijs
Autoribus collecta, et ad studiosorum utilitatem diligenter explicata, G3v–I2v¹¹
- Libellvs Ioannis de Sacro Bvsto, de Anni ratione, seu ut uocatur uulgo, Com-
putus Ecclesiasticus. Cvm Praefatione Philippi Melanthonis. Anno. M. D. LIII.,
I3r–Q1v
- Doctissimo Viro D. Achilli Gassaro Lindoensi, Medicinae Doctori, amico suo,
Philip: Melanth. S. D., I3v–I6r¹²
- Computus, I6v–Q1v
- Cisio Ianvs in Carmina redactus, quo facilius a pueris edisci possit, Q2r–Q2v
- Themata qvae continent Methodicam Tractationem de Horizonte rationali ac
sensibili, Deque mutatione Horizontium et meridianorum, quibus adiecta sunt
paucula de umbris, Q3r–R6r¹³

2. Martin Borrhaus, MAΘHMATΩN ΣΤΟΙΧΕΙΑ. Hoc est. Elementale Cosmogra-
phicvm, quo totius et Astronomiae et Geographiae rudimenta, certissimis breuissi-
misque docentur apodixibus. M.D.XXXIX. [Argentorati: apvd Cratonem Mylium mense
Sept. Anno M. D. XXXIX.]

3. Ioannis Honterus Coronensis, Rvdimentorvm Cosmographiae Libri duo. Quorum
prior Astronomiae, posterior Geographiae principia, breuissime complectitur. [Cra-
covie: Mathias Scharfenbergivs excvdebat. M. D. XXXIII.]

⁸ „221. Joan. de Sacro Busto.” *Catalogus librorum in Bibliotheca R. Un. Observatorii existentium*. 93. Az MTA KTM Csillagászati Kut. Int. Könyvtárában.

⁹ *Inventarium Speculae Astronomiae Regiae Scientiarum Universitatis Hungariae*. Az MTA KTM Csillagászati Kut. Int. Könyvtárában. – A könyvben található pecsét is igazolja, hogy a budai Csillagdához tartozott egykor: „Az 1813/15-ben létesült, Budavár ostromakor 1849-ben megsemmisült és 1852-ben az osztrák kormány által megszüntetett GELLÉRTHEGYI CSILLAGVIZSGÁLÓ könyvtárából.”

¹⁰ CR 2, cols. 530–537, No. 1002.

¹¹ A szerző ismeretlen.

¹² CR 3, cols. 573–576, No. 1715.

¹³ A szerző Erasmus Reinhold (1511–1553). Reinhold főműve a *Porosz táblázatok* volt: REINHOLD, Erasmus: *Prutenicae tabulae coelestium motuum*. Tubingae, 1551. per Ulricum Morhardum. Ebben már Kopernikusz eredményeit használta fel a táblázatok kiszámításához, anélkül azonban, hogy elfogadta volna a heliocentrikus elméletet. GINGERICH, Owen: *Reinhold, Erasmus*. = In: *Complete Dictionary of Scientific Biography* 11. Detroit, 2008. 365–367; HAMEL, Jürgen: *Reinhold, Erasmus*. = In: *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*. 2. General ed.: Thomas HOCKEY. New York, 2007. 962–963.

4. Ioannis Honterus Coronensis, *Rvdimentorvm Cosmographicorum Ioan. Honteri Coronensis libri III. cum tabellis Geographicis elegantissimis. De uariarum rerum nomeclaturis per classes, liber I. Tigvri: apvd Froschouerum. Anno, M. D. LII.*

Az első nyomtatvány a 13. századi párizsi mester, Johannes de Sacrobosco¹⁴ két művét tartalmazza.¹⁵ Az első a *Sphaera*, amely évszázadokon keresztül a csillagászat tankönyve volt az egyetemeken¹⁶ (egy ív rosszul van kötve: I3–I4, I1–I2, I7–I8 majd I5–I6 a sorrend). A második a naptárszámítás kézikönyve, a *computus*.¹⁷ Ezen kívül van benne egy részlet Regiomontanustól,¹⁸ egy Cisio Janus, valamint Erasmus Reinholdt egy 1544-ben megjelent rövid műve.¹⁹ A kolligátum második tagja a Cellarius-ként is ismert Martin Borrhaus²⁰ *Cosmographiája*, amit Honterus hasonló könyvének két különböző kiadása követ. Az első közülük a krakkói második kiadás 1534-ből, a másik egy 1552-ből származó zürichi nyomtatvány. Ez utóbbi részletes térképeket is tartalmaz. A Honterus-példányok nem szerepelnek Gernot Nussbächer listáján,²¹ bár meglétük már korábban is publikálva volt.²² Az 1534. évi krakkói kiadás a B.2.-höz, az 1552. évi zürichi pedig az F.5.-höz tartozik Nussbächer jegyzékén.

Az első possesszor, aki nevét bejegyezte, feltehetően a magyarországi iskolatörténetből jól ismert strasbourgi Abraham Schremmel.²³ Tízévi olmützi tanítás után 1567-től a besztercebányai iskola igazgatójának nevezték ki.²⁴ Besztercebánya után Selmecebányán,²⁵ Galgócon, majd Sop-

¹⁴ PEDERSEN, Olaf: *In Quest of Sacrobosco*. = *Journal for the History of Astronomy* (16.) 1985. 175–220.

¹⁵ A két Sacrobosco-mű így együtt 1543-ban jelent meg (Zinner 1833), ehhez csatolták 1545-ben (Zinner 1881) Erasmus Reinhold könyvecskéjét (Zinner 1858, megjelent 1544-ben, rövidebb változata, Zinner 1784, 1541-ben). Ez a kiadás Zinner 2074. – ZINNER, Ernst: *Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance*. Leipzig, 1941.

¹⁶ THORNDIKE, Lynn: *The Sphere of Sacrobosco and Its Commentators*. Chicago, 1949.

¹⁷ MORETON, Jennifer: *John of Sacrobosco and the Calendar*. = *Viator* (25.) 1994. 229–244.

¹⁸ REGIOMONTANUS, Johannes: *In Ptolemaei Magnam Compositionem, quam Almagestum vocant, Libri Tredecim conscripti a Ioanne Regiomontano Mathematico clarissimo*. Noribergae, 1550. apud Ioannem Montanum et Ulricum Neuberum.

¹⁹ REINHOLD, Erasmus: *Themata, quae continent methodicam tractionem de horizonte rationali ac sensibili*. Vitebergae, 1544. per Iosephum Klug. – Az első, rövidebb kiadás 1541-ben jelent meg.

²⁰ POGGENDORFF, J. C.: *Borrhaus*. = In: *Biographisch-literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der exacten Wissenschaften*. 1. Leipzig, 1863. 243; BERNOULLI, Carl Albr.: *Borrhaus*. = In: *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*. 3. Hrsg.: Albert HAUCK. Leipzig, 1897. 332–333. – A mű Zinner-száma 1708, I. ZINNER: *i. m.* (15. jegyzet).

²¹ NUSSBÄCHER, Gernot: *Versuch einer Bibliographie der ausländischen Ausgaben der Werke des kronstädter Humanisten Johannes Honterus* (Stand 25. April 2000) = In: *Honterus-émlékkönyv. Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban, 1999*. Szerk.: W. SALGÓ Ágnes, STEMLER Ágnes. Bp. 2001. 150–190.

²² GRASSI, Giovanna: *Union Catalogue of Printed Books of 15th, 16th and 17th Centuries in European Astronomical Observatories*. Roma, 1989. 348; VARGHA Domokosné: *Régi könyvek között a Szabadság-hegyi Csillagda könyvtárban*. = In: *Csillagászati Évkönyv az 1980. évre*. Bp. 1979. 294–324.

²³ A bejegyzés teljes szövege (az előzéklap hátoldalán): „M. Abrahamus Schrem(e) //lius Argentinensi: hunc li // brum sibi et gratae futurae // posteritati comparavit. // In Juliomonte // 1560 // [teljesen olvashatatlan].” MÉSZÁROS István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Bp. 1981. 225–227; MÉSZÁROS István: *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*. Bp. 1981. 84–86.

²⁴ ROSENAUER Károly: *A besztercebányai á. h. ev. gymnasium története*. Besztercebánya, 1876. 27: „[az előző igazgató] utódjává 1567. jun. 7-én Schremmel Ábrahám lett. E férfi Straszburból származott, hol ősei hajdan szintén a tanítói pályán működtek. Midőn a besztercebányai tanács meghívását

ronban tanított, ahonnan 1584-ben távoznia kellett.²⁶ A bejegyzés szerint a könyvet még Olmützben vásárolta 1560-ban. A korban következő possesszor szintén olműtzi, és szintén Schremmel: „Sum Matthiae Schremmelij Julimontanj, 1583.”²⁷ Ez utal arra is, hogy a könyv ekkor még Morvaországban maradt, hazánkba csak Tittel vásárlásával került.

Felmerülhet a kérdés: Juli(o)montanus valóban azonos-e Olmützcel? Graesse ilyen nevű települést nem ismer, a legközelebbi találat Mons Julius, ami a svájci Julierberg megfelelője.²⁸ 1573-ban azonban beiratkozott Wittenbergbe egy Johannes Braunerus nevű hallgató, aki magát ‘Julimontanus Morauus’-nak mondta.²⁹ A város tehát Morvaországban keresendő. Egy 18. század végi árverési katalógus pedig Juliomontanumot Olmützcel azonosítja.³⁰ Így tehát a tulajdonosok kétségtelenül Olmützben vehették a könyvet, és írták be a nevüket. Ezt igazolni látszik az a levél is, amiben Abraham Schremmel 1583-ban lemondja a kassaiak meghívását, mivel peres ügye van Morvaországban: „Feleségére és gyermekeire várakozó örökség miatt Morvaországban a brünni (Prunensis) tanács-csal van pere, melynek most szerencsés kimenetelét várja.”³¹

A másik Schremmelről kevesebbet lehet tudni. Két diplomáját említik Grazban még a 19. század közepén (talán a kolligátummal együtt kerültek oda): „Diplom über die dem Mathias Schremmelius verliehene philosophische Doctorswürde. Straßburg am 16. April 1589” és „Diplom über das dem Doctor der Philosophie, Mathias Schremmelius verliehene Doctorat der Medicin. Padua, am 15. Dec. 1594.”³² Az évszámok összhangban vannak a bejegyzés 1583-as évével, ez tehát nem zárja ki, hogy azonos személyről van szó. A padovai egyetem hallgatói között valóban megtaláljuk Schremmeliust.³³

---

megkapta, már 10 év óta az olműtzi iskolánál tanított volt.” – KUZMIK, Jozef: *Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu* 2. Martin, 1976. 673. – Mielőtt Olomoucbá ment tanítani, a bécsi egyetemen tanult: GALL, Franz-SZAIVERT, Willy: *Die Matrikel der Universität Wien. 3. 1518/II–1579/I*. Wien–Köln–Graz, 1971. 93: „Abrahamus Schremellius Argentinensis”.

²⁵ BREZNYIK János: *A selmecebányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*. Selmecebánya, 1883. 343–345.

²⁶ MÜLLNER Mátyás: *A soproni evang. főtanoda története a soproni ev. gyülekezet nevezetesebb eseményeivel együtt*. Sopron, 1857. 18; PAYR Sándor: *A soproni evangélikus egyházközség története*. Sopron, 1917. 141; KOVÁCS József László: *Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein – Faut Márk és Klein Menyhért krónikája (1526–1616)*. Sopron/Eisenstadt, 1995. 45, 112.

²⁷ Bejegyzés a címlapon.

²⁸ GRAESSE, J. G. Th.: *Orbis Latinus*. Dresden, 1861. 140.

²⁹ BUCHWALD, Georg: *Beiträge zur Kenntniss der evangelischen Geistlichen und Lehrer Oesterreichs aus den Wittenberger Ordinirtenbüchern seit dem Jahre 1573*. = Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Oesterreich (16.) 1859. 176–202. A 182. oldalon: „14. Ego Johannes Braunerus Julimontanus Morauus...”

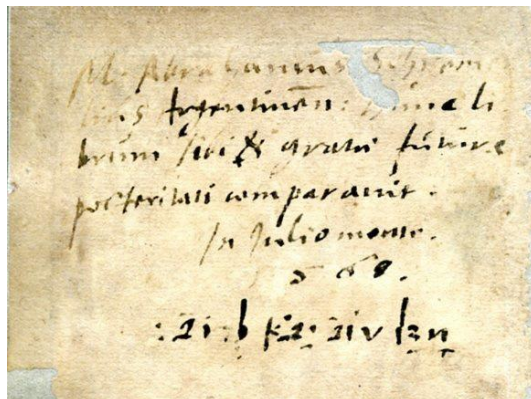
³⁰ *Catalogus librorum ... in Caesareo-Regia Bibliotheca Juliomontana... Verzeichniss einer Sammlung ... an der k. k. Bibliothek in Olmütz...* Brunae, [1795] Litteris Trasslerianis.

³¹ PAYR: *i. m.* (26. jegyzet) 141.

³² *Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark*. 3. 1852. 34. – Az első még mindig megvan a grazi Amt der Steiermärkischen Landesregierung archívumában (Sign. Dipl. Nr. 30). Az oklevél Schremmelt mint „Olmucensis Moravus” említi. – Az archívum tájékoztatása szerint a másik oklevél a II. világháborúban elpusztult.

³³ *Rotulus et Matricula D.D. Iuristarum et Artistarum Gymnasii Patavini A. MDXCII–III p. Ch. n.* Szerk.: Biagio BRUGI, Giovanni Luigi ANDRICH. Padua, 1892. 27: „d. Matthias Chremmelius”, ami a szerkesztők szerint Schremmelius helyett szerepel tévesen.

1. ábra: Abraham Schremmel tulajdonosi bejegyzése (előzéklap hátoldala)

A Tittel Pál előtti (feltehetőleg) utolsó tulajdonos, mint ex librise³⁴ elárulja, Georg Adalbert von Beeckhen (1741–1801) osztrák (steiermarki) lovag és patrícius, valódi udvari tanácsos volt.³⁵ Mivel ő 1801-ben halt meg, feltehető, hogy utána valóban Tittel következett, aki 1810-ben tartózkodott Bécsben tanulmányúton.

A tulajdonosok bejegyzései elég ritkák, valójában csak a *Sphaerára* lehet elmondani, hogy valamelyikük biztosan olvasta. Itt a teljes szöveg alatt előfordulnak megjegyzések, esetenként javítások a margón. Például a Nap periódusáról Sacrobosco azt írta, hogy 365 nap és majdnem 6 óra, míg a tulajdonos – feltehetően az egyik Schremmel – a 6 órát pontosította 5 óra 49 perc 16 másodpercre. Ez nem légből kapott érték, de nem is saját mérési eredmény: a középkori Alfonz-táblázatokból³⁶ származik, és a tropikus év hossza.³⁷ Egyes ábrákhoz az olvasó a szöveg alapján értelmező megjegyzéseket fűzött.³⁸ Időnként javította is a szöveget, de nem feltétlenül helyesen.³⁹ Az mindenestre látható, hogy olvasta, és többnyire meg is értette, amit olvasott.

³⁴ Az ex libris szövege a belső kötéstáblán: „Georgius Adalbertus de Beeckhen Eques, et Stiriæ Patricius.”

³⁵ von Beeckhen. = In: *Das gelehrte Teutschland. 1.* Szerk.: Georg Christoph HAMBERGER, Johann Georg MEUSEL. Lemgo, 1796. 210; WINKLERN, Johann Baptist von: *Biographien denkwürdiger Steiermärker.* = Steiermärkische Zeitschrift (Neue Folge) (6.) 1841. 2. sz. 27–80. Beeckhen életrajza a 75. oldalon van.

³⁶ DREYER, J. L. E.: *On the Original Form of the Alfonsine Tables.* = Monthly Notices of the Royal Astronomical Society (80.) 1920. 243–258; POULLE, Emmanuel: *The Alfonsine Tables and Alfonso X of Castille.* = Journal for the History of Astronomy (19.) 1988. 97–113; CHABÁS, José-GOLDSTEIN, Bernard R.: *The Alfonsine Tables of Toledo.* Dordrecht, 2003.

³⁷ A tropikus év definícióját l. *The Astronomical Almanac for the Year 2011.* Washington–Taunton, 2010. M18: „the period of time for the ecliptic longitude of the Sun to increase 360 degrees.” Modern értéke u.o., C2: 365^d 5^h 48^m 45.^s2; MEUUS, Jan-SAVOIE, Denis: *The history of the tropical year.* = Journal of the British Astronomical Association (102.) 1992. 40–42.

³⁸ Az F7v oldalon az ábrán látható epiciklushoz a szöveg alapján beírta, hogy mikor direkt, illetve retrográd a mozgás, és hol vannak a stacionárius pontok.

³⁹ A B4r oldalon az „Est etiam alius inferiorum sphaerarum motus per obliquum huic oppositus super polos suos, distantes a primis xxiii gradibus et xxxiiii minutis” mondatban a ‘primis’-t ‘polis’-ra javította helytelenül. – THORNDIKE: *i. m.* (16. jegyzet) 79.

2. ábra: A térkép részlete a bejegyzésekkel

Érdemes megemlíteni, hogy Besztercebányán az a Jacob Pribicer⁴⁰ volt Schremmel mellett a segédtanító, aki az 1577. évi, a csillagászat történetében jelentős szerepet betöltött üstökösről⁴¹ jelentett meg egy rövid értekezést.⁴²

Az 1552. évi Honterus-kiadás térképmellékletei egyikén is van egy bejegyzés.⁴³ A tulajdonos a Vág folyót és feltehetően Galgócot (Freistadt) azonosította, és odairta Sopron (Sempronium) nevét is. Ezek a földrajzi nevek Abraham Schremmel életéhez kötődnek, és az írás is lehet az övé. Matthias Schremmel 1583. évi bejegyzése szerint a könyv ekkor Olmützben volt, így vagy Abraham Schremmel ment vissza Olmützbe egy rövid időre – esetleg az említett peres ügyek kapcsán –, vagy a könyv járt mégis Magyarországon már Tittel Pál kora előtt is.

ZSOLDOS ENDRE

Szathmárnémethi Mihály sárospataki disputájának tanulságai.* A disputa a kora újkori akadémiák, universitasok és kollégiumok klasszikus műfaja volt, amely főként a bölcsész és lelkipásztori tárgyak záróvizsgamunkájaként szolgált. A nyilvános előadást és vitát adott esetben nyomdai kiadvány is követte, amely a vizsgát tett diák mecénásainak érdemeit is hivatott volt megszólaltatni. Csupán történeti értéke miatt is érdemes tekintetbe venni ezt a didaktikai műformát a kora újkori iskolarendszerben, ám az itt szereplő példával arra szeretnék rávilágítani, hogy még az ilyen kisnyomtatványok is tartogathatnak meglepetést filológiai, család- és művelődéstörténeti kérdésekben.

⁴⁰ SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. CD-ROM. Bp. 2000; KEMÉNY Lajos, íjf.: *Latin írók Kassán a XVI. században*. = Irodalomtörténeti Közlemények (1.) 1891. 160–161; SZABÓ András: *A magyar későhumanizmus történetéhez*. = In: *Collectanea Tiburtina*. Szerk.: GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint. Szeged, 1990. 215–232.

⁴¹ HELLMAN, C. Doris: *The Comet of 1577: Its Place in the History of Astronomy*. New York, 1944.

⁴² PRIBICER, Jacob: *Tractatus de Cometa qui svb Finem Anni a Nato Christo 1577. conspectus est*. Novisolii, 1578. Excvsvm in Oficina Christophori Scvlveti. – HELLMAN: *i. m.* (41. jegyzet) 400.

⁴³ HONTERUS, Johannes: *Rvdimentorvm Cosmographicorum*. b2 térkép.

* Ez a tanulmány az OTKA K 73139 számú pályázatának támogatásával jött létre.

A magyarországi protestáns disputációk száma eleve eltörpül a peregrináció idején megjelent kiadványok hatalmas mennyiségéhez képest,¹ de azért nem kell szégyenkezniük. Némelyik magyar református kiadványnak már a korábbi szakirodalom is figyelmet szentelt, miként tette ezt Pósházi János filozófiája kapcsán Makkai Ernő, vagy a jobbágylét tarthatatlanságáról vitát nyitó Martonfalvi-disputációk esetében Makkai László.² Köztudomású néhány református tanárszemélyiség irányító munkája Gyulafehérvártól Pápaiig, Johann Heinrich Alstedtől Kocsi Csergő Bálintig. Most bemutatandó disputánk a pataki Pósházi Jánoshoz kötődik, akitől filozófiai és politikatudományi kiadványokat ismerünk vitairatain kívül.³

Szathmárnémethi Mihály (1638–1689), egykori kolozsvári református esperes igen termékeny író volt. Több mint 30 munkája ismeretes, nyomtatottak és kéziratban ránk maradtak egyaránt. Korának megbecsült alakja volt, részint tudományos munkássága miatt, részint pedig azért, mert tevékenyen részt vett az 1660–1670-es évek felső-magyarországi hitvitáiban. Peregrinációját több disputációval fejezte be, sőt külföldön még önálló szakmunkát is adott ki: héber nyelvtant írt a németalföldi neves tanár, Jan Leusden támogatásával. Most a hazai iskolái (Alsómiszt/Alsómisztótfalu, Szatmár, Debrecen, Sárospatak) legutolsó helyszínén, Pósházi Jánosnál 1661 télutóján nagy sikerrel megtartott disputáját vizsgáljuk.⁴

A kiadványnak két példánya ismeretes (Enyeden a Bethlen Kollégium Könyvtárában és Kolozsváron 1–1), magam a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található, BMV R. 305. jelzetű kiadványt használtam. Szabó Károly az RMK-ban még nem ismertette, Sztripszky Hiador viszont már felvette kiegészítései közé, megismételve a Török István által a *Magyar Könyvszemle* Magyar könyvesház című rovatában Kolozsvárról hibásan közölt adatokat.⁵ A kiadványt 1671-hez sorolta be, de a címléírás sem volt pontos (nyelvtani ragok, speciális betűk esetén), másrészt pedig mivel az eredeti kiadványban más formában szerepelt a szerző neve, mint a megszokott („A MICHAELE Szathmár NEMETINO” áll a címlapon), így az RMK-pótlások mutatójában sem Szathmárnémethi nevéhez lett sorolva ez a tétel. Az eRMK-ban azonban történt egységesítés: a Szathmárnémethi és a Szathmárnémethi névre, a címre és az alcímre is felugrik a 2613-as számú Sztripszky-adat. Szinnyei ismerte a kiadványt, rövid címet adott meg, de szintén hibásan, betűelütéssel jegyezte le.⁶ A helyes címléírást adta meg Makkai Ernő egy tanulmányában, de ő is félreolvasta a római számot, és tévesen állapította meg ez alapján, hogy Szathmárnémethi Mihály Pósházi tanítványaként 1659-ben disputált.⁷ All-

¹ A jelenlegi magyar szerzőjű és magyarországi kiadványok 1630–1681 közt egy tucatot tesznek ki, ezzel szemben csak az Amesius-féle *Bellarminus enervatus* címen megjelent 1625–1626-os disputációk legalább 60%-át magyar diákok dolgozták ki. L. POSTMA, Ferenc–SLUIJS, Jan van: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843*. Leeuwarden, 1995. Fryske Akademy, 87–96, 36/1625.6, 36/1625.7a, 36/1626.2, 36/1626.3, 36/1626.5a–g.

² MAKKAI Ernő: *Pósházi János élete és filozófiája*. Kolozsvár, 1942. /Acta Philosophica 3/; MAKKAI László: *Debrecen mezőváros művelődéstörténete*. In: *Debrecen története 1693-ig*. Szerk.: SZENDREY István. Debrecen, 1984. 561. /Debrecen története 1/

³ RMK II. 909; 910; 911; 939; 958; RMNy 3004; RMK II. 977.

⁴ Itt köszönöm meg a kutatáshoz nyújtott előzékeny segítségét P. Vásárhelyi Judit tanárnőnek, valamint Ekler Péter (OSzK) és Oláh Róbert (Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára) könyvtárosoknak.

⁵ Magyar Könyvszemle (6.) 1898. 60–61. Nagyobb hibák: Alsómiszt város (az Oppidum inkább mezőváros), Szabó Mihály pap (valójában apa), etc. L. SZTRIPSKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly régi magyar könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez. Pótlások és igazítások. 1472–1711*. Bp. 1912. 2613.

⁶ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. XIII*. Bp. 1909. Hornyánszky, 461.

⁷ MAKKAI: *i. m.* 1942. (2. jegyzet) 19.

jon itt tehát a helyes és rövid címléírás, amely – P. Vásárhelyi Juditnak köszönhetően – már az *RMNy IV.* besorolását is tartalmazza:

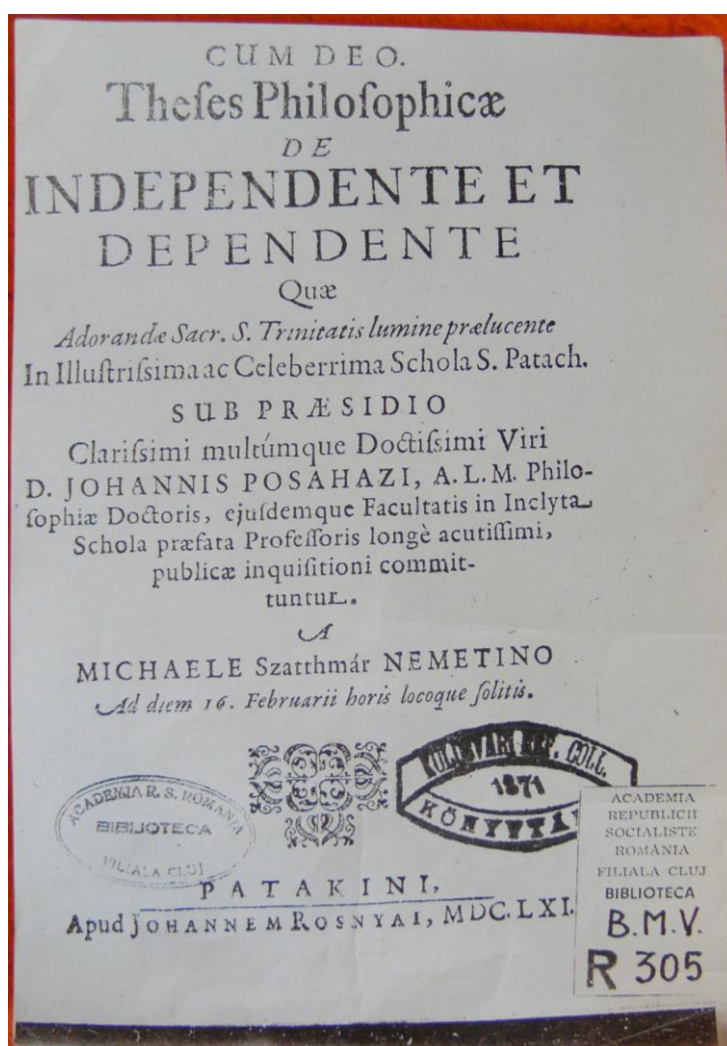
RMNy 3004

1661 Patak

PÓSAHÁZI János: *Cum Deo. Theses Philosophicæ de independente et dependente, Quæ Adorandæ Sacr. S. Trinitatis lumine prælucente In Illustrissima ac Celeberrima Schola S. Patach. Sub Præsidio (...) D. Johannis Posahazi, A. L. M. Philosophiæ Doctoris, (...) publicæ inquisitioni committuntur. A Michaele Szatthmár Nemetino Ad diem 16. Februarii horis locoque solitis.* Patakini MDCLXI Rosnyai.

A⁴ B⁴ C² = 17 + [3] pag. – 4°. – Orn., init.

Sztripszky II 2613/161 ← MKsz 1898, 60–61.

Szatthmárnémethi Mihály sárospataki disputája, 1661

A Szathmárnémethi-disputáció tanulmányozása a fenti filológiai jellemzőkön túl érdekes iskola- és családtörténeti adalékkal is szolgál.

A kiadvány filozófiai problémája a független létező ontológiai jellemzői (essentia és accidentia) és szabadságának kérdése, amely a felvilágosodás deista megoldásáig izgatta a kutatókat. A Pósa-házinál 1661 télutóján (február–március táján) tartott filozófiai disputáknak ismeretes más megjelent szövege is: míg 1661. február 6-án Szathmárnémethi, március 11-én Lévai Péter volt a respondens.⁸ 1669-ben nagyjából ugyanebben az időben vizsgáltak az evangélikus diákok is ugyanebből a témából Eperjesen Isaacus Zabaniusnál.⁹ A fiatal Szathmárnémethi Mihály öntudatát jelzi, hogy a közsöntőjét mint „Collector, Auctor & Defendens” írta alá, tehát önálló teljesítményének tekintette e művet, szemben a Pósa-házinál megvédett egyéb dolgozatokkal, amelyek ezek szerint a szokványos tételkidolgozástól nem tértek el különösebben. Tudósi öntudata megmaradt később is: több műve előszavában sorolta fel megjelent és tervezett kiadványait.¹⁰

A fenti disputáció ajánlásában mint első munkában fontos volt, hogy milyen útra bocsátó közösségeknek mondott köszönetet a diák a mecenatúráért. Első renden a szabad ikerváros – a megszokott rövidítéssel (Sz. Nemethinæ) – előjáróinak, főbírójának és szenátorainak; majd Gönczi Andrásnak, a régió földbirtokos fejedelemszönye, Báthori Zsófia képviselőjének, s végül Alsómiszt mezőváros főbírójának és 12 tagú tanácsának. Ez a sorrend értékpreferenciát hordoz: a patria regionális központja szerepel elsőként, majd az 'Egyetemváros', s végül Alsómiszt, más néven Misztótfalu. Az utóbbi hely Borovszky leírása szerint 1635-ben, nagyjából Szathmárnémethi Mihály születése idején mintegy 1000 főt számláló mezőváros. Lehet, hogy a mecenatúrában betöltött különleges szerepe miatt került erre a listára (a szerzteágazó rokonság okán), vagy éppen mint potenciális születési hely? Ha sejtésünk bizonyítható lenne, akkor kijelenthetnénk, hogy ez a kis mezőváros adhatta a 17. század elején a magyar kultúrának nemcsak Tótfalusi Kis Miklóst, hanem Szathmárnémethi Mihályt is.

Szathmárnémethi Mihály temetési kártájának leírása egyáltalán semmilyen születési helyszínrre és időpontra nem utalt, ellenben az emberlét filozófiai megformálásáról és a parentált személynek az anyaméhben a tudományokra elválasztott szerepéről értekezett – mintegy utalva az elhunyt egyik kedves filozófiai témájára, éppen az 1661-es disputa egyik kérdésére, a személyiség és a kiválasztottság problémájára. A helyszínen nincs nevesítve, de a hazai iskolák között felsorolva megtalálható Szathmárnémethi, Szatmár, Debrecen, Sárospatak.¹¹ Szathmárnémethi Mihály születési helyét és idejét tekintve mégis megegyezés van a szakirodalomban: 1638. szeptember 27-én született Szathmárnémethiben. Wixné jegyzéke és az *Új magyar irodalmi lexikon* harmadik kötetében Imre Mihály közli a tömör életrajzot; ezt adja meg a Szabó–Tonk-féle adattár és Zoványi Jenő lexikona, szintén forrásmegjelölés nélkül. A Szabó–Tonk-féle adattár feltehetően Szinnyei alapján készült, hiszen azonos a formátum, csak a peregrináció adataival van feltöltve. Szinnyei forrásai közül Bod Péter és Benkő József nem ismerik a pontos életrajzi adatokat, csak a feltételezett helyszínt, báró Kemény József pedig a temetési kárta alapján haladt, amit jórészt közölt is. Egyetlen forrás marad, ahol legkorábban megjelentek ezek az adatok: Zoványi életrajzi gyűjteménye, a *Theologiai Ismeretek Tára* hozza le a fenti pontos

⁸ RMK II. 977.

⁹ RMK II. 1174.

¹⁰ SZATHMÁRNÉMETHI Mihály: *Ajánlólevél*. In: Uő: *A' Négy Evangelisták szerént való Dominica*. Kolozsvár, 1675. Veresegyházi. a)4r. (RMK I. 1179); Uő: *Dedicatio*. In: Uő: *Dominica catechetica*. Kolozsvár, 1677. Veresegyházi. b1v–b2r. (RMK II. 1402); Uő: *A' Kegyes Olvasóhoz*. In: Uő: *Szent Dávid Psalteriuma, avagy a 150 zsoltár magyarázatja*. Kolozsvár, 1679. Veresegyházi. (RMK I. 1234)

¹¹ RMK II. 2664.

adatsort elsőként.¹² Ennek forrására azonban eddig nem akadtunk.¹³ Tehát Zoványi 19. századi utalása alapján egy szülőhely és születési időpont adott, de ez 17. századi anyagon nem ellenőrizhető vissza.

Szathmárnémethi a címlap verzőjén a condiscipuli év alatt öt barátját nevesítette (Mich. Marusi, Steph. Veresmarti, Steph. Eszéki, Johanni Újhelyi, Steph. Sásvári, akik közül Veresmarti István és Eszéki T. István nevesebb). Hozzájuk a kiadvány számozatlan lapjain található Corollaria után további három diáktárs csatlakozik köszöntő verssel. (Veresmarti itt másodszor is szerepel.) Laudatióik összetartó diákcsoportot mutatnak. Csúzi Cseh Jakab „In honorem [...] vicini familiarissimi” írott anagrammás versében (Michael Nemethi – Minæ híc & mel) Patak bölcsészeti képzésének érenykatalógusát nyújtja.¹⁴ Veresmarti István, praeceptor társa a saját versét így ajánlja disputációját megvédett barátjának: „In perpetuum synceri amoris, & singularis amicitiae Symbolum”. Pataki István disztichonjaiban is ugyanezek a toposzok szólalnak meg, részint a barátságról, részint az iskoláról. Az utolsó szöveg, a Dézsi Márton készítette Chronostica a fenti, 1661-es évszámot rögzíti versbe szedve, külön annak mindhárom sorában.¹⁵

Utóbbiak nagy karriert befutó, maguknak nevet szerző lelkipásztorok. Csúzi Cseh Jakab (1639–1695) teológiai doktor hitvalló lelkészként a pozsonyi törvényszék elé idéztetett, és Buccariból váltja meg magát. Később dunántúli püspökként fejezi be mozgalmas életét, és ároni családja is a dunántúli kerületet erősíti. Pataki Tót István (1640–1693) kolozsvári lelkész, II. Apafi Mihály nevelője. Jellemző a Bodrog-parti Athénra és a tanárra is, hogy Pósházi több tanítványa igen különböző szemléletet képviselt. A tanulótlársak közt köszöntött Eszéki T. István külföldön inkább ortodoxabb irányt, Dézsi Márton és Pataki Tót István itthon inkább liberálisabb, coccejánus irányt vett fel, s utóbbiakat majd az 1673-as radnóti zsinatra idézték meg túlzottnak vélt exegetikai felfogásuk miatt.¹⁶

A fenti névsor tagjai közül többen Németalföldön folytatták tovább itthoni tanulmányaikat: 1664. szeptember elsején a groningeni universitasra iratkozott be Csúzi Cseh Jakab, Eszéki T. István, Diószeghi K. István, Pataki Tót István, Veszprémi István, Szathmárnémethi Mihály és Szatmári András. Ők zömmel egy helyről származtak (Szatmár, s tágabban a Partium), egyazon iskolákban tanultak (Szatmár, Debrecen, Sárospatak), együtt indultak el, s járták végig nyugati tanulmányútjukat, és a gyászévtized alatti debreceni, majd erdélyi bujdosásban is társak voltak. A mai értelemben valósággal „húzták”, erősítették egymást a tanulásban: ha éppen nem együtt disputáltak, az egyik

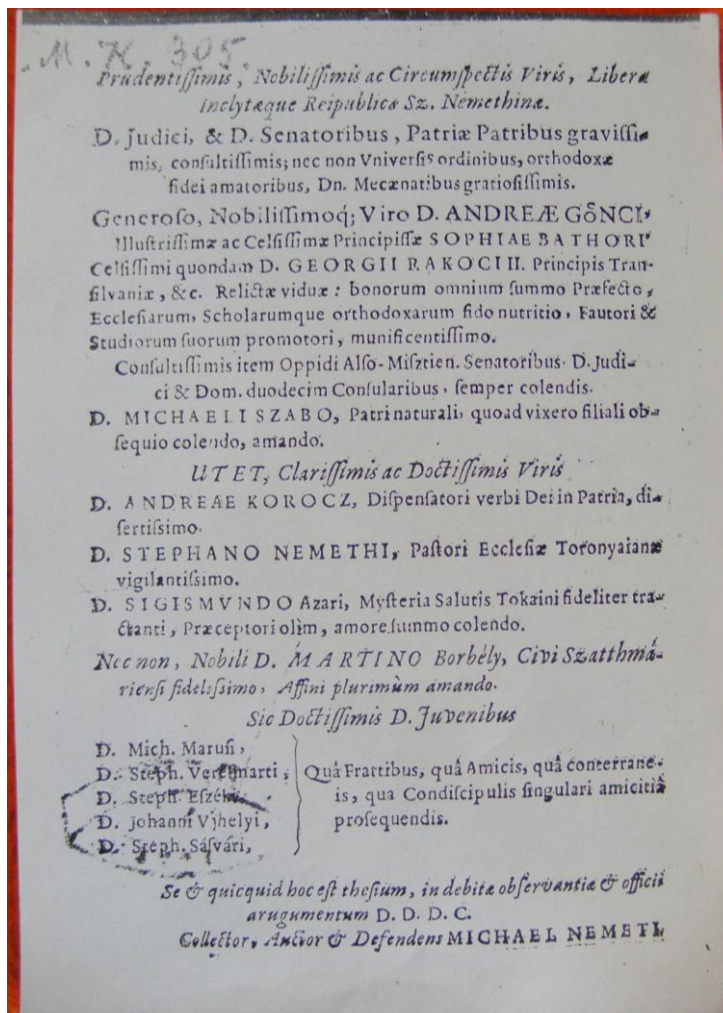
¹² Wix Györgyné: *Régi magyarországi szerzők: RMSz, I. A kezdetektől 1700-ig*. Szerk., befejezte: P. VÁSÁRHELYI JUDIT. Közrem.: Kis Elemérné, Kovács Zsuzsanna. Bp. 2008. OSzK, 770; *ÚMIL*² III. 2060; Szabó Miklós–Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, 1992. JATE, 2019. sz. /Fontes Rerum Scholasticarum 4/; Zoványi Jenő: *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*. Kiad.: Ladányi Sándor. Bp. 1977.³ 577; Szinnyei: *i. m.* (6. jegyzet) 460; Zoványi Jenő: *Theologiai ismeretek tára*. 3. Mezőtúr, 1901. 256.

¹³ Sipos Gábor és Jeney-Tóth Annamária egyaránt megerősítették, hogy sem a szatmári, sem a kolozsvári adatok közt nem található 18. század előtti anyakönyv (Szatmáron 1704-től, Erdélyben pedig az 1690-es évektől kezdődően vannak református anyakönyvek). Minthogy a Zoványi-lexikon alapját képező kéziratok hagyatéka nem maradt fenn, így a pontos születési hely és idő forrása az eddigi kutatások alapján nem állapítható meg. Csak feltételezhetjük, hogy napló, bibliabeli bejegyzés vagy hasonló műfajú forrás prelimináriája, possessorbejegyzése állhat ennek hátterében.

¹⁴ A „*Hic mel & ambrosia est: hæc docuisse satis*” sor mintha az első disztichonunk egyik sorának reminiscenciája lenne („Lelki kenyér vagyok itt, melyben mikor iszel, örökké. Ísz”).

¹⁵ *RMNy* 3004, C2r–v. Dézsi szövegének nyomtatásában esett egy-két hiba: az első sorban az 1661-hez hiányzik a L kapitálisa, az utolsóban pedig egy S van feleslegesen kiemelve.

¹⁶ *MAKKAI: i. m.* 1942. (2. jegyzet) 90–95.

Szatthmárnémethi Mihály sárospataki disputája, 1661

köszöntötte a másikat üdvözlőverssel, s gyakran egymásnak ajánlották műveiket. A sárospataki diákok közösségére jellemző irat Szatmári András emlékkönyve.¹⁷ Joggal mondhatjuk el róluk, amit Heltai János a heidelbergi peregrinusokkal kapcsolatban megjegyzett:¹⁸ „egy közösségi tu-

¹⁷ *Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkek.* Szerk.: KESERŰ Bálint. Bp.–Szeged, 1971. 393. (A továbbiakban: *Adattár...*); HEREPEI János: *XVI–XVII. századbeli papok, mesterek és diákok a szatmári református egyházmegyéből.* = *Egyháztörténet* 1943. 32–33.

¹⁸ HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok.* Bp. 1994. Balassi Kiadó /Humanizmus és Reformáció 21/; KOVÁCS I. Gábor: *Régi és új könyvek a reformáció évszázadáról.* = *Keresztény Nevelés* 1996. 5.

dattal is egybefűzött értelmiségi csoport” mindenkori küzdelmeit követhetjük nyomon, akik – ahogy azt Bán Imre megjegyzi – „a század második felének protestáns szellemi vezérkará”-t adták.¹⁹

Az itt elemzett disputáció révén egy családtörténeti kérdést is tisztázhatunk. Több szakkönyv is egyértelműen jelezte, hogy a szerző, Szathmárnémethi Mihály lelkipásztor és hasonló nevű kortársa, a szintén Kolozsváron tevékenykedő Szathmárnémethi Sámuel teológiai professzor, Apafi II. Mihály nevelője testvérek voltak.²⁰ A Sámuel disputációiban tett ajánlások alapján (ahol ‘frater’ néven illette Mihályt) feltételezték köztük a rokonsági kapcsolatot.²¹

A Farkas utcai templomban fennmaradt temetési kártáik alapján a következő tények adatolhatóak. Egyértelmű, hogy Mihály 1638-ban született, és 1689. május 25-én halt meg, 51 éves korában; Sámuel pedig 1658. augusztus 10-én született Szathmárnémethiben, Nagyszombati Soós Szabó Márton helybéli szenátor és Udvarhelyi Erzsébet fiaként, s meghalt 1717. december 17-én reggel 6 óra tájban. Mihály temetési kártáján a búcsúzó személyek közt az első helyen található Sámuel, mint „Fratri desideratissimo Samuel Szathmár-Némethi Prof”.²² Azaz mindketten azonos cognomenet használtak, az iskoláztatás, peregrinatio mecenatúráját felvállaló ikerváros nevét felvéve, s ezzel annak emléket állítva. A fenti parentációból azonban nem derül ki, hogy Szathmárnémethi Mihálynak kik voltak a felmenői. Ha a két – állítólagos – testvér temetési kártájának adatai egybevetethetők, az származhat abból, hogy Mihály 1689-es laudatiójának szövegét Sámuel készítette, és inkább akart a „testvér” szellemi hagyatékára apellálni, mint a gyermektelen lelkész őseire. Viszont Sámuel halálakor, 28 évvel később már senki sem élt a közeli családjukból.²³ Egy biztos, a harmadik azonos nevű kolozsvári egyházi értelmiségit, Szathmárnémethi (II.) Mihályt (1667–1709), a háromszori házassodó klasszika-filológus tanárt még eddig egyetlen szakmunka sem hozta velük kapcsolatba, s a Farkas utcai templomban megtalálható kártáján sincs erre utalás.

A szülők neve eddig nem volt ismert, pedig a Szathmárnémethi Mihály-féle 1661-es disputáció tartalmazza az egyiket. A 19. századi kolozsvári adatközlőnk félreértette vagy elírta (apa helyett pap áll a szövegben), így csak mint a lista egyik tagját szerepeltette. Eszerint Mihály első tudományos szárnypórbálgatását „D. MICHAELI SZABÓ, Patri naturalis, quoad vixero filiali obsequio colendo, amando” ajánlotta.²⁴ Tehát Mihály és Sámuel nem egy apától származtak.

Amennyiben a Szathmárnémethi fiúknak legalább az anyjuk közös volt, akkor a testvér, unokatestvér házasság bibliai szabálya érvényesült, és a vagyonszövetség és kapcsolati tőke megtartása

¹⁹ BÁN Imre: *Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség*. In: *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Szerk.: BENDA Kálmán. Bp., 1976. 228.

²⁰ *RMNy* II. App. 103; SZINNYEI: *i. m.* (6. jegyzet) 460; *Adattár...i. m.* (17. jegyzet) 412; ZOVÁNYI: *i. m.* 1977. (12. jegyzet) 578.

²¹ „Fratri venerando” (*RMK* III. 3124), „Fratri suo” (*RMK* III. 3192). – Illetve érdekes adalék lehet, hogy a Sámuel által Kolozsváron újra megjelentetett munkái között megtaláljuk az utóbbi mű második kiadását (*RMK* II. 1829), de a Pars Tertia előtti ajánlás már elmaradt. Egyrészt kizárólag a szövegközlésre hagyatkozott a szerző, másrészt Mihály, akinek ajánlotta, ekkor (1696) már régen nem volt az élők közt.

²² *RMK* II. 2664; ZOVÁNYI Jenő: *Egyleveles nyomtatványok s irodalomtörténeti adatok a kolozsvári reformátusok belső templomában*. = *Irodalomtörténeti Közlemények* (5.) 1895. 83–84, 93–95; *Adattár...i. m.* (17. jegyzet) 216.

²³ Ez okból Sámuel életrajza magában foglalja nemcsak a felesége, Viczei Mária (†1715) és egyetlen lányuk, Némethi Mária (†1710) emlékének a megidézését, hanem az ősök hagyományának a megelevenítését is, de nem tartalmazza a potenciális testvér nevét. L. SZTRIPSZKY: *i. m.* (5. jegyzet) 2238; PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak. 1–4*. Bp. 1888–1892. 2: 237; 3: 499–500.

²⁴ *RMNy* 3004, A1v.

volt a cél e virtuálisan feltételezett frigyben. A kolozsvári tudósok közti 20 év nekünk szokatlan, de ez nem volt ritka jelenség, s egy anya 20 év alatt kb. 10–13 gyermeket szülhetett. A 18. századból ismeretes Bessenyei György családfája: Bessenyei Zsigmond és Ilosvay Mária házasságából az 1722–1747 közötti 25 év alatt 10 gyermek született, s ezek egyike lett a későbbi testőríró.²⁵ Hasonló eset a 17. században higiéniai, történelmi és egyéb okok folytán nehezebben fordulhatott elő, de Péter Katalinnak a nemesi családok körében végzett kutatásai alátámasztják ennek a potenciális lehetőségét (pl. az Esterházyaknál).²⁶ Kolozsvár vagy Szatmárnémeti gazdag kereskedővárosainak polgári életmódja, a nemesi réteg életszínvonala elmarad ugyan a magyarországi mágnásokétól, de az általános adottságok terén hasonló lehetett a helyzetük.

Ha külön családban született Mihály és Sámuel, ez az egyszerűbb eset, akkor szimplán unokatestvérekről van szó, Szabó Mihály és Szabó Márton fiairól, akiket a közös sors és a nagy támogató család összetartott, és ők is fontosnak tartották egyrészt a mecenatúra tiszteletét, a patria eszméjét (l. a névviselésben), másrészt ezen keresztül a kapcsolatot egymással (l. ajánlásokban). A családi-rokoni fokot pedig magában foglalta a 'frater' szó konnotációja. Szathmárnémeti Mihálynak temetési kártája szerint nem maradt gyermeke. A 20 évvel fiatalabb „testvérét” (legyen az igazi, fél- vagy unokatestvér) viszont olyan szeretettel gondozta, hogy azt Sámuel a kötelező tiszteletadáson túl kiemelten megjelenítette két disputációjában is. Ajánlotta tudományos értekezését Szathmárnémeti Mihálynak, „Fatri suo, sincero ultra Fratrum indolem affectu, domi forisque prosequuto, promotioni suae intentissimo”, aki „rara in Fratibus sinceritate Promotori indefesso”, és akít ő valósággal fogadott atyjának tekintett: „ob idque Patris in locum adoptato”.²⁷ A Mihály halálára készült 1689-es Beati Manes Viri dextrae Dei clarissimi... kezdetű halotti parentációban a szülők helyett a születés filozófiai aspektusa lett megjelenítve, a veleszületett tehetség és a kitarító tanulás attitűdjének összekapcsolásával.

Ha nem családtörténeti, hanem mentalitástörténeti vonalon közelítünk, az etimológia akkor csak megzavar. A 'frater' szó természetesen nemcsak vérbeli testvért, hanem féltestvért, sőt unokatestvért is jelenthet: a nagycsalád férfitagjait, régi szóval atyafiakat. Ezt a kétértelműséget sejteti az 1661-es disputáció egyik mondata, mellyel Szathmárnémeti Mihály köszöntötte a tanuló ifjúságot: „Quâ Frattibus, quâ Amicis, quâ conterraneis, qua Condiscipulis singulari amicitia prosequendis”,²⁸ vagyis a „rokonok, barátok, földik” rangsor szerint újabb családtagok kerülnek elő. Ezenfelül, külön nem jelölve, Szathmárnémeti Mihály első hazai és első külföldi disputációjában feltűnik egy közös név: nemes Borbély Márton, Szatmár város tanácsosa és egyben rokona a fiatal diáknak.²⁹ Ilyen tág értelemben a Csúzi Cseh Jakab által használt 'vicinus familiaris' szó szerkezet jelentheti a Nagyszombatból származó Soósok és a Losonc, Komárom térségben élő Csúziak re-

²⁵ CSORBA Sándor: *Bessenyei György világa*. Bp. 2000. Argumentum Kiadó, 240. /Irodalomtörténeti Füzetek 145./

²⁶ PÉTER Katalin: *A gyermekek első tíz esztendeje*. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon. „adott Isten hozánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk”*. Szerk.: Uő. Bp. 1996. MTA, 17. /Társadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok 19./

²⁷ *RMK* III. 3192, Pars Tertia, A1v; *RMK* 3124, A1v. – E félsornyi utalásból nehéz azonosítani a férfi és a fiú közti rokonsági fokot (testvér, unokatestvér, nevelőapa vagy csupán mecénás?), az viszont látható, hogy Sámuel hálás volt Mihálynak a magyarországi, erdélyi és külhoni támogatásáért.

²⁸ *RMNy* 3004, A1v.

²⁹ *RMNy* 3004, A1v.; *RMK* III. 2347.

gionális összetartozását,³⁰ vagy esetleg annál mélyebb családi kapcsolatát is. És nem utolsósorban a ‘frater in Christo’ kifejezés kegyességi vonzatára is utalhatunk, amely a baráti és/vagy rokoni kapcsolatokkal párhuzamosan is hangsúlyos lehet.

Már Herepei is megfogalmazta azt a nehézséget, hogy az elemzésünk főszereplője a saját nevét gyakran rövidített alakban használta (Michael Sz. Nemethi vagy csak M. Nemethi, de exlibriseiben egy tucatnyi variánssal találkozhatunk), és a számtalan hasonló nevű kora újkori diák közül nem könnyű eldönteni, hogy éppen melyik Némethi ifjú iratkozott be az adott főiskolára, egyetemre. Még inkább így van ez, amikor a rokonok után kutatunk. Némethi István néven élt az a teológiát és orvostant hallgató ifjú is (1628–1654), akinek a sírkövét a franekeri Martinikerk őrzi, s haláláról ifjú Geleji Katona István és Jászberényi P. János tudósítottak, a gyászverseket pedig a helyi nyomda jelentette meg.³¹ Ez a korán elhalt diák Szatmárnémetiben született, apját Szabó Tamásnak hívták – s ilyen módon nem azonos a Franekerben ugyanekkor publikáló Németi Fekete Istvánnal, sem az ugyanott is tanuló Németi Pap Istvánnal –,³² viszont rokona lehet mindkét Szathmárnémethinek az atyai név miatt, és Mihálynak a viselt Némethi név révén. Az 1661-es disputa ajánlásában találkozunk egy szintén Némethi István nevű személlyel, ez esetben toronyai lelkipásztorral, de sokat nem tudunk róla. És akkor még nem is szoltunk az 1684–1690 közt tevékenykedő kolozsvári nyomdászról, Némethi Mihályról, akinek hasonló nevű fia szintén akadémiát járt; ők – Herepei szerint – rokonai Szathmárnémethi Mihálynak.³³ Annyi azonban bizonyos, hogy ez a Szatmárnémeti városához köthető, valamikor Nagyszombatból elszármazott Soós Szabó család – beleértve Borbély Márton szatmári tanácsost és a számtalan unokatestvért – az életét a Rákóczi-birtokokon élte le (Szatmárnémetitől Patakig), és a polgári kultúrát támogató szerepe a régióban vitathatatlan.

Szóljunk végül a disputa citációs technikájáról, mely a kor olvasmányvizsgálatánál lehet segítségünkre. Az 1661-es hazai disputáció a korszak meghatározó ortodox teológusait, Guilelmus Amesius (vagy William Ames) *Medulláját*, Adrian Heereboord disputációs kötetét és Joannes Maccovius (vagy Jan Makowsky) egyik kontroverziáját idézte, akik rendszerező és kegyes írók szerzői voltak. Iskolai gyakorlat áll emögött, és – meglátásunk szerint – kegyességi élmény is a kiválasztásban, mivel két ízben is jelölte a szerző, hogy saját kötetéből idézett.³⁴ Peregrinációjakor személyesen disputált Heereboordnál, de már itthon felvértezhetette magát a németalföldi tanár írásából: szellemi értelemben feltétlenül, de a jelölés még a könyvtulajdonosi megjelölésre is vonat-

³⁰ ZOVÁNYI: *i. m.* 1977. (12. jegyzet) 131; KÖBLÖS József: „*Keservesen panaszkodni kénszerítettünk...*”. *A pápai reformátusok küzdelmei a szabad vallásgyakorlatért a XVIII. század elején.* = *Acta Papensia* (6.) 2006. 1–94; *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I, 1526–1760.* Szerk.: KÖBLÖS József, KRÁNITZ Zsolt. Pápa, 2009. Pápai Református Gyűjtemények, 370. /A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 10./

³¹ *Lacrymae ad Tumulum [...] D. Stephani Nemethi.* Franekerae, 1654. Typis Joh. Arcerii. – Erre az unikumra, mely nem található meg az *RMK* III. pótlásaiban sem, Ferenc Postma hollandiai kutató, a franekeri múlt kiváló ismerője lelt rá. L. POSTMA, Ferenc–P. VÁSÁRHELYI Judit: *István Geleji Katona der Jüngere und seine drei ungarischsprachigen Gedichte aus dem Jahre 1654.* In: *Retrospectio. Tanulmányok a 60 éves Heltai János tiszteletére.* Szerk.: KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka. Miskolc, 2010. ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete, 321–332, 324, 331. = <http://magyarszak.uni-miskolc.hu/kiadvanyok/heltai60/heltai60.pdf>.

³² *RMK* III. 1878.; WIXNÉ: *i. m.* (12. jegyzet) 574, 770.

³³ *Adattár...* *i. m.* (17. jegyzet) 411.

³⁴ Amesius (*RMNy* 3004, 6); „videat interim qui volet Insignem Philosophum Adrianum Heereboord Disp. ex. Phil. Select. 19. Pag. mihi 67. 68. 69. 70. 71. &c.” (*RMNy* 3004, 11); „C. Mac[co]vius]. Meth. L. 2. pag. mihi 218. 219.” (*RMNy* 3004, 13).

kozhat. És jöllehet Szathmárnémethitől fennmaradt könyvállományának jelentős része (ezek jelenleg a kolozsvári akadémiai könyvtárban vannak),³⁵ mégsem végezhetünk olvasmányelemzést, mivel a fenti könyvek nem találhatók meg a jelenleg ismert könyvállományban. Mindenesetre pozitív válasz esetén is több tényezőt kellene érintenünk, mivel eleve megkülönböztetendő az olvasó és a könyvgyűjtő attitűd egy alkotónál,³⁶ a diák- és a magánkönyvtár, etc. Monok István könyvtörténeti tanulmánya ezentúl arra is figyelmeztet, hogy az itt látott hivatkozások nem feleltethetők meg az adott szerző általános olvasmányának, sem pedig a könyvek köre nem jellemzi a kora újkori személy szellemi oeuvre-jét, inkább csak a műfaji és egyéb lehetőségeit.

Azzal zárjuk elemzésünket, hogy jöllehet Szathmárnémethi Mihály 1661-es pataki disputációja a szakmai pontatlanságok és a műfaj iránt támasztott negatív elvárások miatt valósággal függő változó lett, amely „accidens” – mint tudjuk – „ita dependet a subjecto”.³⁷ A belőle kifejthető filológiai adatok azonban több adatot módosítanak, amelyek hosszú ideje öröklődtek a lexikonokban és tanulmányokban, és most talán ezzel az elemzéssel ismét közelebb vagyunk néhány közhely tisztázásához.

CSORBA DÁVID

A Vasárnapi Újság német nyelvű pendant-ja(?), a *Sonntags-Zeitung* 1855–1865. Angol példákat (Dickens *House Words* című folyóiratát, valamint az *Illustrated London Newst*) és az ezeket lemásoló német „Familienblatt”-okat, elsősorban az 1853-ban Lipcsében indult és 90 éven át megjelenő, rendkívül népszerű *Die Gartenlaube*t követve indította el Pákh Albert, Jókai Mór és Gyulai Pál 1854-ben általános érdeklődésre számot tartó és azt kielégítő közművelődési orgánumukat, a *Vasárnapi Újságot*. Az újság neve nem volt túl eredeti, heti megjelenésének napját viselte címében az angol *Sunday Times* vagy a német *Sonntagsblätterek* mintájára. Külföldi előképei viszonylag olcsón, közérthető nyelven – és ami fő: sok illusztrációval – tették közzé a legkülönfélébb érdekes témákat. A hetilap Magyarországon is rövid idő alatt sikeres lett. Miután Gyulai két hónap múlva összeveszett Pákhkal, és elhagyta a szerkesztőséget, Jókai és a sokat betegeskedő Pákh maradtak egyedüli szerkesztői. A hetilap fő olvasóközönsége a magyar középosztály volt, mely ugyanúgy, mint a liberális német értelmiségi, az 1848–49-es forradalom (és esetünkben a levert szabadságharc) tapasztalatainak birtokában, de eszméit nem feladva a családi körben vélte megtalálni az ellenséges külvilággal szembeni biztonságot.¹ A rendkívül népszerű illusztrált családi lap a 19. század második felében Európa-szerte egyedülként képviselte a szórakoztató lap típusát.²

³⁵ Szinnyei még Szathmárnémethi Sámuel könyvtárát jelölte meg hatalmas mennyiségnek, Sipos Gábor már a Jakó Zsigmond-féle összeírás alapján a Mihályét, és számszerűsítette: 142 kötetesre becsülte a thecát. L. SZINNYEI: *i. m.* (6. jegyzet) 463; SIPOS Gábor: *A kolozsvári Református Kollégium könyvtár a XVII. században*. Szeged, 1991. Scriptum Kiadó, 31. /Olvasmánytörténeti Dolgozatok 1/. Ez jelenleg egy tanulmánnyal együtt kiadásra van előkészítve Monok István jóvoltából.

³⁶ MONOK István: *A könyvtárak és a könyvtárolvasás a Kárpát-medencében*. In: MADAS Edit–MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon. A kezdetektől 1800-ig*. Bp. 2003. Balassi Kiadó, 206.

³⁷ RMNy 3004, 12.

¹ LIPTÁK Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában*. Bp. 2002. 58–62.

² STÖBER, Rudolf: *Deutsche Pressegeschichte. Einführung, Systematik, Glossar*. Konstanz, 2000. 238.

A kiadó, Heckenast Gusztáv a sikeren felbuzdulva *Politikai Újdonságok* címen mellékletet is adott ki a *Vasárnapi Újsághoz*. A *Vasárnapi Újság* az irodalmi, művészeti, szaktudományi közlendőknél nyitott mindenekelőtt teret, a *Politikai Újdonságok* pedig – hetes politikai összefoglalói mellett – az ipar és a kereskedelem érdekeit képviselte első fokon.³ 1848–49 után Heckenast egybentartotta nyomdája személyzetét, s az elnyomatás éve alatt adókönyvek kiadásával megteremtette a tőkét újabb lapok kiadásához. A magyar hetilap mellett német nyelven hasonló tartalmú lap indítására is vállalkozott 1855. január 7-én: ez volt a Saphir Zsigmond szerkesztette *Sonntags-Zeitung*.

Heckenast kapcsolata Saphirral régebbi eredetű. Saphir a forradalom és szabadságharc előtt a hetente hatszor megjelenő, magyar érdekeket képviselő, igen színvonalas szépirodalmi revüt, a szintén Heckenast kiadásában megjelenő, akkor modernnek minősülő *Pesther Tageblattot* (1839–1845) szerkesztette. Kapcsolata Heckenasttal nem alakult felhőtlenül; magánszerződés-beli ellentét alakult ki köztük, s a per vége Saphir lapjának megszűnése lett.⁴ Hamarosan azonban újra együtt dolgoztak, 1853. január 1-jétől 1854. december 31-ig szintén Saphir szerkesztette a *Pester Post* című, az első évben még Heckenast által kiadott napilapot, mely a vonal alatt szintén hozott szépirodalmat, s Saphir ezt a lapot kívánta átalakítani illusztrált politikai és szépirodalmi heti néplappá.⁵

Heckenast annak ellenére indította el a *Sonntags-Zeitungot*, hogy az 50-es években Pesten német lapra a magas színvonalú, 1854 óta létező – bár napilap – *Pester Lloyd* mellett már nem lehetett akkora olvasói igény; ráadásul egy szép kiállítású, nívósan szerkesztett magyar nyelvű, vasárnap megjelenő képes családi hetilap, a már említett *Vasárnapi Újság* is létezett. Azonban még ilyen konkurrenciával mellett is sikerült 1855-től 1865-ig, bár 1860. december 30. és 1864. január 3. között szüneteltetve, 1864. január 3-ától *Pester-Sonntags-Zeitungra* történő címváltozással 1865. július 2-áig fenntartani az illusztrált német nyelvű hetilapot, melynek megszűnése után bő egy évvel, 1866. október 16-án Saphir aztán meg is halt.

Saphir Zsigmond (1801–1866) valamiképpen mindig unokabátyjának, a lovasberényi születésű Moritz Gottlieb Saphir (1795–1858) Bécsben élő híres szatirikus írónak, a *Der Humorist* szerkesztőjének az árnyékában élt, bár az csak Bécsben működött, Zsigmond pedig kizárólag Pesten. Zsigmond orvosnak tanult, de sohasem praktizált. Egész életében újságíróként dolgozott (a *Pannoniánál* és a *Der Ungarnál*; emellett szerkesztette a *Spiegel*t 1848-tól megszűnéséig, 1852-ig), francia novellákat fordított németre, és hasonló novellákat maga is írt. Bírálatáiban és néhány humorisztikus cikkében érződik Moritz Gottlieb Saphir hatása.⁶

A *Sonntags-Zeitung* tehát kezdetben Heckenast Gusztáv kiadásában jelent meg. Általában legkevesebb nyolc, két hasábosan tördelt, folyamatosan számozott kettedrét oldalból állt; ez csak a hirdetések miatt volt néha kivételesen több. Alcíme „Illustrirtes [!] Volksblatt für Belehrung und Unterhaltung, nebst politischen Nachrichten” volt. 1858. július 4-étől kimarad címéből a ‘politika’ szó (alcíme: „Illustrirtes Volksblatt für Belehrung und Unterhaltung”), s ez egyben a témakör módosulását is jelenti: ez után a lap nem foglalkozik aktuális politikai eseményekkel. Ekkortól már kiadója is Saphir Zsigmond. 1859. szeptemberében következik be egy jelentősebb változás: szeptember 11-étől Werfer Károly a lap kiadója.

³ MIKLÓSSY János: *Enciklopédikus közművelődési lapok*. In: *A magyar sajtó története II/1. 1848–1867*. Főszerk.: SZABOLCSI Miklós. Bp. 1985. 449–450.

⁴ L. ehhez: OSZTERN Rózsa: *Zsidó újságírók és szépirodalmi lapok a magyarországi németnyelvű időszaki sajtóban, a „Pester Lloyd” megalapításáig, 1854-ig*. Bp. 1930. 28–29.

⁵ ANGYAL Dávid: *A magyar hírlapirodalom 1849–1860*. In: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. Bp. 1925. 133.

⁶ OSZTERN: *i. m.* (4. jegyzet) 27–28.

Az 50-es évekbeli családi hetilapok elterjedésének az oka német nyelvterületen az, hogy a Vormärz szépirodalmi lapjai „kimentek a divatból”. Az értékes szépirodalom iránt az 50-es években Európa-szerte nem volt már kereslet, nem lévén ezek olvasásához kellő előképzettséggel rendelkező olvasóközönség.⁷ Nagyobb nyereséget hozott a kiadóknak a folytatásos regények közlése a sajtóban. Egy másik jellemzője e korszaknak, hogy az 50-es években háttérbe szorult a 40-es évek rendkívül népszerű műfaja, a költészet. Az olvasók olvasási igényüket a prózaolvasással, leggyakrabban a hetilapokban, újságok mellékleteként közölt folytatásos regényekkel elégítették ki.⁸ Ezek a tendenciák Magyarországon is – bár kisebb mértékben – érzékelhetők. 1848 előtt Magyarországon ehhez járult a reformkor nemzeti eszméitől átfűtött közhangulata, ami különösen kedvelté tette a szépirodalmi lapokat. A magyar írók az 50-es években, a passzív ellenállás jegyében hallgattak; az újságírás is csak nagyon lassan éledezett.

A *Sonntags-Zeitung* szerkezeti felépítése a következő volt: szépirodalommal kezdődött minden szám, zömében novellákkal, kevés verssel; csak rendkívüli politikai események, főleg az uralkodói család életének egyes eseményei, ünnepi alkalmak jelentettek ez alól kivételt, ekkor elmaradt a szépirodalom. Ezt követően közölték a legfrissebb politikai híreket („Politische Nachrichten”, „Politische Wochenchronik” címen). Kezdetben volt „Vom Kriegsschauplatze” (a krími háború idején) melléklete/rovata is. Ezt követik kisebb tanulmányok a természetről és a technika vívmányairól vagy társadalmi-szociális kérdésekről. Utána a társas élet hírei („Aus dem Leben der Gesellschaft”), majd a kereskedelem, ipar, mezőgazdaság („Handel, Gewerbe, Landwirtschaft”) újdonságai, később a politika eltűntével különböző rövidebb közlemények következnek, rövid hír, recenzió, levelezési rovat, rejtvény, de mindvégig minden számot hirdetések zártak. Ilyen állandó rovatokkal találkozhatunk még: „Aus Nah und Fern” (ebben még sporttudósítás, derbyhír is szerepel), „Album für Kunst und Literatur”, „Localcourier” vagy a humorrovat: „Halle für Humor und Scherz”. 1858-ban új rovatként jelentek meg a „Signale für Handel, Industrie und Gewerbe” és az „Album für Literatur”.

Az 1855. január 7-ei első szám rövid bemutatkozó írása programként is felfogható. A hetilap szerkesztője felteszi a kérdést, szükség van-e lapjára. Mivel erre a kérdésre nem tud egyértelmű igen választ elképzelni, tovább részletezi, hogy ha az ember (a polgár, paraszt) a fárasztó munka mellett a folyton változó világról röviden meg akar tudni valamit, akkor mégis hasznos ez a lap. Ezzel már kijelölte fő olvasótáborát is: „néplapot” akar indítani. Ezután a gazdagon díszített fejléccet értelmezi, melyen balra a béke istennője (Pax) terjeszti ki védő szárnyait a jóllétet, a kereskedelmet és ipart szimbolizáló tárgyak, munkaeszközök és a virágzó várost ábrázoló kép fölé; jobb oldalon a háború istene (Mars), aki lerombolja a jóllétet, egyik kezében a halált hozó karddal, másikban égő fákllyával; a háttérben ágyútűzben menekülő kereskedelmi hajó, és mindehhez Schiller „Die Schlacht” című verséből idézve három sor. Középen idilli szobabelsőben ül a polgár és olvas. Az ő békéjét nem zavarja semmi, napi munkája után vasárnap pihen, és olvassa az újság tudósításait a művészet, a tudomány és az ipar fejlődéséről. A Keleten és Északon pusztító harcra (a krími háború ebben az évben kezdődött) is tudása van; tudja, hogy ez többé-kevésbé minden népet érint, és tudja, hogy azoknak a népeknek, melyek a gyönyörű Duna partján élnek, feladata a nyugati civilizáció értékeinek védelme. A lap küldetése az olvasót mindenről röviden tudósítani, valamint szórakozást nyújtani számára. A felvilágosodás kori erkölcsnemesítő hetilapok „szórakoztatva tanítani” törekvése nyúlik itt tehát sok közvetítésen keresztül az 1850-es évekbe.

A kiadóváltást 1859. szeptember 4-én a fejléc ábrájának megváltozása is tükrözi. Az idilli hangulatot sugárzó zsánerkép (a kerti fák alatt az újságot felolvasó férfit nők, egy gyermek, valamint

⁷ WITTMANN, Reinhard: *Buchmarkt und Lektüre im 18. und 19. Jahrhundert. Beiträge zum literarischen Leben 1750–1880*. Tübingen, 1982. 127.

⁸ WITTMANN: *i. m.* (6. jegyzet) 207.

egy idősebb és egy fiatalabb férfi hallgatja, tehát békés családi képet láthatunk) egyértelműen német előképek, a *Gartenlaube*, illetve elődje, az *Illustrierter Dorfbarbier* hatását mutatja.⁹ A *Vasárnapi Újság* fejlécének megváltozása csak jóval később, 1876-ban ment végbe; ez azt jelzi, hogy a *Sonntags-Zeitung* ebből a szempontból közvetlenebbül támaszkodott német nyelvű laptársaira.

A *Pester Sonntags-Zeitung* címen 1864. január 3-án nyolcadik évfolyamát kezdve újrainduló lapnak kezdetben már maga Saphir Zsigmond volt a tulajdonosa, kiadója és szerkesztője, majd 1864. július 5-étől Moritz Gottlieb Saphir másik unokaöccse, Eduard Saphir jegyezte a lapot kiadóként és főmunkatársként (Verleger und Hauptmitarbeiter), aki „Pester Geschichten” címen sorozatot is vezetett ebben az évben. Saphir Zsigmond az olvasókhöz intézett írásában kifejtette új programját: nem szaklapot akart kiadni, hanem „friss, vidám és szabad” szellemben akarta a hetilapot tartani. Az éves előfizetés ára 6 forint volt. Kiemelt hangsúlyt helyezett a szórakoztatásra, ezért külön viccrovatot is bevezetett, a jobb eladhatóság érdekében pedig ingyen mellékletként nagy képeket ígért. Az egyes számok 12 oldalt tesznek ki, a végén több oldalas hirdetésekkel. 1865. május 21-én új munkatárs neve tűnt fel: „Administrator: A. C. Singer”. A hetilap legutolsó száma (a 27.) 1865. július 2-án jelent meg.

Az ismeretterjesztés jegyében közölték írásokat aktualitásokhoz kapcsolódva, illusztrációkkal, így például a krími háborúval kapcsolatban. Olyan ismeretterjesztő írásokat említhetnénk, mint 1855-ben „Die Frauen in der Türkei”. Ehhez egy török női viseletet bemutató illusztráció is kapcsolódott. Többször közöltek egzotikus arctípusokat, viseleteket. A magyarországi és külföldi műemlékek, épületek között bemutatták például 1856-ban a zirci apátságot, a Nemzeti Múzeum épületét, III. Napóleon császár és szövetségeseinek termét, a frissen elkészült bécsi Votivkirchét, Huszt várának romjait, 1857-ben pedig az 1856-ban felújított és újra felszentelt esztergomi bazilika épületét, valamint a weimari Goethe–Schiller-emlékművet. 1858-ban a dohánytermesztésről jelent meg ismertetés, és a magyar népi humorról is írtak.

A *Vasárnapi Újság* kiadója kezdetben külföldről hozatta fametszetű illusztrációit. Ezek általában valamilyen aktualitáshoz kapcsolódtak. A 6. szám közölt először itthon készült képet, Teleki József grófét, amit a *Sonntags-Zeitung* is átvett. Teleki, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának megalapítója abban az évben (1855) hunyt el. A *Sonntags-Zeitung*ban rendszeresen jelentek meg arcképpel ellátott írások a nemzetközi és az osztrák–magyar birodalom politikai-katonai (uralkodók, uralkodóházak tagjai, magas rangú katonatisztek) és társadalmi elitjének képviselőiről (írók, színészek, főpapok, tudósok); az utóbbiak zömében magyarok voltak.¹⁰ Ezekhez az illusztrációkhoz általában az ábrázolt személy tevékenységét méltató rövid írások is csatlakoztak. Néhány fontosabb: I. Miklós orosz cár, akinek nevéhez a magyar szabadságharc leverése is fűződik, ő indította el a krími háborút, 1855-ben hunyt el (de csak március 2-án, képét viszont előbb hozta a lap); Radetzky tábornok; gróf Haller Ferenc, egy erdélyi nemesi család ivadéka; Justus Freiherr von Liebig német kémikus; kép a királyi párról; Ferdinánd Miksa osztrák főherceg; Alexander Freiherr von Bach osztrák belügyminiszter; gróf Franz Schlick tábornok; Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall osztrák orientalista; Alexander von Humboldt német természettudós és utazó; Hunyadi János; Scitovszky János, Magyarország érsek primása; Kubinyi Ágoston, a Nemzeti Múzeum igazgatója; Liszt Ferenc; báró Eötvös József; Jósika Sámuel; Garay János költő; Jókai Mór; Szigligeti Ede; Hugo Károly magyar származású író; Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem. Hírt adtak az akkori magyar közelmúlt egyik alakjának, az 1864. április 30-án elhunyt Hajnik Pál ügyvéd, politikus,

⁹ LIPTÁK: *i. m.* (1. jegyzet) 69.

¹⁰ L. ehhez: WILKE, Jürgen: *Zeitung und ihre Berichterstattung im langfristigen internationalen Vergleich*. In: *Presse und Geschichte II. Neue Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung*. Hrsg.: Hartwig GEBHARDT. München–London–New York–Oxford–Paris, 1987. 292.

48-as belügyi tanácsos előadásairól is, és közzétették arcképét. Megjegyzendő, hogy ezek a képek mind megjelentek a *Vasárnapi Újság*ban. Vörösmarty Mihály arcképét, méltatását is halálával kapcsolatban közölte a lap 1855-ben.¹¹ Heinrich Heinéről 1856. február 17-én bekövetkezett halála kapcsán jelent meg hosszú írás, melyben életrajzát és költészetét ismertették, néhány anekdotát közöltek róla, majd saját temetésével kapcsolatos kívánságait mutatták be.¹² A Heinéről szóló írás közlése a reformkori Saphirt idézi; romantikus és a romantikát meghaladó realista és modern költészetével, politikailag elkötelezett, kritikus újságíróként és esszéistaként Heine Saphir számára követendő példaként szolgált. 1858 júliusában emlékezett meg a lap a Nemzeti Színház húsz éve megnyitott épületéről. Saphir Zsigmond írt nekrológot nagybátyjáról, Moritz Gottlieb Saphirról, és a bécsi gyászszertartás bemutatása után megemlítette, hogy irodalmi hagyatékát Friedrich Hebbel író fogja gondozni.¹³ A *Sonntags-Zeitung* szerkesztőjének a rokon típushoz tartozó német lapokhoz és az azok által közvetített esztétikai értékekhez való orientálódása nyilvánvaló a Charles Dickens méltató írásból: „Egyetlen külföldi regényíró sem okozott – talán Balzacot és George Sand-t kivéve olyan sok örömet a művelt és mértékadó német nép körében, mint a 'Pickwickiek' alkotója.” Művészetének fő jellemzőjeként többek között az emberek szeretetét, kitűnő megfigyelőkészségét, valamint a humor és a pátosz megfelelő arányú váltogatását emelik ki.¹⁴

A *Sonntags-Zeitung* minden számban hozott szépirodalmat is. Ezzel kapcsolatban kétféle összehasonlítási alap létezik: egyrészt magyar megfelelőjével, a *Vasárnapi Újsággal*, másrészt a reformkor egyik meghatározó, magyar érdekeket képviselő, Saphir által szerkesztett német nyelvű lapjával, a *Pesther Tageblatt*al (1839–1845). Ahogy Norbert Bachleitner megállapítja, míg a *Vasárnapi Újság* az általa vizsgált 1855-ös évben közölt színvonalas magyar szépirodalmat, a *Sonntags-Zeitung* egyformán hozott német, de főleg angol és francia irodalmat is.¹⁵ Kevés a magyar szerzőtől származó közlemény; természetesen ezek német fordításban jelentek meg. A Sigmund Saphir által korábban szerkesztett szépirodalmi lap, a *Pesther Tageblatt* magyar szépirodalmi kínálata sokkal színvonalasabb volt, s a szerkesztő fő célkitűzései közé tartozott a magyar írók német nyelven való propagálása. A reformkori lapban közlésre kerültek részletek például Eötvös József *A karthauzijából* Hermann Klein (azaz Kilényi János) fordításában. Ennek a határozott törekvésnek nyomait a *Sonntags-Zeitung*ban már hiába keressük.

A jelentős magyar költőket Vörösmarty képviseli „Der Bewohner des Thals” („A' völgyi lakos” című versével Dux Adolf (1822–1881) fordításában.¹⁶ A pozsonyi költő és műfordító Duxnak megjelent egy saját verse is „Ora et labora címen”¹⁷. A Magyarországon élő, görög származású, németül publikáló Dudumi Demeter (?–?) a császári pár 1857-es magyarországi látogatását költeményben köszöntötte: „Ein Gruß dem geliebten Herrscherpaar”¹⁸; egy S. S. monogramú szerző (talán Sigmund Saphir) pedig „Ungarische Volkslieder” címen közölt versfordításokat 1864-ben.

¹¹ Michael Vörösmarty. = *Sonntags-Zeitung* (51.) 1855. 2. November, 396.

¹² Heinrich Heine. = *Sonntags-Zeitung* (15.) 1856. 13. April, 116–118.

¹³ M. G. Saphir. = *Sonntags-Zeitung* (32.) 1858. 12. September, 293–294.

¹⁴ Charles Dickens. = *Sonntags-Zeitung* (5.) 1856. 3. Februar, 36–37.

¹⁵ BACHLEITNER, Norbert: *Politik und Unterhaltung. Literatur in der Wiener und Pester Tagespresse des Jahres 1855*. In: *Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in Österreich und Ungarn. Studien zur Presse im 18. und 19. Jahrhundert*. Hrsg.: Norbert BACHLEITNER, Andrea SEIDLER. Wien, 2007. 166.

¹⁶ VÖRÖSMARTY, [Mihály]: *Der Bewohner des Thals*. = *Sonntags-Zeitung* (30.) 1855. 16. Dezember, 393.

¹⁷ DUX, Adolph: *Ora et labora*. = *Sonntags-Zeitung* (28.) 1856. 13. Juli, 217.

¹⁸ DUDUMI, Demeter: *Ein Gruß dem geliebten Herrscherpaar*. = *Sonntags-Zeitung* (19.) 1857. 10. Mai, 146.

Kezdetben az 1848 előtti írógeneráció tagjai szerepeltek a lapban a leggyakrabban. Első helyen említhetjük Karl Becket. A Vormärz két, német nyelvterületen ismertté vált magyar származású költője közül Karl Beck nem volt jelentős, Nikolaus Lenau viszont Heine mellett a korszak legjelentősebb német lírikusának tekinthető.¹⁹ Beck azon 1848 előtti politikai költők közé tartozik, akikre Lenau és Börne gyakorolt nagy hatást. Egyike azoknak, akik felhívták a figyelmet a szociális igazságtalanságokra.²⁰ A *Sonntags-Zeitung* kezdetben sok prózát közölt a már a *Pesther Tageblatt*-ban is sokat publikáló, magyar származású Karl Becktől. A prózairások közül az első számban mindjárt az ő „Ungarische Tableaux. Der Kumanier” című zsánerképét találjuk.²¹ Cselekménye szinte nincs is; témája a Körös és a Tisza találkozásánál lévő falu jómódú gazdájának vasárnapi családi ebéde, melyben staffázsalakokként megjelenik egy kun és egy szlovák ember, valamint egy cigánylány alakja. Beck 1840-ben járt Hamburgban, és találkozott a Junges Deutschland írói csoport két tagjával, Gutzkow-val és Wienbarggal, de előbbivel heves nézeteltérései voltak. A *Janko, der ungarische Roßhirt* című verses regénye 1841-ben jelent meg; ebben Beck reális társadalmi rajzot is ad, ábrázolja a csikósok és a nyomorgó cigányok életét. Sok esetben a Magyarországgal kapcsolatos, Nyugaton is ismert sztereotípiákat használta fel; nem vette figyelembe, hogy a magyarság nemcsak pusztákból, csárdákból, csikósokból, betyárokból és felelőtlen, korhely grófokból áll.²² Magyar származása ellenére ő sem tudott a magyarságról kialakult közhelyeken felülemelkedni.

Becktől származik a „Der Witz als Medizin” című, berlini anekdotákat tartalmazó szöveg, a tavaszváró hangulatot tükröző „Ein Frühlingstraum” című írás,²³ majd a folytatásokban közölt „Sie müssen heirathen” című novella 1855-ben. „Aus meinen Wiener Tagebüchern” című sorozatában bécsi anekdotákat közölt. Beck írásai 1855 után már nem szerepeltek a *Sonntags-Zeitung*-ban. Rajta kívül többször közölt a lap magyar vonatkozású elbeszéléseket. Szerzőik zömét ma már elfeledték; egyedül Friedrich Uhl neve lelhető fel a lexikonok lapjain. Neki az „Alte ungarische Geschichten” (1855 júliusától több részletben), a „Sonderbare Menschen” és a Hanságon játszódó „Han Istók”, valamint a „Junges Blut. Memorien-Roman” című írásait hozta a lap több folytatásban. Friedrich Uhl (1825. Teschen/Cesky Těšín, Csehország – 1906. Mondsee, Ausztria) elbeszélő, tárcairó, kritikus volt; August Strindberg apósa; 1872-től a *Wiener Zeitung* főszerkesztője. Neki azonban nem voltak különösebb magyar kötődései, csak az egzotikumot kereste. Megemlíthető még néhány, ma már elfeledett szerző neve egy-egy novellával kapcsolatban: Feodor Wehl (1820–1890, költő és dramaturg – „Die Bettlerin an der Rialto-Brücke”) és a beazonosíthatatlanok közül Fritz Ulrich („Das Blumenmädchen von Eger”), Franz von Sonnenfeld („Der Eisenbahnfeind”), Julius Märker („Eine launige Geschichte”), Julius von Bauernfeld („Gerettet um schweren Preis”), Georg Seyfried („Liebeslaunen”) vagy Moritz Straßmann („Theaterdirectors Erdenwallen”).

A magyar szerzőket Jókai képviselte két elbeszéléssel: „Der Pastor in Széppatak” és „Simonyi óbester” (1857 januárjától több részben). Jókai munkásságát méltatták is a lapban: „Ő adja a magyar olvasóközönségnek a napi kenyeret”, „fáradhatatlan tevékenységének fő területe a regény és az elbeszélés, de a drámaírással és a szatírával is próbálkozott”.²⁴ Remellay Gusztáv „Georg Zrínyi

¹⁹ VAJDA, György M.: *Wien und die Literaturen in der Donaumonarchie. Zur Kulturgeschichte Mitteleuropas 1740–1918*. Wien–Köln–Weimar, 1994. 114.

²⁰ *Karl Beck*. In: *Österreichisches biographisches Lexikon. I.* Hrsg.: Friedrich AARAU, Franz GLÄSER. Graz–Köln, 1957. 61.

²¹ BECK, Karl: *Ungarische Tableaux. Der Kumanier*. = *Sonntags-Zeitung* (1.) 1855. 7. Januar, 1–3.

²² VÁRDY HUSZÁR Ágnes: *Karl Beck élete és költői pályája*. Bp. 1984. 102.

²³ BECK, Karl: *Ein Frühlingstraum*. = *Sonntags-Zeitung* (11.) 1855. 18 März, 81.

²⁴ *Moriz Jókai*. = *Sonntags-Zeitung* (21.) 1857. 24. Mai, 163.

und Wallenstein” című elbeszélését Dux Adolf fordította.²⁵ Rajtuk kívül Bródy Zsigmond „Zágor” című történelmi tárgyú elbeszélését közölte a *Sonntags-Zeitung* 1858. december végén. Több kisebb írással szerepelt a lapban Jósika Julie, azaz Jósika Miklósné szül. Podmaniczky Júlia (1813–1893), aki követte férjét az emigrációba. Irodalmi téren is tevékenykedett: férje regényeit fordította németre, és magyar lapoknak is dolgozott.

Az angolszász írók közül Dickens szerepel „Eine Mutter” és „Agnes Lee” című elbeszéléseivel, melyet 1857-ben közöltek folytatásokban, valamint 1858-ban Nathaniel Hawthorne észak-amerikai író „Die Quelle der Jugend” című írásával. Találtunk egy ismeretlen szerzőtől angolból fordított novellát is „Des Stationwächters Töchterlein” címen. Puskitól az „Ein vertagtes Duell” című elbeszélés szerepel 1858-ban. A kortárs német elbeszélők közül az Amerikát beutazó Friedrich Gerstäcker (1816–1872) „John Wells” című elbeszélése (1855-ben folytatásokban), valamint Paul Heyse (1830–1914), a müncheni költői körhöz tartozó költő és író „Maria Franziska” című novellája jelent meg a lapban 1858 végén. Carl Teschner (1829–1914) humoreszkje („Die verhängnißvolle Laura”) az 1865-ös évfolyam végén került a lapba.

A szappan, fogkrém stb. hirdetések mellett voltak könyvekkel kapcsolatos hirdetések is. Például a *Sonntags-Zeitung* reklámozott külföldi, főleg bécsi és más magyarországi német nyelvű orgánumokat is. Így például M. G. Saphir 1853-tól politikai napilappá alakult *Humoristjät*, a *Der Bazar* című lapot, a stuttgarti *Frauen Zeitung*ot, a pestiek közül pedig a *Der Ungart* (1860-ban), a *Pester Botet* mint legolcsóbb napilapot (Hornyánszkyknál nyomták), a *Großer Gemeinnütziger Kalender für Stadt und Land*ot és a *Neuer Styxet*. Hirdették Oskar Karl Stolp Váci utcai kölcsönkönyvtárát, mely négy nyelven megjelent könyvekből 26 800 kötetet tartalmazott 1858-ban. A pesti színházak közül a Pesti Német Színház és a Nemzeti Színház műsorairól tudósítottak.

A *Sonntags-Zeitung*nak volt egy díszes melléklete („Illustrierte Pracht-Ausgabe”), aminek előfizetési felhívását közölték, és amely olyan művészek rajzait tartalmazta, mint Max von Schwind és August Pettenkofer bécsi tájképfestő és illusztrátor. A beígért ‘Prämienbildnis’ a „Buda’s Tod” volt, de csak a történetét mesélik el, a művész nincs említve, ezt csak hirdették. Még közvetlenül a megszűnés előtt tették közzé az 1865 második félévi új előfizetési felhívást.

Míg a *Sonntags-Zeitung* olcsó néplap volt, a *Vasárnapi Újság* a középosztálynak íródott, s egy korszakot és ízlést meghatározó színvonalas orgánium volt. A *Sonntags-Zeitung* olvasótáborára már a német nyelv miatt is szűkebb lehetett. A *Vasárnapi Újság* mindig rendelkezett színvonalas szerkesztői gárdával és koncepcióval; Jókaival és Pákhkal a Saphir Zsigmond-féle egyszemélyes vezetés sem kvalitását, sem ismertségét tekintve nem állta ki az összehasonlítást. A lap szerkezeti felépítése hasonló volt a *Vasárnapi Újság*éhoz: szépirodalom, (vers és próza), ismeretterjesztés (benne jellemrajzok, táj- és népmertetések, természettudományos írások), vegyes tartalmú kisebb írások; ezen túl a német nyelvű lap illusztrációkat is vett át a magyar laptárostól. Heckenast nem akarta újonnan alapított lapjaival az 1848 előtt rendkívül népszerű irodalmi divatlap műfaját folytatni. Mivel Saphir *Pesther Tageblattja* ebbe a korábbi laptípusba tartozott, a *Sonntags-Zeitung* már csak a heti egyszeri, ritkább megjelenés miatt, s az előző magas színvonala miatt sem vehette fel a versenyt a megváltozott kor megváltozott igényei közepette. Összefoglalólag elmondható, hogy a *Sonntags-Zeitung* semmiképpen sem volt a *Vasárnapi Újság* német megfelelője, legfeljebb annak kevésbé jelentős laptársa. Kultúrtörténetileg azért érdekes mégis, mert a Magyarországon új műfaj, az illusztrált közművelődési lap első képviselőjével, a *Vasárnapi Újsággal* egy időben való megjelenésével hozzájárult e laptípus meghonosításához.

RÓZSA MÁRIA

²⁵ REMELLAY, Gusztáv: *Georg Zrínyi und Wallenstein*. = *Sonntags-Zeitung* (39.) 1858. 26. September, 305–306.

FIGYELŐ

A 150 éves *Keresztény Magvető*. 2011. március 26-án Kolozsvárott ünnepségen emlékeztek meg a *Keresztény Magvető* 1861-ben történt megalapításáról és a folyóiratért folytatott sokszor tragikus küzdelemről. A konferenciát Bálint Benczédi Ferenc, az Erdélyi Unitárius Egyház püspöke nyitotta meg és köszöntötte a vendégeket. Kovács Sándor teológiai tanár, a *Keresztény Magvető* jelenlegi főszerkesztője, majd Balázs Mihály (SZTE) elnökletével négy előadás hangzott el: Gaal György röviden összefoglalta a folyóirat történetét, Györfly Gábor (BBTE) az erdélyi sajtó 19. századi történetét tekintette át, Cseke Péter (BBTE) az 1930-as években működő Erdélyi Fiatalok csoportjáról szólt, majd Máthé Dénes (BBTE) a *Keresztény Magvető* 1971–1989 közötti időszakát vizsgálta, s a „sorok között olvasva” mutatta be a szerkesztőknek és szerzőknek az állami cenzúra ellen folytatott küzdelmét.

Erre az alkalomra jelent meg a „Keresztény Magvető Füzetei”-nek 47. darabjaként Gaal György *A „szép, jó és igaz” magvetője. Százötven év az egyház és művelődés szolgálatában* című kötete is. „Ma Erdély legrégebbi folyóiratát tisztelhetjük a *Keresztény Magvetőben*” – összegzi tanulmányának végén a legfontosabbat. Az 1861-ben alapított folyóirat 2011-ben a 117. évfolyamot jelzi címlapján. A százötven évre visszatekintő múlt és a hiányzó évfolyamok mutatják azt a küzdelmet, amelyet egy kis közösség folytatott szellemi önazonosságának felmutatásáért és fenntartásáért.

Gaal György tanulmányának segítségével végigkövethető a *Keresztény Magvető* története. A „Felekezeti évkönyv születik” című fejezetben az indulás időszakát (1861) mutatja be a szerző. A forradalom és szabadságharc után az októberi pátens és a februári diploma jelezték az önkényuralom enyhülését. Ez Erdélyben is lehetőséget teremtett a szellemi élet kibontakozására. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulása (1859) után az unitárius egyház is „egyházirodalmi vállalat” elindítását vette tervbe. A terv megfogalmazója az a Nagy Lajos, az unitárius kollégium tanára volt, aki később a kolozsvári Mátyás-szobor megálmodásában, szervezésében, létrehozásában is döntő szerepet játszott. Az ő Belső Magyar utcai lakásában jöttek össze először a kezdeményező tanárok, papok és tanácsosok, köztük Brassai Sámuel (az „utolsó erdélyi polihisztor”, az MTA tagja), Kövály László (történész, statisztikus), Berde Áron (az MTA tagja, az első magyar meteorológiai és klimatológiai szakkönyv szerzője), Kriza János (néprajzkutató, költő, műfordító, később unitárius püspök, a MTA tagja), Jakab Elek (történész, később az MTA tagja). Kriza János adta a *Keresztény Magvető* címet a létrehozandó vállalkozásnak, amelynek ekkor még tisztázatlan volt a jellege, valamint szellemi és pénzügyi háttere is. A „szellemi érdekeken és rokonszenven alapult” szövetség elhatározása alapján nemsokára megjelent az első kötet, melyben meghatározták a fő célokat is, elsősorban „a keresztény eszmék, s általában az erkölcsileg Szép, Jó és Igaz vetését s fejlesztését.” Hangsúlyozzák a kötet egyházi jellegét is, mivel tervezik olyan beszédek, imák, fordítások közlését, mellyel a lelkes munkáját akarják segíteni. De már a kezdő számban is megjelenik a történelem iránti elkötelezettség (egyház-történeti dokumentumok, életrajzok) is, amely mindvégig egyik meghatározó témája lesz a folyóiratnak. Az első kötetben még nincs feltüntetve a megjelenés periodicitása. Gaal György

szerint „a reformkorban elterjedt almanach-évkönyvnek unitárius változatát teremtették meg anélkül, hogy az évenkénti kiadást ígérték volna” (3).

Az elkövetkező hét év történetét „Az évkönyv állandósul” című rövid fejezetben foglalja össze a szerző. Ebben az időszakban (1861–1868) nem változott a kiadvány jellege, és a periódus végéig mindössze négy kötet jelent meg.

Az „Átalakulás folyóirattá” című fejezet az 1868–1876 közötti időszakot tárgyalja, amelynek Ferencz József, a későbbi unitárius püspök volt a meghatározó alakja. A következő, V. kötet 1870-ben jelent meg; tájékoztató bevezetője fontos változásokat jelzett. Egyrészt bejelentették, hogy a *Keresztény Magvető* „évnegyedenkénti fizetekben” fog megjelenni, másrészt a tartalmi koncepció is eltolódott az egyházművelődési kiadvány irányába. Felhívták a lelkészek figyelmét, hogy eklézsiáik történetét írják meg, ezzel ugyanis jelentős anyagot biztosítanak egy megírandó egyháztörténehez. (Talán érdekes megjegyeznünk, hogy majd százötven évvel később Molnár B. Lehel szintén a lelkésztársak figyelmét hívja föl az eklézsiákon lévő levéltári anyag gondos kezelésére; MOLNÁR B. Lehel: *Kultúra, történelem, írás*. = Keresztény Magvető 2004. 1. 59–67.) „Itt válik tehát a kiadvány negyedévi folyóirattá, s egyben hangsúlyozottabban tudományos jellegűvé” (5). 1871-re kialakult a folyóirat rovat-szerkezete „Egyházi dolgozatok gyakorlati használatra; „Hittan-bölcselem; „Nevelés- és oktatásügy; „Életiratok, történelmi és statisztikai adatok; „Egyháztörténelmi adatok”; „Egyházi élet”; „Könyvismertetés”; „Irodalmi értesítő”; „Vegyesek, különfélék” címekkel. 1875-től évi hat füzetben jelent meg, s a szerkesztők joggal jegyezték meg: „A kezdetben mondhatni egyszerű prédikatori tár ma már a hazai legértelmesebb szakközönség között kér magának egy szerényke helyet.” (7)

Gaal György az 1876–1910 közötti korszaknak az „Országos jelentőségű folyóirat” címet adta. Ennek a korszaknak kiemelkedő jelentőségű alakja Péterfi Dénes volt, ezért ezt az időszakot Péterfi-korszaknak is nevezik. Péterfi „elfogadta a Ferencz Józseftől kialakított kereteket, de mindent elkövetett annak tartalmi feltöltéséért, a színvonal emeléséért. A szabadelvű kereszténység közlönyévé tette a *Magvetőt*” (8). A meghatározó szerkesztő érdeklődésének megfelelően erősödik a lap filozófiai-természettudományi gondolatok iránti érzékenysége, a darwinizmus és a vallás kapcsolata is fontos témává válik. Ebben az időszakban rendkívül erős az életrajzi-történelmi rovat. Ekkor jelennek meg Jakab Elek mindmáig megkerülhetetlen életrajz-sorozatának darabjai Bogáthi Fazakas Miklósról, Agh Istvánról, Baumgart Bálintról és Enyedi Györgyről, és ebben az időszakban indul az „Egyháztörténelmi adatok” című rovat is nagynevű adatközlőkkel (Jakab Elek, Szabó Károly, Zoványi Jenő, Pukánszky Béla, Kelemen Lajos). Jakab Elek 1887-ben közzétesz egy felhívást a Kénosi Tözsér János és Uzoni Fosztó István által írt egyháztörténet magyar fordítására. (Az akkor „Pusztába kiáltott szó” címmel megjelent írásban megfogalmazott felhívásra több mint fél évszázad múlva érkezett válasz, mikor Márkos Albert elvégezte a munkát.) A korszak furcsa véget ért 1910 végén, amikor Péterfi Dénes váratlanul lemondott minden egyházi tisztségéről, és nyugdíjba vonult.

Az új szerkesztőkkel, Gál Kelemennel és Gálfi Lőrincsel új korszak kezdődött, melyet Gaal „Új nemzedék, régi célok” címmel illet (1911–1918). A szerkesztők így foglalták össze céljaikat „Az olvasó közönséghez” szóló írásukban: „Új célokat a jövőre sem tűz maga elé, mert nem érzi, hogy régi céljait megvalósította volna. Legfeljebb új eszközöket alkalmazhat célja megvalósítására. [...] Széttagolt társadalmunkban az egységes megértés és elfogulatlan bírálat hívei akarunk maradni. Folyóiratunkat tradíciói az unitárius egyházhoz csatolják, de mint eddig nem tettük, úgy ezután sem szolgálunk dogmatikus felekezeti érdekeket, hanem inkább a tudományos meggyőződést, a szabad vizsgálódást, magát a valóságot, amennyire azt az emberi értelem megközelítheti.” (14) 1913-ban megjelent Borbély Ferenc munkája, *A Keresztény Magvető I–XLVII. évfolyamának tárgymutatója és tartalomjegyzéke* (Kolozsvár, 1913). Némileg egyszerűsödött a rovat-rendszer, de lényegi tartalmi változást nem tartottak szükségesnek a szerkesztők. Gaal György megjegyzi, hogy – talán a háború hatására – az addig alapvetően angol–amerikai irányultságú érdeklődés átalakul német irányúvá.

A „Különfélék” rovatban megjelennek a háború hírei: Balkán-háború, elesett katonák, harangrekvirálás, papírhány... 1918 végén a *Keresztény Magvető* megszűnt, 1919–1922 között nem jelent meg egyetlen száma sem. Az egyház hivatalos lapja, az Unitárius Közlöny is csak 1919 szeptemberében indult el.

A következő fejezet az 1922–1944 közötti időszakot foglalja össze „Az Unitárius Irodalmi Társaság szolgálatában” címmel. A világháború utáni sokkból lassan kezdett kibontakozni az összetartozás igénye. 1920. augusztus 28-án megtartotta alakuló ülését az Unitárius Irodalmi Társaság, amelynek célja „az unitárius irodalomnak és történelemnek, s általában a tudománynak unitárius szellemen való művelése, az unitárius hívek közművelődésének előmozdítása” (16). Az Unitárius Irodalmi Társaság háromévi szünet után, 1922-ben indította újra a *Keresztény Magvetőt*. Az új szerkesztők által meghirdetett program szerint a vallási türelemről és a vallás és tudomány viszonyáról ugyanúgy gondolkodnak, mint elődeik: „a felekezeti elfogultság és türelmetlenség távol áll tőlünk”; „a vallás és tudomány, habár céljaiban, módszereiben nagy eltérések vannak, de igaz lényegükben nem ellenkezhettek egymással” (17–18). A korszak meghatározó szerkesztője Vári Albert volt, de a szerkesztésben részt vett többek között Kiss Elek, Borbély István, Kelemen Lajos, Kovács Lajos is. A lap füzeteinek száma változott az évi hat (1922), négy (1922–1927), újra hat (1928–1943), majd 1944-ben újra évi négy között. A szerkesztési elvek is kisebb átalakításokkal követték az elődök elképzelését („Tanulmányok; „Egyházi dolgozatok; „Hittani-bölcseleti dolgozatok; „Nevelés és oktatásügy”; „Történelmi, életiratok”; „Aktuális ügyek”; „Külföldi szemle”; „Irodalom”; „Különfélék”; „Hivatalos rész”), s a 30-as évek közepén újra indult az „Egyháztörténelmi adatok” című rovat is. Ugyanebben a korszakban indult a *Keresztény Magvető* két melléklet sorozata is „Erdélyi Irodalmi Szemle” (1924–1929), illetve „A Keresztény Magvető Füzetei” címmel. Ez utóbbi sorozat keretében 46 kiadvány jelent meg. 1934-ben jelent meg Erdő János munkájaként *A Keresztény Magvető XLVIII–LXV. évfolyamának tárgymutatója és tartalomjegyzéke* (Cluj, 1934), folytatva a Borbély Ferenc által elkezdett munkát.

A második világháború után, 1945–1971 között nem jelent meg a *Keresztény Magvető*, és 1949-ben beszüntette munkáját az Unitárius Irodalmi Társaság is. Az 1945-ben még elindult *Unitárius Közlöny* is megszűnt 1949-ben. „Az Unitárius Egyház évtizedekre sajtóorgánum nélkül maradt” – foglalja össze a tényeket Gaal György.

A következő korszakot „Az újrakezdés kálváriája” címmel mutatja be a szerző. Az 1960-as évek végeken enyhülő politikai hangulatában az unitárius egyház megünnepelhette alapításának 400. évfordulóját (1968), és az állami liceum is felvette Brassai Sámuel nevét (1970). Talán a legérdekesebb része Gaal György írásának, amikor az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában tárolt *Keresztény Magvető*-dossier alapján bemutatja a folyóirat újraindításának körülményeit: a tervezeteket, a bukaresti utakat, „a hivatalnak packázásait”. A felvillantott, idézőjelben olvasható szavak jól jellemzik a bürokrácia mögé rejtőzött zsarnokságot és félelmet: „illetékes személy”, aki a lap „kiadásának tárgyában pozitív módon nyilatkozott”, aki megígéri a lappal kapcsolatos kérés „lehetőség szerint való elintézését”; „Babosné”, a magyar nyelvű egyházi kiadványok cenzora stb. Gaal György közli a *Keresztény Magvető*re vonatkozó, néhány szóból álló engedély magyarra fordított szövegét is. Az engedély mellett a szerző hosszabban bemutatja azt a „tájékoztató útmutatót”, amely „fényt vet a korabeli eljárásokra és elvárásokra”. E szerint „minden anyagot a szerkesztőségben fel kell olvasni, és megvitatás után jóváhagyni”, majd a számokból három példányt meghatározott méretben a Vallásügyi Hivatal illetékes igazgatóságára kell benyújtani. Az írásbeli tájékoztatás mellett „szóbelileg is kioktatták az egyház képviselőit”. Gaal György így összegzi a *Keresztény Magvető* megjelenésének körülményeit: „csak belső használatra jelentetheti meg az egyház, vagyis elsősorban a papság s részben a templomjáró hívek számára” (29); „az engedélyből és az [...]

utasításból is eléggé kiviláglik, hogy a *Keresztény Magvető*t az állam kirakatnak szánta a külföld felé, a vallásszabadság romániai érvényesülését akarta bizonyítani” (26).

Az „Értékmentés tilalmak közt” című fejezet egy egységként mutatja be az 1971-től 1996-ig terjedő korszakot, pedig 1989-ben megtörtént a Ceaușescu-rendszer bukása és ez a „politikai változás megszüntette a cenzúrát, felszabadította a sajtót” (28). Gaal György nyilván azért kezeli egy korszakként, mert az „a *Keresztény Magvető* szerkesztésén alig változtatott”. A szerkesztőbizottság tagjai voltak Kiss Elek püspök (elnök), Kovács Lajos főjegyző (felelős szerkesztő), Erdő János (felelősszerkesztő-helyettes), Szabó Árpád, Szabó Dezső, Sebe Ferenc és Szathmáry János. A szerkesztet tovább egyszerűsödött: „Cikkek, előadások, tanulmányok”; „Szószék és úrasztala”; „Egyházi élet, hírek”; „Könyvszemle”; „Hivatalos”. Ez utóbbi „sok gondot okozott a szerkesztőnek, hiszen e nélkül nem jelenhetett meg a szám. Többnyire a köztársaság kikiáltásának (december 30.) vagy a »felszabadulásnak« (augusztus 23.) az évfordulóját kellett köszönteni, de bizony még az államfő születésnapját vagy újraválasztását is méltatni kellett, az egyházi dísztvírat szövegét is közzé kellett tenni. Ezek rendszerint aláírás nélküli, innen-onnan összevágott szövegek.” (30) A Gaal György tanulmányából összeszedett adatok is elbizonytalanítanak, hogy helyes-e ez a korszakolás. A 1990-es évek elejétől beindultak a magán- és felekezeti nyomdák. Az apró, külső formai jelek is mutatják a változást: „A *Magvető*nek ezekben az években igen puritán rajzolatú, eleinte csak egy fekete kockába illesztett szimbolikus mécesst, majd négy csökkenő méretű kockába az »örök láng« jelképét feltüntető címlapja volt. 1983-ig a kék alapszínt, 1984-től 1988-ig a zöldet, majd 1989-től a narancsárgát alkalmazta. Az 1991-es évfolyam újra kék lett. 1992-ben egy szintén igen puritán címlapterv az »örök lángot« megtartva áttért a bordó-fekete színkombinációra” (29). A „hivatalos” rovat kötelező írásai is elmaradtak, és „olyan nagyhírű művelődéstörténészek is jelentkeztek a lap hasábjain, mint Benda Kálmán, Benkő Samu, Egyed Ákos, Faragó József, Imreh István, Pataki József” (30), és „1990 után megnő az ismertett külföldi kiadványok aránya” (32). A korszak árnyaltabb megítélését teszi majd lehetővé az egyházi közelmúlt-kutatással megbízott történész kutatócsoport munkája, amely 2011. június 7-én tartotta alakuló ülését Kolozsvárott.

A következő fejezet a „Technikai és tartalmi megújulás útján” címet viseli (1996–). A korszak meghatározó személyisége Szabó Árpád volt, majd 2008-as nyugdíjba vonulása után Kovács Sándor vette át a főszerkesztői szerepet. A bizonytalan periodicitással megjelenő folyóirat 2004-től kezdődően évi négy füzetet jelenik meg, és növekszik az évfolyamok oldalszáma is. Ebben az időszakban álltak át teljesen a számítógépes szerkesztésre.

Gaal György tanulmánya után „Könyvészeti függelék” található. Az elsőt a szerző ismerteti a *Keresztény Magvető* évfolyamainak legfőbb jellemzőit (évfolyam, év, füzetek száma, illusztráció, szerkesztők, terjedelem, nyomda) 1861-től kezdődően, a másodikban pedig felsorolja „A *Keresztény Magvető* Füzetei”-nek 46 darabját. A kis kötetet angol nyelvű absztrakt zárja.

A viszonylag kis példányszám miatt alig-alig található teljes sorozat a *Keresztény Magvető*ből. Gaal György így ír: „Sajnálattal jegyezzük meg, hogy egyetlen könyvtárunkban sincs a *Keresztény Magvető*nek teljes sorozata, az egyháznál is csak a Gyűjtőlevéltár rendelkezik egy hiánytalan sorozattal.” (34) Hasonló a helyzet a „*Keresztény Magvető* Füzetei”-vel is. „Teljes példány egyetlen könyvtárban sem található meg” (22). Bár Gaal György csak az erdélyi, szűkebben csak a kolozsvári nagy könyvtárak állományát vizsgálta, valószínű, hogy a kép általánosítható, és a magyarországi könyvtárakban sem jobb a helyzet. Ezért is nagyon üdvözlendő az interneten történő megjelenítés, és remélhetőleg mihamarabb a folyóirat teljes digitális másolatának megjelenése az interneten. A teljes megjelenésig be kell érünk a jelenleg elérhető részletekkel: <http://www.unitar.hu/Tudastar/kereszténymagveto-fuzetei.htm>; <http://kermagv.unitarius.com/>; <http://epa.oszk.hu/00700/00739>

A tanulmányban is megemlítt két repertórium (BORBÉLY 1913; ERDŐ 1934) mellett érdemes megemlíteni a Kelemen Miklós által az 1934–1977 közötti évfolyamokról összeállított gépiratos

repertóriumokat: *A Keresztény Magvető LXVI–LXXII évfolyamának tárgymutatója, tartalomjegyzéke és névmutatója* (Szeged, 1978. 87 l.); *A Keresztény Magvető LXXVII–LXXXIII. évfolyamának tárgymutatója, tartalomjegyzéke és névmutatója* (Szeged, 1978. 184 l.), és meg kell említeni, hogy a <http://repertorium.kermagy.unitarius.com/> címen elkezdődött a *Keresztény Magvető* repertóriumának internetes feldolgozása is.

Gaal György – korábbi tanulmányaihoz híven – rendkívüli aprólékossággal és pontossággal tárja föl a *Keresztény Magvető* történetét. E történet részletesebb beágyazása a történelmi kontextusba és árnyalt értékelése azonban későbbi tanulmányokra marad.

KÁLDOS JÁNOS

Magyar könyvtártörténeti kronológia.¹ Szakmánk egyik nagy paradoxonja, hogy miközben szinte szerzetesi alázattal törekszünk a különféle hordozókon fennmaradt információk megőrzésére az utókornak, saját hivatásunk forrásanyagával kevésbé törődünk: alig vannak a hazai könyv- és könyvtári kultúra forrásait egybegyűjtő kiadványok. A középkori magyarországi könyvanyagot (kódexeket és nyomtatott köteteket) bibliográfiaszerűen feltáró, Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára sok évtizedes kutatásait összegző *Bibliotheca Hungarica* három kötete és a kora újkori olvasmányanyag forrásait regisztráló, Monok István nevével fémjelezhető vállalkozás tomusain túl lényegében csak a Kovács Máté szerkesztette *Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében* 1945-ig eljutó két kötete említhető néhány kisebb időkört és kérdést átfogó dokumentumgyűjtemény mellett. Ilyen például Köhalmi Bélának az 1919-es Tanácsköztársaság forrásait bemutató kiadványa, Takács József könyvtári jogszabályokat tartalmazó gyűjteménye vagy Szabó-András Endre 1884–1962 közötti könyvtári adatokat összegző munkája. Nincs könyvtáros életrajzi lexikon; tudomásom szerint csak néhány megyében (Baranya, Békés, Győr-Moson-Sopron, Pest, Somogy) jelent meg *Ki kicsoda*-szerű összeállítás pályatársainkról, és nincs retrospektív könyvtártörténeti bibliográfia sem. És idáig nem volt a hazai könyvtártörténet egészét reprezentáló kronológia sem.

Hírek persze voltak évek, évtizedek óta, hogy Gerő Gyula készíti; bizonyos évkörökről a könyvtári lapokban (*Könyvtáros, Könyvtári Figyelő*) jelentek meg tőle összeállítások; neki köszönhetjük a kitüntetett könyvtárosok adattárát is; de a magisztrális munka megjelenésére idáig várnunk kellett. *A Magyar könyvtártörténeti kronológia 996–2007* fizikai megjelenése igencsak imponáló, három nagyalakú vasos kötetben, két hasámban sorakoznak könyvtártörténetünk adatai. Terjedelmében, adatmennyiségében csupán a Benda Kálmán főszerkesztésével készült *Magyarország történeti kronológiája* kisebb formátumú, de négy tomusból álló adattára veheti fel vele a versenyt. A tárgykörében valamelyest hasonlítható – és első adatában, a 996-ban alapított pannonhalmi bencés monostor keletkezési évének közlésében érthető módon azonos –, Mészáros István készítette munkánál (*A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája 996–1996*) vagy *A magyar levéltártörténet kronológiája 1000–2000* című összeállításnál lényegesen terjedelmesebb, adatgazdagabb Gerő Gyula összeállítása.

A terjedelem önmagában természetesen nem sokat jelent. A használhatóság az alapvető kérdés: az, hogy mennyire jól körülhatárolt a kötet gyűjtőköre, tartalmaz-e minden fontos, releváns információt; illetve az adatok pontossága, megbízhatósága a döntő. Az előbbi első ránézésre magától értetődőnek és problémamentesnek tűnhet, hiszen egy könyvtártörténeti kronológia mi más tartalmazhatna, mint a bibliotékákra vonatkozó és időrendbe szervezhető adatokat? A gyűjtőkör, vagyis

¹ *Magyar könyvtártörténeti kronológia 996–2007*. Összeáll.: GERŐ Gyula. A szerkesztésben közreműködött: RÁCZ Ágnes. Bp. 2010. OSzK, 3 köt.

a kronológiába kerülő információk körének kijelölése azonban nem is olyan egyszerű feladat. Az egyedi, konkrét könyvtár része egy átfogó rendszernek, de maga is rendszert alkot. A klasszikus meghatározás szerint a könyvtár nem más, mint könyvek (dokumentumok), könyvtárosok és olvasók együttese. Ehhez hozzátehetjük még magát az épületet, az eszközöket és a használói igények kielégítésére kialakított szolgáltatásokat, illetve a szolgáltatásokban testet öltő szakmai tudást. Vagyis a könyvtárak a társadalomban, különféle művelődés-, tudomány-, szakma- és gazdaságpolitikai erővonalak metszéspontjában működnek, sokféle közösségi és egyéni elvárásnak próbálnak megfelelni; ebből következően különböző típusaik keletkeztek, kapcsolatrendszerük szerteágazó, és az intézményeket működtető, azokban dolgozó könyvtárosok változatos szakmai életúttal, felkészültséggel, ambícióval és érdeklődéssel végzik hivatásukat az egyre gyorsuló technológiai kihívások között. Gerő Gyula a kötet előszavában húsz fő szempontot említ az események, adatok regisztrálása kapcsán. Ezek az egyes, konkrét könyvtárak működésére (alapítás, névváltozás, összevonás, megszűnés, katasztrófák, bűncselekmények, az épület felavatása, felújítása, bővítése) vonatkozó információkon túl felölelik a könyvtárügy, könyvtárpolitika eseményeit, a szakmai szervezetek tevékenységét, a képzésre vonatkozó adatokat, a könyvtárak (és könyvtárosok) által megjelentetett szakkönyveket, kiadványokat, a könyvtárosok által elnyert tudományos fokozatokat, kitüntetések, a könyvtárak vezetésében bekövetkezett személyi változásokat, a jeles személyek halálának időpontját, és felvette az országos vagy regionális tanácskozásokat, a könyvtári akciók, kampányok stb. adatait is.

Az összeállító a mindenkor magyar államhatárokon belüli mintegy 16 ezer eseményről, 4700 személyről és 3050 intézményről (csak kivételes esetben lépve át az országhatárokat) tudósít munkájában. A hatalmas adatmennyiség elkerülhetetlenül bizonyos belső aránytalansággal jelenik meg az adattárban. Kronológiák szerkesztésekor az anyaggyűjtő végső soron két lehetőség közül választhat. Az első esetben valamilyen formai vagy értékalapú szelektálást végez, megpróbálja mintegy elképzelni, hogy a majdani használóknak milyen releváns adatra lehet szükségük, vagyis súlyoz az általa lényegesnek és lényegtelennek vélt között; a másik esetben pedig a teljes felkutatott anyagot közrebocsátja. Gerő Gyula jól érzékelhetően minél több eseményt, adatot, tényt kívánt közölni, a nehezen felkutatott faktumokat nem szívesen mellőzte, vállalva döntésével, hogy fontos események keverednek kevésbé fontosakkal, illetve hogy egyes folyamatoknak csak bizonyos epizódjai, elemei szerepelnek a kiadványban. Így és ezért került be az adattárba számtalan olyan esemény, hír stb., amelyek inkább helyi vagy legfeljebb regionális, mintsem országos jelentősége van. Meggyőződésem ugyanakkor, hogy egyik nagy értéke éppen ez a munkának. Ha lennének a megyei könyvtárakra, a hálózatokra vagy az egyes települési bibliotékákra vonatkozó és teljességre törekvő időrendi összeállítások, az országos adattár valóban megelégedhetne a könyvtárügy egészére fókuszáló tények közlésével. A helyzet azonban jelenleg ennek a fordítottja, az elmúlt néhány évben kiadott megyei könyvtártörténeti kronológiák (Somogy, Vas, Veszprém) ugyanis Gerő Gyula munkája alapján készültek.

A kronológiában az összeállító nem utal a feldolgozott forrásokra, pontosabban – mint a kötet 2010. március 10-i bemutatóján szóban elmondta – helyhiány miatt teljes jegyzéküket nem lehetett közölni. Nyilván átnézte a nem nagy számban, de azért létező, egyes könyvtárakról összeállított időrendi áttekintéseket (FSZEK, Hódmezővásárhely), vagy az MKE 1935–1985 közötti működéséről készültet, illetve az egyes szekciók által saját tevékenységükről közreadottakat. Fontos forrása lehetett a teljes magyar könyvtári szaksajtó; feldolgozta a könyvtártörténeti monográfiákat, az életrajzokat, nekrológokat, a különböző könyvtári adat-, cím- és névtárakat, általános biográfiákat, bibliográfiákat; és hosszú éveken, évtizedeken át levélben vagy telefonon, nem ritkán személyesen kérte a könyvtáraktól, könyvtárosoktól, az elhunytak családtagjaitól az intézményre vagy a személyre vonatkozó adatok közlését, pontosítását. Sokszor hiába; így és ezért figyelhető meg a szálak helyenkénti elvarratlansága.

Az aránytalanságok másik oka magában az anyagban, a forrásokban rejlik. Minden történeti megközelítés jellemzője, hogy minél korábbi időszakot próbál valaki vizsgálni, annál kevesebb adatot talál. A kronológia időrendi része az első két kötetben található (a harmadik a mutatókat tartalmazza), folyamatos lapszámozással 950 oldalon. A mohácsi vészig terjedő több mint 500 esztendő adatai mindössze 4 oldalon sorakoznak; az 1800-ig terjedő közel 300 év 16 lapot tesz ki. A 19. század 50 lap terjedelmű, a 20. század 1901-től 1983-ig – az első kötet addig tartalmazza az anyagot – mintegy 420 oldal. A második kötet az 509. laptól a 950. oldalig az 1984. január 1-től 2007. december 31-ig terjedő 24 év eseményeit sorakoztatja fel. Vagyis a terjedeleme mintegy 90%-a az elmúlt bő évszázadra vonatkozik, és az azon belüli utolsó negyedszázad áttekintése teszi ki a teljes anyagnak hozzávetőleg a felét. Azt szokták mondani, hogy a világon valaha élt összes kutató, tudós túlnyomó többsége kortársunk. Kiterjeszhetjük ezt a tételt a hazai könyvtárösszeállításra is: a magyar könyvtártörténet ezer évét tárgyaló kronológia utolsó 50 éve az egésznek csak 5%-a, viszont az adattárban felsorolt események nagyjából 70%-ának a ma élő, aktív vagy már nyugdíjas könyvtárosok jó része valamilyen mértékben formálója, részese volt.

Azonban azt hiszem, nem pusztán arról van szó, hogy Gerő Gyula a régi időkről ilyen kevés adatot tudott felkutatni. Arról is, természetesen. (A középkori anyagot legfeljebb néhány fennmaradt plébániai inventáriummal és egykori könyvtulajdonos nevével lehetett volna bővíteni.) Úgy vélem, hogy az összeállító a közelmúlt évtizedeinek az eseményeit nemcsak kronológusként kívánta megörökíteni, hanem egy sajátos szakmatörténeti curriculum vitaének fogta fel kitűzött célját. Hiszen az elmúlt évtizedek hazai könyvtárügyének Gerő Gyula résztvevője, tevékeny formálója volt. Az egyes kronológiai tételek majd mindegyikénél érzékelhető a személyes tapasztalat; a monumentális kronológiának ez a többlet adja meg valódi jelentőségét. Hiszen a 18. század végéig, 19. század elejéig terjedő korszak forrásainak jó része – ha nem is egységes kiadványban – de azért elérhető, tanulmányozható nyomtatásban, az adatok rendelkezésre állnak, és készültek összefoglaló feldolgozások is a hazai könyv- és könyvtári kultúra múltjáról. A nehézségek nagyjából a kiegyezés környékén kezdődnek, és a 20. századnál válnak hatványozottan érzékelhetővé. Gerő Gyula a legújabb kori magyar könyvtártörténet adatainak felkutatásával és közlésével megteremtette azt a forrásbázist, amit nyilván lehet majd pontosítani, kiegészíteni, finomítani, de megkerülni és mellőzni nem lehet senkinek, aki a közelmúlt könyvtárügyével kíván foglalkozni.

Gerő az egyes tételeknél utal a különböző források eltérő dátumaira, adataira, figyelmeztetve a használót az ellentmondásra és a tisztázás szükségességére. Több esetben hivatkozik az adat közlőjére. Arra természetesen nem volt lehetősége, hogy pontos bibliográfiai tételekkel támassza alá közléseit, de ezek az utalások így is nagy segítséget jelentenek a kutatóknak.

Az információk felkutatásában az igazi nagy segítséget a kronológia harmadik, 350 oldal terjedelmű mutatókötetete jelenti. Első egysége a „Személynevek mutatója”. Az egységesített névformát feltűrt betűvel jelölte, a névváltozatokról készült utaló pedig kurrens. Elsősorban a könyvtárosnők lánykori és asszonyneve közötti kapcsolatot van hivatva érzékeltetni a gazdag mutatórendszer. Aki készített már hasonló indexet, pontosan tudhatja, micsoda nehézséggel jár adott esetben akár több alkalommal is nevet változtató személyek azonosságát tisztázni. Az azonos nevű személyek egymástól földrajzi értelmezők segítségével különülnek el. A mutató a pontos dátumra utal, ahol a hónapot, napot nem sikerült meghatározni, csak az év vagy hónap szerepel, azonban ezek az adatok következetesen az esztendő vagy a hónap első napja előtt található meg a kronológiai részben. A névmutató az adattárban szereplő összes személynevet tartalmazza, azonban mivel egy-egy kronológiai tételben gyakran sok név található, néhány esetben az indexből óhatatlanul hiányzik egy-két személynév.

Az indexkötet második szerkezeti egysége az „Intézmények, szervezetek, települések, földrajzi egységek mutatója”. Gerő Gyula háromféle tipográfiai jelölést használt ebben a részben, az egy-

ségesített tételként szereplő földrajzi és intézménynevek fett betűtípussal, az utalóként beépítettek kurrenssel olvashatók. Mivel az intézménynevek gyakran változtak, az egységesített formánál kurzívval szedve megtalálhatók a korábbi nevek is. A Budapesten működő könyvtárak, szervezetek stb. nevük, a fővároson kívüliek viszont a település földrajzi neve szerinti egységes betűrendben belül kereshetők vissza. A mutató szerkezetében Gerő Gyula elsősorban a praktikumra, mintsem valami elméletileg tökéletes konstrukcióra törekedett. Jól használható és a kutatót messzemenően támogató index lett a végeredmény, ugyanakkor néhány esetben következtetlenségek is megfigyelhetők. Nem érzem indokoltnak, hogy a többször is nevet változtató településeknél eltérő megoldással találkozhatunk. Vagyis ‘Dunapentele’ alatt található a település könyvtáraitra vonatkozó adatok 1949–1951 között, a ‘Sztálinváros’ forma pedig csak utalóként szerepel a kötetben, és a ‘Dunaújváros’ névhez rendelve sorakoznak az 1951 utáni kronológiai adatok. Viszont a ‘Tiszaszederkény’, ‘Leninváros’ és ‘Tiszaújváros’ nevek mögött minden esetben található adatok. Talán egyszerűbb lett volna ezekben az esetekben a település intézményeire vonatkozó faktumokat egységesített földrajzi névvel, egy helyen szerepeltetni. Hasonló problémát érzek gyakran változó nevű minisztériumunk esetében is. Aki arra kíváncsi, hogy a könyvtári osztályra vonatkozó adatok hol találhatóak a kronológiában, egyenként végig kell néznie a ‘Kulturális Minisztérium, Könyvtárügyi osztály’; ‘Művelődési és Közoktatási Minisztérium, Könyvtári osztály’; ‘Művelődési Minisztérium, Könyvtári osztály’; ‘Népművelési Minisztérium, Könyvtári osztály’; ‘Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Könyvtári osztály’; ‘Oktatási és Kulturális Minisztérium, Könyvtári osztály’ változatok mellé rendelt anyagot. Ha nem tudja, hogy 10-20 évvel ezelőtt mi volt a főhatóság pontos neve, csak némi kerülővel jut célhoz (és bár nem volt mindig könyvtári osztály, de minisztérium korábban is létezett ‘Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium’ néven, ott is található az érdeklődő az állami irányításra vonatkozó, számára esetleg fontos adatokat).

Az indexrész harmadik eleme a „Tárgymutató”. Közreadásával nem a kronológiai részben tárgyalt és közölt egyedi információk visszakeresése volt a cél, ez a rész ugyanis átfogó témaköröket tartalmaz. Helyenként lehetett volna finomítani a rendszert, például önálló témakörökkel kapott a ‘Kertész Gyula-díj’, a többi, könyvtárosok számára is adományozható díj, kitüntetés viszont megbújik a ‘Kitüntetések, jutalmazások, díjak, díjazások’ megnevezés mögött. Van ‘Megyei könyvtárak (általában)’ téma, de nincs városi vagy községi; pontosabban az utóbbiak az összefoglaló ‘Települési könyvtárak (népkönyvtár, községi könyvtár, járási könyvtár, városi könyvtár)’ kategórián belül találhatóak, a ‘népkönyvtár’ stb. csupán utalóként szerepel. Ezek az apró észrevételek azonban érdemben nem nehezítik a használatot, a tárgymutató szerkezete rövid tanulmányozás után jól áttekinthető, és jelentősen segíti a kronológia használatát.

A kötet tetszetős tipográfiáját Gerő Éva tervezte; utolsó munkája volt ez az oly korán elhunyt és számos könyvtári kiadvány külalakját kigondoló tipográfusnak. A kronológia előszava és használati tájékoztatója angolul is olvasható. A rövidítések jegyzéke a 2. kötet végén található.

Gerő Gyula 2010. február 13-án töltötte be 85. születésnapját. A sok évszázados szokás szerint a kerek évfordulókon tisztelői ajándékozzák meg az ünnepeltet, most azonban fordítva történt, vagyis a jubiláns ajándékozta meg a szakmát e magisztrális művel. Az előszóhoz választott mottóban írja: „Ami erőmből telt, megtettem/Amit elkezdtem, bevégeztem.” Nem vitás, hogy sok évtizedes szakmai működésének megkoronázása a mű közreadása, de remélhetően lesz energiája és kitartása a kronológia folytatásához, valamint életrajzi, biográfiai adatai közreadásához is.

POGÁNY GYÖRGY

SZEMLE

Debrecentől Amszterdamiig. Magyarország és Németalföld kapcsolata. Szerk.: PUSZTAI Gábor, BOZZAY Réka. Debrecen, 2010. Néderlandisztikai Tanszék, 424 l.

A Debreceni Egyetem közelmúltban akkreditált Néderlandisztikai Tanszéke újabb kötettel bizonyítja, hogy az oktatói feladatok mellett egyre karakteresebb a tanszék munkatársainak és a vonzáskörébe tartozó kutatóknak a műhelymunkája. A 2007-ben megrendezett „Michiel de Ruyter és Magyarország” című konferencia után most a következő évben megtartott, magyar és németalföldi kapcsolatokat értelmező ülészak kötetét tarthatjuk kézben (a külső megjelenés alapján is egy kialakuló könyvsorozatot sejtetve).

A szerkesztők bevezetője ugyan nem nélkülözi a lírai hangvételt sem, mindez azonban csak növeli szimpátiánkat a fiatal tanszék oktatóinak lelkes tudományszervező munkája iránt. A konferencia ezúttal nem valamely évforduló vagy szűkebben vett tematika alapján szerveződött, hanem a magyar és németalföldi kapcsolatok egészen tág időhatárát alkalmazva műfajok sokaságát vonultatja fel a gazdaságtörténeten, könyv- és irodalomtörténeten át az iskoláztatás, a cserekapcsolatok, valamint az egyházi missziós törekvések feltérképezéséig. A kötet írásainak műfaji sokszínűsége abból fakad, hogy nem csupán az előszóban elhangzott előadások szövegét tartalmazza, hanem helyet ad a témakörbe vágó, kissé szárazabb, adatközlő, könyvészeti jellegű dolgozatoknak, valamint azok szövegközlő függelékeinek is.

A középkorral indító kötet első előadása nem eszmék, hanem áruk, termékek útját, a magyar

és németalföldi kereskedelem egy szeletét dolgozza fel. Pósn László megállapítja, hogy az áruk kereskedelme többségében a magyar kivitelre (bányatermékek, nyersanyagok) korlátozódott, és az is inkább közvetítőkön keresztül jutott el a célországba, direkt kereskedői látogatásokról nem maradt fenn dokumentum („Németalföldi–magyar gazdasági kapcsolatok a középkorban”). A kultúráközvetítés egyik érdekes és manapság nagyon kedvelt területével foglalkozik Réthelyi Orsolya tanulmánya. A szerző egyike volt a Budapesti Történeti Múzeumban 2005-ben Habsburg Máriáról létrehozott tárlat szervezőinek, és ott találhatjuk a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett, „Királylányok messzi földről” címen nagy sikert aratott kiállítás kísérelőrendezvényeinek előadói között is. „Habsburg Mária királyné, mint közvetítő a kultúrák között” című dolgozata rámutat arra, hogy a kulturális kapcsolatok megélénkülését nem a magyar és a holland nyelven született irodalmi alkotások terén kell keresni (Mária királyné elsősorban a franciás műveltséget közvetítette), hanem az udvari műpártolásban, a kor szellemi és intellektuális áramlatainak továbbadásában. Habsburg Mária királyné udvarából is kiemelendő Oláh Miklós kultúráközvetítő szerepe, akinek említése átvezet Bitskey István dolgozatához („Németalföldi humanisták a 16. századi Magyarországon”). Bitskey szerint Oláh Miklós érsek, „aki Nagyszombatban magas szintű iskolakultúrát honosított meg, Pozsonyban pedig a *studia humanitatis* regionális központját igyekezett kialakítani”, szoros kapcsolatban állt a németalföldi humanistákkal, és többen az ő közvetlen inspirációjára kerültek hosszabb-rövidebb időre Magyarországra.

Bocskai István halálának 400. évfordulója kapcsán Kees Teszelszky sok újdonságot tartalmazó könyvet jelentetett meg az ismeretlen magyar koronáról, illetve Bocskai és a korona kapcsolatairól, majd pedig tanulmányban adta közre „Üzenet az utazótáskában. Diplomáciai kapcsolatok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt” című felfedezését. A mostani dolgozat („Diplomáciai iratok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt”) azzal az irategyüttessel foglalkozik, amelyet 1606-ban Bocskai követe, Bocatius János letartóztatásakor találtak és leltároztak. Az inventáriumot Philipus Rus császári titkár készítette, a jegyzék feldolgozásának fontosságára R. Várkonyi Ágnes hívta fel a figyelmet. 2008-ban Kees Teszelszky a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban megtalálta az utazótáska tartalmának egy részét. Mostani, a *Portré és imázs* (Bp., 2008) című kötetben megjelent írásának átdolgozott változatában ennek az anyagnak a Németalföldről származó könyveire és nyomtatványaira összpontosítva elemzi Bocskai külpolitikájának eddig nem ismert vonásait. Holland egyetemeken magyar diákjait regisztráló adattár társszerzőjeként már ismerjük Bozzay Réka ezirányú tevékenységét (*Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*. Bp. 2007. LADÁNYI Sándorral); mostani tanulmányában elsősorban a Leidenbe utazó peregrinusok kiutazásának körülményeit (útlevél, patrónus, alumnia) tárja fel a korabeli levelezés és levéltárakban őrzött ügyirati adatok nyomán („Magyar diákok leideni peregrinációjának előzményei a 17–18. században”). Ferenc Postma tanulmánya kifejezetten a *Magyar Könyvszemle* profiljába illik. A „Magyarok és a franekeri egyetemi oktatás” című dolgozat nem csupán a magyar diákok tanulási körülményeit, a professzorokkal való kapcsolatait helyezi új megvilágításba, hanem fontos megállapításokat tesz a nyilvános egyetemi szereplések és a kinyomtatott disszertációk felkutatását illetően is. A függelékben pedig olyan kolligátumkötetek részletes leírását olvashatjuk, amelyek eddig ismeretlen, magyar szerzőjű egyetemi disszertációkat tartalmaznak. Az anyag jellegéből adódóan Ferenc Postma sok könyvtári, illetve bibliográfiai hivatkozást is alkalmaz. Ezek-

nek az – önmagához képest következetes – rövidítéseknek a szokatlansága megzavarhatja az olvasót. A szakirodalomban elfogadott jelzések helyett Postma a legtöbb könyvtár rövidítéseként a városnév rövidített alakját használja (Brx = Koninklijke Bibliothek/Bibliothèque Royale, Brussel/Bruxelles, Hrb = Theol. Seminar der Evang. Kirche in Hessen und Nassau, Herborn, Strb = Württembergische Landesbibliothek, Stuttgart, Wolf = Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel), van azonban, ahol a könyvtárnevet rövidíti, és ehhez teszi hozzá utólag a városra való utalást (OSzB, ReB = Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye, Budapest). A névalak feloldásainál az eredeti nyelven szerepel a könyvtár neve, kivéve az OSzK-t, amelynek feloldásában a magyar mellett a holland nevet is olvashatjuk (Országos Széchényi Könyvtár/Hongaarse Nationale „Széchényi” Bibliothek, Budapest), a szentpétervári könyvtár esetében viszont csak a németre fordított megnevezés (Russische Nationalbibliothek, korábban „Saltykov-Scedrin”) kap helyet. Sajnos esetleges az is, hogy a könyvtári jelzet szerepel-e a leleíróleírásban, és valójában nem tudható, hogy ezek (és miért pont ezek) a könyvtárak szisztematikus feltárása történt-e meg minden esetben, és vajon cédula, online vagy nyomtatott katalógusra utal-e a szerző. Bujtás Zsigmond László a magyar és a holland könyvészeti szakirodalmat egyaránt korrigálja, amikor dolgozatában Pápai Páriz Ferenc *Rudus redivivumának* holland fordítását (1701) mutatja be. A közelmúltban a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban fellelt példány nemcsak új bibliográfiai tétel, hanem jelentősége abban áll, „hogy ez volt az első olyan, magyar szerző tollából származó, Hollandiában megjelent önálló kötet, amelyből a holland olvasóközönség közvetlen ismereteket szerezhetett Magyarország és Erdély korai, reformációkori egyháztörténetéről”. Ifj. Buzinkai György *Az elveszett bűnös* című művének holland visszhangját elemzi Eredics Péter dolgozata („Ifj. Buzinkai György elfeledett holland fordítása a 18. századból”), vizsgálva a kiadások körülményeit, valamint a fordítás szerkezeti és tartalmi sajátosságait. Fazakas Gergely Tamás családi örökségként kapott feladatot

teljesít, amikor Pántzél Pál kéziratos önéletírását ismerteti meg az olvasóval. Az Országos Széchényi Könyvtár bibliothecarius emeritusa, Fazakas József őrizte meg azt a kéziratot, amely egy eddig ismeretlen tudós erdélyi lekipásztor leideni peregrinációjáról számol be („Az én álmaim akkor legkedvesebbek, mikor Hollandiáról vagnak». Pántzél Pál, egy 18. század végi leideni peregrinus kéziratos önéletírása”). A tanulmány felhívja a figyelmet arra a szövegkiadásra, amely a Csokonai Könyvtár sorozatban Pántzél önéletírását és egyéb munkáit (Debrecen, 2010) is közreadja ugyancsak Fazakas Gergely Tamás értő jegyzetei kíséretében. Nagy igényű vizsgálódást előlegez meg Csorba Dávid tanulmánya, aki Willem Teelink teológus tevékenységének emlékére „A történelem, ahogy Hollandiában írták avagy a 17. századi hollandiai történelemképzetek magyar recepcióját”-t vázolja fel. A szerző szerint is monografikus feldolgozást igénylő téma a holland és a magyar egyháztörténet egyik, eddig kellően fel nem tárt oldalát fogja majd – remélhetőleg mind több tanulmány nyomán – megvilágítani.

A konferencia 20. századi fejezetét témájukban egymástól nagyon különböző, de saját területükön újdonságot felmutató előadások képezik. Friss felfedezés Radnai István 1914–1916 között írt naplója („A trópusok édes illata”), amely a holland gyarmat, Szumátra szigetére tett utazást örökíti meg. Takács Miklós különös című dolgozata Füst Milán világhírű regényének értelmezés-kísérlete („Miért éppen Hollandia? – kortárs holland társadalomtudósok elméleteinek alkalmazhatósága Füst Milán *A feleségem története* című regényének olvasásában”). A tanulmány célkitűzése, hogy a magyar olvasók figyelmét felhívja Bal, Draaisma és Goudsblom holland társadalomtudósok magyarul is olvasható munkáira, a holland olvasóknak pedig a holland nemzetiségű Störr kapitány (és felesége) történetét ajánlja a figyelmébe, hiszen Füst Nobel-díjra való – egyébként eredménytelen – felterjesztése után a mű hollandul is megjelent. Törő Krisztina Noémi Johan Huizinga holland történész magyarországi visszhangjával foglalkozik („Válságok. Gogolák Lajos vitája Johan Huizingával”). Go-

golák 1938–1946 között három cikket (az utolsó már nekrológ) jelentetett meg Huizingáról; Törő Krisztina Noémi tanulmánya a történelmi háttér ismeretében elemzi a nézetkülönbségek változásait. Különös kiadástörténetet tár föl Gera Judit dolgozata: „Multatuli négy élete Magyarországon”. A 19. századi holland szerző *Max Havelaar* (1860) című regényének ugyanis négy magyar fordítása létezik, ám Gera Judit gondos elemzése nyomán kiderül, hogy a regény egyetlen magyar fordítója sem tudott hollandul, hanem valamely más világnyelv és különféle, egymástól eltérő kiadások alapján készültek a fordítások. A filológiai elemzésen túl Gera Judit fontos megállapításokat tesz arról is, hogyan tükrözte egyetlen regény fordítása az ideológiai kötöttségekkel terhelt fordításpolitikát.

Intézménytörténeti jellegű a kötet három záró dolgozata. Gonda S. László „Indonézia üzenek”. A közös holland–magyar református Indonéziamiszió terve, 1946–1949” című írása a magyar református egyháztörténet egyik érdekes misziós kísérletének körülményeit vizsgálja. Horváth Erzsébet és Gaál Enikő tanulmánya feltehetően olyan személyek érdeklődését is felkelti, akik részesei voltak a 2. világháború utáni holland gyermeksegélyezési akciónak („Egymás terhét hordozzátok». Hollandiai gyermekmentő akció”), illetve a fiatal 1956-os menekültek továbbtanulási támogatásának, amelyben jelentős szerepet játszott Flór Ede Hollandiában élő emigráns festőművész („A Magyar Ipari Tanulók Segélybizottsága”).

A sokrétű tematikájú tanulmánykötetet korabeli illusztrációk élénkítik, és név-, illetve helynévmutató egészíti ki. Ismételten sajnálhatjuk, hogy az aktuális szokás szerint a névmutatóba a jegyzetek anyaga nem került bele. Ebben az esetben nemcsak a szakirodalom visszakereshetőségét hiányoljuk, hanem azt is, hogy értékes, a feldolgozott témák szempontjából fontos nevek esnek ki a névjegyzék hatóköréből. Példának csupán Ferenc Postma sok új filológiai adattal szolgáló tanulmányára utalunk, amely bőséges jegyzetanyagában számtalan Németalföldön tanult magyar diákra hivatkozik, az ő nevük azonban a mutatókban nem szerepel. Megtalálható

viszont – teljesen feleslegesen – néhány fiktív név, regénycím (ráadásul: 'Effie Briest' 'Effi Brief'-ként), a névvariánsok egységesítése pedig zavaró módon elmaradt.

NÉMETH S. KATALIN

Boros István: A Váci Egyházmegyei Könyvtár ősnymtatványai. – Catalogus incunabulorum, quae in Bibliotheca Diocesis Vaciensis asservantur. Vác, 2010. Váci Egyházmegye, 102 l. + 1 pótlap

Minden újra kézbe vett kulturális emlékünkhöz leírása, minden megjelent katalógus közelebb visz bennünket múltunk, művelődéstörténetünk megismeréséhez. Természetes dolog az is, ha minden egyes adat különböző adatbázisok részét is képezi. A váci ősnymtatványok leírása például az új országos ősnymtatvány-nyilvántartását (<http://mek.oszk.hu/06100/06119/pdf/index.html>), a Muzeális Könyvtári Dokumentumok Nyilvántartását (<http://www.eruditio.hu/lectio/mkdn>), és a nemzetköziét is (<http://www.bl.uk/catalogues/istc/>; <http://www.gesamtkatalogder.wiegendrucke.de/>). A szerzőknek, a kiadóknak gondolniuk is kell arra, hogy nem elég a saját gyűjtemény példás katalógusának közkinccsé tétele, az adatbázisoknak is be kell ezeket jelenteni. A tulajdonosnak pedig arra kell figyelnie, hogy nem mellelesleg törvény kötelezi a tulajdonában lévő minden egyes, 1851 előtt megjelent nyomtatvány és kézirat leírására, illetve annak nyilvánosságra hozatalára az említett közös nyilvántartás részeként.

A Váci Egyházmegyei Könyvtár 21 ősnymtatványt őriz. A mostani számbavétel első eredménye az, hogy az 1970-ben megjelent inkunabulum-nyilvántartáshoz (SAJÓ-SOLTÉSZ, CIH) képest öttel többnek a leírását vehettük most kézbe. Számunkra, magyarok számára fontos, hogy a 21 kiadás közül négy hazai unikumnak számít. Nemzetközileg is ritkaságként számon tartott példány azonban (amellett, hogy minden 15. századi kiadvány ritkaság) nincsen közzétűz.

Maga a mostani katalógus is kiadástörténeti ritkaságnak számít. A könyvtáros bosszantására, és persze öröme az élet ugyanis felülírta a könyvben megjelent állításokat. A könyvbe-mutatót követően előkerült ugyanis az az 1492-es kiadású Petrarca-kötet (CIH 2590), amelyet az előszóban még eltűntnek nyilvánított a szerző. Így a mutatókat kézzel érdemes mindenkinek ki-egészítenie, hiszen a könyv leírását minden katalóguspéldányban, pótlapon megtaláljuk.

A kis gyűjtemény katalógusának kiadását leginkább a provenienciaadatok teljes közlése teszi érdekessé. Nem csupán ez, hiszen az egyes kötetek leírása teljes, vagyis a könyvkötések leírása is szakszerű, Rozsondai Marianne ellenőrizte, és a legtöbb korabeli kötésről fotó is található a könyvben. Egyedül a vízjelek azonosítása és fotói nem jelentek meg, ám az előszó tanúsága szerint azért azok is elkészültek.

Az előszó, amely magyar és angol nyelven olvasható, bemutatja a Váci Egyházmegyei Könyvtár történetét, és az egyes ősnymtatványok e gyűjteménybe jutásának a történetét is, már ahol ez lehetséges. Az egyik legérdekesebb csoport (négy incunabulum) Rákóczi-falváról került Vácra, vélhetően az 1960-as években. Nem gyakori eset, hogy egy 1906-ban alapított plébánia gyűjteményét ősnymtatványok gazdagítják. Ez a tény akkor is elgondolkodtató, ha nincsen információ arról, hogy miként kerültek a Tisza menti faluba. A helytörténész kutatók talán egyszer a kötetekben említett könyvkereskedők levéltárában (már amelyek hozzáférhetőek) utánanéznének annak, hogy ki vásárolta ezeket a darabokat. Rozsondai Marianne szerint felvethető, hogy Viggázó Ferenc (1874–1928) valamilyen kapcsolatba hozható a kérdéssel, mert a kötetekben rá jellemző bejegyzések is vannak.

A katalógus 8. tétele egy meglehetősen sok példányban ismert ősnymtatvány: Biblia, Nicolaus de Lyra magyarázataival (Nürnberg, 1487; GW 4289). Az egyetlen nyomtatott ex libris azonban ebben található. A váci szeminárium tanáré, Lafftsák Jánosé, aki élete végén, 1801-ben készítette. A korból viszonylag kevés nyomtatott ex librist ismerünk magyarországi tulajdonostól, és a tény, hogy egy szemináriumi dog-

matikatanár is pénzt áldozott egy szép nyomtatott tulajdonjegy készítésére, azt bizonyítja, hogy a bibliofília történetében eddig számon nem tartott társadalmi rétegre is figyelhetünk.

A most megismert kis gyűjtemény minden egyes darabja arra utal, hogy a török kiűzése után újjászülető váci egyházmegye papjai megőrizték az eleiktől maradt régi könyveket; amint láttuk, egyesek már bibliofil értéket is tulajdonítottak nekik. Annak ellenére, hogy az egyházmegye élén álló Christoph Migazzi eladta a gyűjteményét (és nem kevés ősnymotatványt is) Batthyány Ignác gyulafehérvári püspöknek, a kisebb adományok figyelemreméltó régiségegyütttest hoztak létre.

A katalógus egyes tételeinek leírása korszerű, a kötet mutatói a nemzetközi elvárásoknak megfelelőek. A bevezető tömör, szakszerű. Csak sajnálni lehet, hogy egy kiadói szerkesztő nem olvasta el figyelmesen: így sok szóismétlés maradt a szövegben, és olyan apró hibák, mint hogy az említett Batthyány az említett adásvétel idején még nem lehetett érsek, a nem magyar Migazzi nevét pedig ma már nem szokás 'Kristóf'-nak írni.

Sajnos a kéziratok bejegyzések olvasatait nem ellenőrizték figyelmesen. A mellékelt képanyaggal összevetve bizony nem akad teljesen hibátlan szöveg. Apró betűhibák mellett értelemzavaró félreolvasások is előfordulnak. A 6. tétel bejegyzéseiben szereplő „Com(en)tar 40 R” egész biztosan „Constat 40 FI”, de akad olyan is, amely félrevezető egyes ősnymotatványok kiadási adatait tekintve. A 10. tételnél találkozunk egy 1496. évi nürnbergi, Anton Koberger műhelyében megjelent Boethiusra utaló bejegyzéssel. Ha igaz lenne, egy feltehetően ismeretlen kiadásra utalt volna a jegyzet készítője. A helyes olvasat azonban 1486, ami létező kiadás: GW 4537. De a bejegyzések olvasatának közlésében is következetlenséget látunk. Az 5. tételnél csak utal a szerző arra, hogy a könyv tartalmára vonatkozó jegyzetek találhatóak egyes helyeken, míg a 10. tétel esetében megkísérli a bejegyzés szövegét is közölni, nagyon sok hibával. Akkor, amikor a tulajdonos bejelenti az országos nyilvántartásba az új leírásokat, fontos lenne egy helyszíni alapos ellenőrzés.

Az említett hibák ellenére is fontos katalógust tartunk persze a kezünkben. Bízunk abban, hogy valamennyi egyházmegyei, illetve szerzetesrendi gyűjtemény gondot visel arra, hogy modern régikönyv-katalógusai készüljenek, és az egyes gyűjteményi részek leírása kötetben is megjelenjen majd.

MONOK ISTVÁN

Dörnyei Sándor: Régi magyar orvosdoktori értekezések. Harmadik kötet. Bécs: Egyetem és Josephinum 1729–1848. Zebegény, 2010. Borda Antikvárium, 322 l.

1769-ig hazánkban – a pécsi, óbudai, pozsonyi és egri kísérletek ellenére – nem létezett hivatalos orvosképzés, így a magyarországi és erdélyi orvosjelölteknek külföldön kellett diplomát szerezniük. A medikusok peregrinációjának fő iránya, különösen a 18. század közepétől, Van Swieten oktatási reformjaitól kezdve egyre inkább Bécs lett (a magyarok által 1848-ig írt orvosdoktori disszertációk közel fele bécsi születésű). Ennek a már Fraknói Vilmos és Schraud Károly óta kutatott, legutóbb pedig Szögi László által kiválóan feltárt bécsi peregrinációnak a legkézzelfoghatóbb hozadékát kétségtávolúan a disszertációk jelentik. Minthogy Dörnyei Sándor orvosidisszertáció-bibliográfiájának két korábbi – jelen folyóirat hasábjain (2002. 3. 345–346) már ismertetett – kötetében az 1772–1848 között született nagyszombati, budai és pesti orvosi értekezések adatait közölte, kézenfekvőnek látszott, hogy sorozatát a leggazdagabb bécsi anyag feldolgozásával folytassa.

A bécsi disszertációk feldolgozását az anyag terjedelme mellett az is indokolta, hogy Bécs kiemelkedő szerepe a magyar orvosképzésben a nagyszombati (1769), illetve a jogutód budai (1777), majd pesti (1784) orvosi kar megalapítása után sem szűnt meg. Az 1876-os oktatási reformig a hazánkban működő orvosok többsége, sőt később is még jelentős része Bécsben, vagy Bécsben is tanult. Emellett az 1785-ben létesült katonarvosi (pontosabban katonasebész) akadémián, a Josephinumon szintén számos

kiváló magyarországi származású vagy később hazánkban tevékenykedő szakember nyert képvisítést.

Az orvosdoktori avató értekezés (dissertatio inauguralis medica), noha műfajánál fogva többnyire túlságosan nagy tudományos értéket nem képviselt, fontos forrása nem csupán az orvostörténelemnek, hanem az egyetemes művelődéstörténetnek is. E disszertációk általában a vezető tanár (praeses) által meghatározott, többnyire a korra igen jellemző témának a szakirodalom ismeretét bizonyítani hivatott feldolgozásából és a vizsgán megvédendő tézisek felsorolásából álltak. A bécsi disszertációk nyelve eleinte a latin, II. József idején a német, az 1810-es évektől pedig a német és/vagy a latin volt. Az értekezéseket gyakran értékes bibliográfiai fogódzók nyújtó – olykor nemzeti nyelvű – ajánlások egészítették ki.

A sorozat eddigi köteteinek tárgykörét könnyű volt meghatározni, hiszen e bibliográfiák a hazai orvoskar alapításától 1848-ig valamennyi, ezen az orvoskaron született doktori disszertációt felölelték. A jelen – valójában előzmények nélküli – kötet összeállításához azonban nem csak a 'magyar' jelzőt kellett pontosan definiálni (a nem etnikai, hanem területi hovatartozást jelző 'hungarus', 'pannonus' vagy 'transylvanus' kifejezésekről van szó), hanem a bécsi egyetemi anyagot a Josephinumon született doktori disszertációkkal, illetve a valamilyen szempontból magyar vonatkozású disszertációkkal is szükséges volt kiegészíteni. Ez utóbbi csoportba kerültek például a nem magyarországi orvosok által írt, de magyar vonatkozású írások, vagy a nem magyarországi származású, de utóbb hazánkban tevékenykedő szerzők által írt disszertációk. Ebből is látható egyébként, hogy Dörnyei célja nem pusztán könyvészeti, hanem egyben orvos- és művelődéstörténeti értékű bibliográfia megalkotása volt.

Összesen 616 leírást tartalmazó, annotált bibliográfiánk tehát hármasszoros, vagyis a szerzők betűrendje háromszor indul újra. Előbb a magyarországi és erdélyi (valamint partiumi, szlavóniai, fiumei, illetve a határövezetek területéről származó) szerzők Bécsben megjelent munkái, majd

a Josephinumon született értekezések, végül pedig a magyar vonatkozású munkák leírásai következnek. A számozás nem az előző kötet folytatásaképpen logikus 960-as, hanem a jobb elkülöníthetőség végett az 1001-es számmal indul, hogy a második csoport az 1501-gyel, a harmadik pedig az 1601-gyel kezdődjék. (Noha a szerző indokai érthetők, számomra ez a megoldás kissé túl csavarosnak tűnik.)

A bibliográfiaiban minden esetben pontos, a láthatóan kézbe vett eredeti művön alapuló leírások a szerző nevéből, a címváltozatokból, a kiadási, könyvészeti adatokból – illetve ezek pótlásaiból – az értekező rövid, a vallásra is utaló életrajzából, az értekezés tartalmi ismertetéséből, az ajánlásra vonatkozó megjegyzésekből, illetve a mű fellelési helyének megjelöléséből, végül pedig esetleg a szerző arcképéből vagy a mű címlapjának ábrájából állnak. A számos eddig ismeretlen vagy a korábbi feldolgozásokhoz képest javított adatot tartalmazó bibliográfiát teljes és alapos időrendi, földrajzi, tárgy- és névmutató egészíti ki, s teszi minden irányból használhatóvá.

Mindezzel azonban nem zárhatjuk le e kötet ismertetését, hiszen feltétlenül meg kell említenünk a bevezető tanulmányt is, amely – akár csak a sorozat korábbi darabjaiban – ezúttal is tökéletes áttekintést ad a feldolgozott témáról: mind az orvosdoktori értekezések műfajáról, felépítéséről, történetéről, mind pedig a tanulmányokat kibocsátó intézményekről, illetve ezen intézmények hazai művelődéstörténetben betöltött szerepéről híven tájékoztatja olvasóit. Különösen hasznos az a néhány oldal, amelyen a szerző kiemeli számunkra a bibliográfiájában tárgyalt, tartalmilag értékes vagy érdekes értekezéseket. Aki pedig ezek után sem lenne tisztában azzal, hogy milyen hatalmas munka fekszik ebben a könyvben, annak ajánlom azt a szerény fejezetecskét, amely a kiadvány forrásait ismerteti. E látszólag szükséztű, valójában elképesztően gazdag tartalmú bevezető tanulmány szerintem az utána következő bibliográfiával egyenrangú teljesítmény, amelynek értékét tovább emeli a szerző – személyiségére olyannyira jellemző – fontoskodás- és mellébeszélés-mentes tiszta, magyar stílusa.

Őszintén remélem, hogy ebben a könyvben nem csupán orvostörténészek lelik majd örömeiket, hiszen e munkát olvasva, forgatva és használva mindenki előtt nyilvánvalóvá válhat, hogy az orvostörténet és az egyetemes művelődéstörténet határvonalát milyen nehéz, ha éppen nem lehetetlen meghúzni.

Végül hadd szóljak pár szót a könyv testéről is, amely Haiman Ágnes tipográfus, Gyergyák Bence borítótervező és nem utolsósorban a Borda házaspár, a mecénáskiadók jóvoltából egyértelműen méltónak bizonyult tartalmához. A borítón egyébként egy szülészeti fogó ábrája látható, amely talán e harmadik kötet bizony lassú, kínosan nehéz, ám végül is sikeres megszületésére utal. Puer tandem natus est nobis.

MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS

Tapolcainé Sáray Szabó Éva: Komárom nyomdász- és sajtótörténete 1705–1849. Komárom, 2010. KT Könyv- és Lapkiadó Kft. 236 l.

A helyismereti kutatás és könyvkiadás minden előnyét és hátrányát is jól mutatja ez a kötet. A legjobb szót ennek a tevékenységnek a méltatására a kötet lektorának, Szénássy Zoltánnak (szül. 1925) 2009-ben átadott 'Helytállásért Díj' elnevezése kínálja. A Szénássy család tagjai – köztük a tragikus hirtelenséggel fiatalon elhunyt Szénássy Árpád (1953–2005) – anyagi sikereiket a helyi közösségi kulturális múlt feltárásának támogatására is kamatoztatják. Az ő kiadójuk gondozásában jelent meg ez a most ismertető-dő kötet is.

A szerző, Sáray Szabó Éva (a Komárom-Esztergom Megyei Honismereti Egyesület aktív kutatója, bibliográfus, történész) kiváló hely- és forrásismeretere alapozva nyomdánként, illetve időszak kiadványonként haladva részletesen ismerteti a komáromi nyomdász- és könyvkiadás történetét. Könyvének látható előnye az, hogy a források számbavételét is részben maga végezte (levéltári iratjegyzéket éppen úgy állított össze, mint a *Mindenes Gyűjtemény* repertó-

riumát). Zavarba ejtő ugyanakkor a modern (az elmúlt húsz év) irodalom- és könyvtörténeti összefoglalásai ismeretének a hiánya. Pedig ha elolvassa V. Ecsedy Judit monográfiájának (*A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800.* Bp. 1999. Balassi Kiadó) Komáromra vonatkozó fejezetét, akkor a könyv címe is így változott volna: *Komárom nyomdász- és sajtótörténete 1703–1849.* Töltési István ugyanis már 1703-ban Komáromban, igaz, hamis nyomdahellyel (Lőcse) nyomtatott. A lőcsei hamis impresszumot később is használta evangélikus énekeskönyvei kiadásához (vö.: V. Ecsedy Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800.* Bp. 1996. Borda Antikvárium, Nr. 25, 27, 28, 29). Ugyanakkor Sáray Szabó Éva munkája jól foglalja össze azokat a szakirodalmi helyeket, amelyek Töltési életrajzában 1686–1703 közötti időszakáról adatokat közölnek, véleményt formálnak. Ezeket a dokumentumokat pedig majd egy új könyvtörténetet író monográfusnak kell kritikailag számba vennie ahhoz, hogy valamelyest tisztázzni lehessen ezeket a részletkérdéseket.

Sáray Szabó Éva munkája más tekintetben jól kötődik a komáromi könyvnyomtatás hagyományaihoz. Ahogy könyve összegzéséből kitűnik, a Komáromban, a jelzett időszakban megjelent 457 kiadvány (amelyhez azért majd hozzá kell számítani az említett hamis nyomdahellyel ellátottakat is) túlnyomó része ugyanis ismeretterjesztő. Ez a jelleg Sáray Szabó munkájában úgy nyilvánul meg, hogy bizonyos alapfogalmakat, ismereteket szakmonográfiától idegen módon elmagyaráz: mi a kalendárium, mit jelent a betűmetszés, a felvilágosodás stb.

A kötet időrendben veszi számba a komáromi nyomdászokat, bemutatva tevékenységüket, kiadványaik tematikus összetételét. Töltési István (1703–1721) után Turótzai Mihály dolgozott a városban, de mindössze öt kiadványa ismert az 1721–1737 közötti időszakból. 1740-ben Schmeid Miklós János neve tűnik fel egy komáromi impresszumú kiadványon, azonban a folyamatos nyomdászati tevékenység csak a század utolsó évtizedében indult el. A pozsonyi nyomdász, Weber Simon Péter 1788-tól 1794-ig Komárom-

ban 115 kiadvánnyal, főként magyar nyelvűekkel szolgálta a protestáns művelődést, a kortárs tudományos és irodalmi életet. Ő már Pozsonyban kiadta betűmintakönyvét, kiadványainak jegyzéke pedig 1793-ban látott napvilágot. Modern kiadóként állt a Komáromi Tudós Társaság, de általában a magyar nyelvű irodalmi életet megteremteni kívánó értelmiségi törekvések mögött. Komáromban Péczeli József volt e mozgalom egyik vezető alakja, és az ő tevékenységét támogatta a maga eszközeivel Weber. Ő volt a *Mindenek Gyűjtemény* kiadója is.

Weber sajtóját 1794-ben Weinmüller Bálint vásárolta meg, és az a család tulajdonában maradt 1848-ig. Özvegye, majd fia, Imre, 1831-től pedig leánya, Franciska működtette. 1848-ban a Siegler testvérek vették meg ez utóbbiét a nyomda felszerelését (Siegler Antal kölcsönkönyvtárat is működtetett a városban). A Weinmüller család idején is alapvetően ismeretterjesztő kiadványok jelentek meg a nagyszámú alkalmi nyomtatvány mellett. Olyan szervező egyéniség azonban, mint Péczeli volt a maga korában, már nem állt a nyomda mellett.

A Siegler testvérek tevékenysége jelentős mértékig a szabadságharchoz kötődik. A *Komáromi Értesítő*, majd a *Komáromi Lapok* mellett számos egyleveles nyomtatvány ismert (felhívások, színlapok, térképek).

Sáray Szabó Éva könyve jó kiindulópont a komáromi könyvtörténet megismeréséhez, és egyben a szerző eddigi kutatásainak összegzéséként is tekinthetünk rá. Magam csak sajnálom, hogy nem törekedett a Komáromban megjelent valamennyi kiadvány kritikai számbavételére, egy összesített jegyzék kiadására. Mert a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia kiegészítése egyik korszakában sem nélkülözheti a helytörténezszer alapkutatásait. Jó lenne, ha a helyismereti levéltári és könyvtári alapkutatások városonként vagy nyomdász családonként kritikai kiadványjegyzékek kiadására törekednének. Olyanra, amelyet országosan biztonsággal lehet összegezni. A jegyzékek összeállítása során számos levéltári anyag fog még előkerülni, amely a korszerű helyismereti monográfiák megírását is lehetővé

teszi majd. Egyetlen példát említek, mint olyat, amelyet követendőnek látok: FRIGYIK Katalin: *Typis Számmerianis. A Számmer nyomdászcsalád története és a nyomtatványok bibliográfiája, 1794–1920*. Székesfehérvár, 2003. Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága.

MONOK ISTVÁN

Borsa Gedeon: Brassói román nyomda a 18. század első felében. Bp. 2010. OSzK–Gondolat Kiadó, 145 l. /Nemzeti Téska/

A hazai és nemzetközi könyv- és nyomdatörténeti szakirodalomban gyakorlatilag ismeretlen az a kuriózumnak minősülő kísérlet, amelyre Borsa Gedeon könyve derít fényt. A könyvtörténeti kutatások hazai és nemzetközi szaktekintélye, Borsa Gedeon új könyvében bemutatja az egyetlen olyan magyarországi nyomdát, amely patrica előállítás nélkül, sajátos módon nyomtatott a 18. század harmincas éveiben.

Az erdélyi szászország – Nagyszeben mellett – második legjelentősebb városában, Brassóban akad ugyanis a 18. század harmincas éveiből olyan nyomdászattörténeti újdonság, amelyről a magyar szakirodalom eddig gyakorlatilag nem vett tudomást. A Brassó városának egykori román negyedében (Bolgárszegezen) levő ortodox templom egyik tanítója és pópája, Petcu Şoanul (1706?–1741) érdekes és egyéni próbálkozása ez. Nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy mások nyomdája helyett saját maga által barkácsolt műhelyben állítson elő sokszorosított könyveket. A műhely egyetlen ismert nyomtatványa, a román nyelvű *Calendari* 1733-ban keletkezett.

A bukaresti Akadémiai Könyvtár két példányban őrzi a *Calendari* című nyomtatványt, amelyet a zárószó szerzője szerint Petcu Şoanul állított elő Brassóban. A címlap alján napra pontos dátum is olvasható: 1733. február 20. A harmadik példányt Borsa Gedeon találta meg Nagyszebenben, az ortodox érsekség könyvtárában, ráadásul eredeti kötésben.

Két 18. századi brassói kortárs kéziratos feljegyzése fontos részleteket őrzött meg erről a vál-

lalkozásról. A román szakirodalomban ugyan foglalkoztak már ezzel a műhellyel, de inkább csak annak egyetlen termékével, a *Calendari*-val. Érdeklődésüket ugyanis inkább a cirill betűs, román nyelvű kiadvány világi tartalma keltette fel, amely valóban igencsak szokatlan jelenség volt a 18. század első felében.

Viszont gyakorlatilag senki sem foglalkozott mostanáig e kis műhely technikai munkamódszerével. Szemügyre véve a Șoanul-féle műhelyben használt teljes nyomdai anyagot, vagyis minden ólomöntvényt, amely befestékezve a papíron nyomot hagyott, Borsa Gedeon a következőket állapítja meg. A műkedvelő nyomdász két különböző méretű betűtípust állított elő. Ebből a kisebbet a szöveghez használta, a másikat, amelynek csak nagybetűi vannak, a címsorok kiemeléséhez. Öntött még ezekhez jeleket, könyvdíszeket, valamint a táblázatokhoz és a díszsorokhoz léniákat. A behatóbb vizsgálat bizonyossá teszi, hogy a *Calendari* matricáról öntött betűkkel készült. Az ismétlődő betűk mérete és alapvető vonalvezetése azonos. A bolgárszegi pap azonban betűit – mindenki másétól eltérően – sajátos megoldásként deszkára ragasztotta fel, és a kinyomtatott példányok (levonatok) úgynevezett állószedésről készültek. Ez azt jelentette, hogy igény szerint, akár több év elteltével is újabb példányokat lehetett nyomtatni az állószedésről. Érdekes adalék, hogy a könyvvizsgálati adatok szerint a *Calendari* nyomtatott példányai Brassóban még 1772-ben is gond nélkül beszerezhetők voltak. Az általa alkalmazott állószedés éppen a lényegét tekintve tér el a szokásos (Gutenberg újításának számító) szétszedhető szedéstől, amikor is nyomtatás után az egyes ólombetűket visszaosztották, majd tetszés szerinti más könyvekhez újra felhasználták.

Șoanul esetében ez nem így történt, de arról sincs szó, hogy esetleg egyedileg vésett fabetűk használatára került volna sor. Ilyenre volt már példa csaknem száz évvel korábban, I. Rákóczi György idejében, amikor a Gyulaféhvárhoz közeli Preszaka helységben Dobre pap készítet fabetűkkel könyveket, anélkül hogy sajtója lett volna.

Borsa a tőle megszokott módon, kitűnő filológusként nyomda- és művelődéstörténészként minden szempontból körüljárja témáját. A 15. század világra szóló találmánya mindig jelentős anyagi ráfordítást igényelt. Ennek hiányát Șoanul egyéni kezűgyességével és rendkívüli türelmével igyekezett pótolni. Így jelentette meg kis kötetét, a *Calendarit*, amely afféle öröknaptár volt. Egy nagyrészt bibliai eredetre visszavezethető kis időrendi ismertetés után következnek a bolygók tanításai, azaz jóslások a planéták állása alapján. Majd gyakorlati jó tanácsok olvashatók a mezőgazdaságra és az egészségre vonatkozóan. Ez az öröknaptártípus a maga korában Közép-Európában – így hazánkban is – rendkívül elterjedt és sikeres kiadványnak számított, jellegzetesen sokat ígérő jóslataival.

E siker alapján Șoanul pápa megkísérelte, hogy az Erdélyben akkoriban csak románok által használt cirill betűk után immár latin betűket is vésson. Erről is Șoanul egy kortársa tesz említést, magát a szinte csoda folytán fennmaradt egy levélnyi latin betűs próbanyomatot azonban Borsa Gedeon találta meg. A bolgárszegi pápa latin betűkkel történt kísérletezésének emléke egy 28×141 mm méretű kis papírdarab. Rajta csupán egyetlen magyar nyomtatott szó olvasható, hatszor megismételve: 'Batsfalu', azaz 'Bácsfalu', a Brassóhoz legközelebb fekvő csángó község neve. Borsa Gedeon Șoanul latin betűinek külön fejezetet szentel, hiszen ezek megjelenése az eddigi ismeretekhez képest meglepő újdonság. Az akkor már századok óta használt latin betűk az általa előállított alakban mindazonáltal már nem ütötték meg kora színvonalát, így e téren szemlátomást nem próbálkozott tovább.

Mindent összevetve a brassói Șoanul megoldása, hogy a patricát elhagyva, matricát vésve állította elő öntött betűit, a nyomdászat történetében feltehetően egyedülálló. Borsa könyvében Șoanul életrajzi adatait is összegyűjtötte, mindazt, amit a különböző források megőriztek róla. Egyik kortársa megjegyezte, hogy 1741. május 31-én elhunyt Petcu pápa, aki szerinte „putim bolind” (kicsit bolond) volt. Ez a megjegyzés

nyilván külön voltára utal, amely jól egybevág az általa műkedvelőként kifejlesztett nyomda létrehozatalával.

A magyar nemzeti bibliográfia eddig a *Calendari* című kiadványt – éppen az említett bukaresti példányok elírása alapján – ugyan közölte, a Petrik-bibliográfia nyomdamutatójába azonban – részletesebb vizsgálat nélkül, így tévesen – az abban az időben Brassóban működött Seuler-féle műhely termékei közé sorolta. A mai napig tehát mindössze ennyi „szivárgott be” a magyar bibliográfiákba erről a könyvről.

Borsa Gedeonnak ezt a könyvtörténeti érdekességet tárgyaló kötete az Országos Széchényi Könyvtár és a Gondolat Kiadó „Nemzeti Téka” sorozatában jelent meg; román és német nyelvű összefoglalóval ellátva került a könyv-, művelődés- és technikatörténet iránt érdeklődők elé.

V. ECSEDY JUDIT

Benkő Ferenc: Enyedi ritkaságok. Kolozsvár, 1800. Kiss Erika és Viskolcz Noémi tanulmányaival. Szeged, 2010. Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar /A Tudástár Füzetek 1./ 99, XII l.

A *Parnassusi időtöltés* hetedik darabjaként jelent meg 1800-ban Kolozsvárt, Hochmeister Márton nyomdájában az a kis kötet, amelyben a nagyenyedi történelem, földrajz és természetrajz tanára, Benkő Ferenc (1745–1816) mutatta be a híres kollégium ritkasággyűjteményét. Az ismeretterjesztő sorozat a korban nagyon népszerű volt, és úgy tűnik, ma is az maradt, hiszen első négy darabjának hasonló kiadása a bibliofil „Amor Librorum” sorozatban látott napvilágot (*Parnassusi időtöltés...* Első–negyedik darab. Nagyszében, 1793–1794; Kolozsvár–Nagyszében, 1794; Kolozsvár, 1796. Hasonmás kiadás CSOBÁN Endre Attila kísérelő szövegével. Bp. 2010. Kossuth Kiadó, OSzK). A kis gyűjtemény hetedik kötete fotomechanikus másolatának kiadása több aktualitással bír.

Az első ilyen kortárs jelenség a gyűjtés történetének a hazai humán kutatások sorába kerü-

lése, és egy olyan fiatal, középkorú kutatói kör kialakulása, amely ezzel, illetve hasonló témákkal foglalkozik. A könyv- és a műgyűjtés európai, így magyarországi fellendülése is – méreteiben eltérő módon – a 17. században érte el azt a pontot, amikor a gyűjtőszennvedély, nem kevéssé a Föld felfedezésével párhuzamosan, a természeti ritkaságokat a szennvedély rabjainak látókörébe vonta. A másik aktualitása a hasonló megjelentetésének, hogy a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kara egy olyan kiállító helyet nyitott meg, amelyben a látogató interaktív módon is megismerheti a biológia, a fizika, az ásványtan, a földtan, az informatika és a technika érdekességeit, feltárt törvényszerűségeit. Ezt a – nem jogi értelemben – múzeumot annak vezető füzetéből ismerhetjük meg (*Tudáskapu. Az Interaktív Természetismereti Tudástár kincsei*. Szerk.: VISKOLCZ Noémi. Szeged, 2010. Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar). Ebben a füzetben Viskolcz Noémi röviden áttekinti az említett, a gyűjtés történetében bekövetkezett változás folyamatát („Természetismereti gyűjtemények Európában és Magyarországon a 16–18. században”).

Ennek a Természetismereti Tudástárnak az első kiadványa a most ismertető Benkő Ferenc-kötet, amelynek utószavában Viskolcz Noémi a szerző életrajzát foglalja össze, illetve bemutatja a nagyenyedi Református Kollégiumot, mely már az 1662. évi megalapítása utáni évtizedekben jelentős könyvtárat tudhatott magának, s a gyűjtemény fokozatosan egészült ki az oktatást segítő tárral. A tárral Kiss Erika tanulmányából ismerhetjük meg. Viskolcz Noémi írásában elkíséri Benkő Ferencet második peregrinációjára, amelynek során Budán, Bécsben, Prágában, a Saale melletti Hallében, Weimarban és Erfurtban a ‘Naturkabinét’ meglátogatása nagyban inspirálta arra, hogy hazatérve hasonló gyűjtemény kialakításával segítse annak a kollégiumnak oktató tevékenységét, amelyik a korszak Magyarországon és Erdélyben talán a legkorszerűbb intézmény volt. A kortárs szellemi áramlatok befogadásában mindenképpen élen járt.

Benkő Ferenc nem csupán azt tartotta fontosnak, hogy a gyűjtemény megismertetését és az oktató munkát összekösse, hanem azt is, hogy megteremtse egy sokak által olvasható és érthető stílusban írott, ma úgy mondanánk, ismeretterjesztő irodalmat. Ez lett a „Parnassusi időtöltés” sorozat.

Két kortárs jelenségre utalnánk még a kis kötet kapcsán: 1798-ban Batthyány Ignác hagyatékával létrejött a Batthyanaeum Gyulafehérvárt, 1802-ben Széchenyi Ferenc megalapította a Bibliotheca Regnicolarist, a majdani Magyar Nemzeti Múzeum és annak Országos Széchenyi Könyvtára alapjait. Ugyanebben az évben Teleki Sámuel Marosvásárhelyt megnyitotta a Teleki Téka kapuit, és az egy év múlva meghalt Samuel Brukenthal gyűjteményeiből alakították ki az 1817-ben megnyílt Múzeumot. Az egyetemi, kollégiumi természetrajzi táruk folyamatos gazdagítása a 18. század folyamán jelentős mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a 19. század elején alapított múzeumok sora hangsúlyt fektetett a hasonló gyűjteményeknek a nagyközönség számára történő bemutatására.

A másik fontos jelenség Benkő könyve kapcsán az, hogy a nem is túl régen, a 18. század elején megjelent új tudományos diszciplína, a múzeumtan (museologia, museographia: 1727, Caspar Friedrich Neickel) immár magyar nyelven is alapművet tudhatott magáénak.

Egy rosszkedvű megjegyzés az ismertető végén. A 21. század elejének agyament világa, az EU nevelésügyi „újdonság” mániája, amely szinte kizárólag már létező dolgok „újszerű” elnevezését követeli azért, hogy a közpénzből a köz is részesülhessen, a kiállítóhelyet, a kiállítást, a múzeumot, a ritkaságtárat nevezeti „tudástár”-nak és „tudáskapu”-nak. Az alkotó, normális emberek kényszerből facsarják ki agyukat és ezzel nyelvünket. 2011 Magyarországnak valóságához ez is hozzátartozik. Jelzi a rossz irányvétel, és jelzi azt is, hogy vannak még emberek, akik ilyen feltételek mellett is alkotásra képesek.

MONOK ISTVÁN

Géczi János: Sajtó, kép, neveléstörténet. Veszprém–Bp. 2010. Iskolakultúra, 220 l. /Iskolakultúra-könyvek 38./

Géczi János *Sajtó, kép, neveléstörténet* című könyvében a 19–20. századi magyar neveléstudományi folyóiratokat mutatja be. A tanulmánykötet egyik novuma, hogy eddig kevés olyan tudományos írás jelent meg a neveléstudományi szakmában, amely a pedagógiai szaksajtóval foglalkozik. Géczi János ezt az űrt tölti be jelen könyvével. Második újdonsága, hogy a periodikák esetében nemcsak a közleményeket vizsgálja, hanem a sajtó hasábjain megjelenő fényképeket is. Ehhez módszerként az ikonográfiai/ikonológiai metódust használja. Az ikonográfiai/ikonológiai módszer a magyar neveléstudományban először jelenik meg könyvfórmátumban: eddig csak tanulmányokban, illetve szerkesztett könyvekben tűntek fel ilyen témájú írások. A kötet harmadik novuma az antropológiai tudás integrálása a neveléstörténeti tematikájú vizsgálódásokba.

Hogy megérthessük Géczi jelen könyvét, szélesebb kontextusba szükséges helyezni tanulmánykötetét. A tágabb értelmezési keret a magyar neveléstudományi szakma ikonográfia/ikonológia iránt érdeklődést mutató kutatócsoportjai adják. Jelenleg Magyarországon négy eltérő szellemi horizontú, többé-kevésbé rendszeres munkálkodással jellemezhető kutatói érdeklődés van. Az egyik az ELTE Neveléstudományi Intézete körül létrejövő kutatói közösség, mely tudományos csoport Németh András köré szerveződik – itt élénk érdeklődés van az iskolán belül a téma iránt, s remélhetőleg idővel megjelennek az első publikációk is. A második irányzat Mikonya Györgyhöz kapcsolható, aki szintén az ELTE Neveléstudományi Intézetéhez köthető. Sajátos munka jellemzi Kéri Katalin oktatáskutatót is. A negyedik kutatói irányzat Géczi János nevével fémjelezhető. Ez utóbbi két kutatói munka intézményesülésének helyszíne a Pécsi Tudományegyetem Neveléstudományi Intézete.

A négy kutatói csoport más és más módszertant használ ikonográfiai/ikonológiai kutatásai során. Az ELTE kutatói csoportja művészettörténeti indítással: nagyban támaszkodnak Erwin Panofsky munkásságára. Mikonya György és tanítványai a pedagógiai életképek felől közelítik meg a (fény)képelemzést. A Kéri Katalin által folytatott kutatás (nevelés- és művelődés)történeti beágyazottságú, mely kibővül a fotografikus szemléletmóddal is. Géczy jelen könyvében az előzőektől eltérő kutatási programot fogalmaz meg. Géczy az ikonográfiai/ikonológiai kutatásokat antropológiai szempontból értelmezi. Ezen elméleti koncepció szerint, amikor fényképet, ikonokat vizsgálunk, mindig magát az embert, illetve az emberi tevékenység eredményeképpen létrejövő anyagi, szellemi kultúrát kell/szükséges vizsgálni.

Géczy kutatási filozófiája szerint a vizsgálódásnak mindig az individuumból kell kiindulnia, mert a fényképeken mindig maga az ember az, aki megjelenik, tükröződik. Ehhez olyan tudományra, tudásra van szükség, melynek tárgya az ember. Ez a tudomány pedig – kézenfekvő módon – nem lehet más, mint az embertan tudománya, az antropológia. Ebben a kutatási irányzatban mindig a fényképen megjelenő egyén az elsődleges. Még akkor is, ha a társadalmat alkotó személy nincs is jelen a fényképen: a fényképen megjelenő anyagi kultúrában ugyanis látens formában ilyenkor is mindig megtalálható, mivel az egyén gondolkodási formája az általa megalkotott tárgyakban ölt testet. Az individuum az a szubsztancia, amelyet mindig vizsgálat tárgyává kell tenni. Ez az alapvető, de nem a legkisebb egység Géczy értelmezésében. Hiszen az egyén mindig magában a kultúrában jelenik meg, különböző tárgyakkal. Így a legkisebb egységek mindig a tárgyi attribútumok, melyek a fényképeken feltűnnek. A tárgyak jelenlétéből, illetve hiányából lehet következtetéseket levonni. Egy konkrét példán bemutatva: ha a képes pedagógiai periodikák fényképeit vizsgáljuk a szocialista korszakban, feltűnik, hogy amint haladunk előre az időben, a rendszerváltozás felé, egyre kevésbé jelennek meg az ideológiai, mozgalmi neveléshez tartozó tárgyak, például az úttörő-

egyenruha és az úttörőnyakkendő. Ebből a változásból az a következtetés vonható le, hogy az ideológiai, mozgalmi nevelés átértelmeződött, sőt fokozatosan háttérbe szorult, s a rendszer erodálásához is vezetett. Tehát a fényképeken megjelenő tárgyi változásokon is tükröződik magának a rendszernek a változása. Így az ikonológiai/ikonográfiai módszer segítségével támogatni, cáfolni, kiegészíteni lehet más (társ) tudományok eredményeit.

A négy kutatási irányzatot – művészettörténeti, pedagógiai életképek, (nevelés)történeti és antropológiai – osztályozva elmondható, hogy az antropológiai nézőpontot nevezhetjük az „elsődlegesnek”. Ez a kutatási metodológia az, amely leginkább az alappal, a társas-társadalmi helyzetet felépítő „aktoral”, az emberrel foglalkozik. Minden más kutatási irányzat – ebben az értelemben – csak „másodlagos” lehet, mert vizsgálódásuk tárgya nem az egyén, hanem az egyén által létrehozott anyagi, szellemi kultúra. Ezek a művészettörténeti indítással kutatás során a tárgyi attribútumok; a pedagógiai életképek esetében a pedagógikum; míg a (nevelés)történeti irányzat esetén a történelmi hagyományok, tények és adatok.

Géczy szerint az antropológiai jellemzők az elsődlegesek, így minden más nézőpont – szociológiai, művészettörténeti, történeti, pszichológiai – csak ezután, illetve ebből következik. Ez tükröződik az antropológiai terek esetében is. Géczy az elemzése során három antropológiai teret alkot meg. Az első antropológiai tér az egyén legszűkebben vett tere, ez maga az emberi test, illetve a testhez tartozó öltözék. Az első antropológiai tér esetében az a vizsgálódás tárgya, hogy milyen egyén jelenik meg a fényképen. Milyen nemű, mennyi idős, milyen viseletet hord stb. A második antropológiai tér mindig az emberi cselekvés helyszínére fókuszál. Arra, hogy hol zajlik a fényképen megjelenő tevékenység. Osztályteremben, parlamentben stb. A harmadik antropológiai tér pedig a táj-, illetve a földrajzi tér elemeinek leírására szolgál. Az antropológiai terek elméleti háttere az, hogy az ember antropológiája nemcsak az egyénen/egyenben jelenik meg, hanem az ember által létrehozott

terekben is, melyek kölcsönhatásban állnak egymással. Az antropológiai terek jelentősége, hogy elmélete keretet nyújthat a fényképen megjelenő egyének, tárgyak, attribútumok csoportosítására. Ezen koncepció alapján rendszerezni lehet a fényképeket, „rendet lehet vinni a rendtelenségbe”.

Az antropológiai kérdésfeltevésekből fakadnak a kötet tanulmányai is. Például a gyermek-felnőtt dichotómiából származik „A szocialista gyermekfelfogás. A túlkorosok és a felnőttek oktatásának ikonográfiai megjelenítése, 1956–1964” című tanulmány. A gyermek antropológiai adottságaiból fakad „A gyermek képe az 1960–1980-as évek magyar nevelésügyi szaksajtójában” című írás. Az antropológiai terek leginkább és legjobban „A térszimbolizáció megjelenítése a hazai szaksajtóban. 1960-as évek” című közleményben jelennek meg.

Géczi könyvének második jellemzője – az antropológiai szemléletmódon, kérdésfeltevésen túl – tudomány-szociológiai szempontból az empirikus metodológiai nyomvonalon való haladás. Jelen kötetben már megjelenik az igény az ikonográfiai/ikonológiai kutatások empirikus irányba való terelésére. Géczi tanulmányaiban az empirikus adatok számszerűsítésére törekszik, ezzel a metodológiával igyekszik kikerülni a kutató szubjektumából fakadó hibákat. Kutatásai során igyekszik nem egy-egy fényképet kiragadni a neveléstudományi szaksajtó ikonozszférájából, és azt általánosnak, a korszakot a leg-tökéletesebben reprezentálni kívánó fényképként feltüntetni, hanem először kvantifikálja a fényképeket, illetve az azokon megjelenő attribútumokat. Csak ezután, a kemény empirikus tények után általánosít, ezekből von le következtetéseket, és állít be egy-egy fényképet mint az adott korszakot és témát leginkább reprezentáló alkotást. Kutatási metodológiája nem abból fakad, hogy maga a kutató sokat foglalkozik a vizsgálat tárgyával, és ezáltal kirajzolódik benne egy irányvonal, amelyre felépíti mondanivalóját, hanem először kvantifikál, és ezekből az adatokból hoz létre elméletet. Míg az első kutatási metodológia erősen szubjektivistá felfogásból indul ki,

vagyis a kutatás eredményeképpen az a problémacsoport emelkedik ki, amely a leginkább – akár öntudatlanul is – kirajzolódik a kutató személyében, addig a Géczi-féle kutatási irányvonal az objektív vizsgálatra törekszik. Az kevésbé fontos, hogy mely problémacsoportok kerülnek a kutató látókörébe, és abból mely tematikus egységek rajzolódnak ki; inkább az a lényeges, ami a számszerűsített adatokból kibontakozik. Itt a kutató szubjektuma háttérbe kerül, s maguk az adatok azok, amelyek meghatározzák a kutatás irányvonalát.

A Géczi-féle kutatási felfogás a szubjektív-objektív metodológiai skálán az utóbbi – az objektív szemléletmód – felé mozdul el jelentősen. Ez a kutatói irányzat az angol empirikus hagyományból merít, ahhoz tér vissza, míg a szubjektivitásra nagyobb hangsúlyt helyező kutatók a német hagyományból merítenek. Ez nagyon jelentős különbség: míg az első, a szubjektív paradigma esetében maga a kutató az, aki szelektál, addig a másodikonál, az objektivitásra törekvő paradigmánál a kutató háttérbe vonul, és úgy mond a kvantitatív adatokból kirajzolódó képet magyarázza, értelmezi. A két kutatási metodológiának egészen más a kutatói felfogása: míg az elsőnél a kutató előtérben van, hangsúlyosabb szerepbe kerül az egyén, addig a másodikonál a kutató a háttérbe vonul, és a kvantitatív adatok beszélnek „helyette”. Ez a másik, jelentős újítás Géczi kötetében. Így a szerző kimondva-kimondatlanul az objektivistá paradigma, az empirikus és kvantitatív kutatások mellett érvel. Tanulmányaival és kötetével Géczi igyekszik behozni a neveléstörténeti kutatásokba az empirikus, a kvantitatív adatok fontosságát.

Géczi János jelen könyve a hazai neveléstudományi sajtótörténeti és ikonográfiai/ikonológiai kutatások egyik alapköve, melyre építeni lehet. A kötet egyik legfőbb erénye, hogy módszertanilag gazdagítja a hazai neveléstudományi kutatások tárházát. Remélhetőleg a tudományos párbeszédközösséget további sajtótörténeti, antropológiai és ikonográfiai/ikonológiai kutatások felé inspirálja.

DARVAI TIBOR

Monok István: Les bibliothèques et la lecture dans le Bassin des Carpates 1526–1750.

Paris, 2011. Honoré Champion Éditeur /Bibliothèque d'études de l'Europe Centrale, vol. 4./ 278 l.

Monok István francia nyelvű monográfiája a kora újkori Kárpát-medence könyvtár- és olvasmánytörténeti kutatásainak összegzése, átfogó igényű szintézise. A rangos párizsi könyvsorozat Közép-Európa történetének olyan jelenségeit mutatja be, amelyek a kontinens egésze számára is tanulságokat rejtenek, s komparatív módszerük révén jelentékeny mértékben hozzájárulnak Európa politikai és kulturális múltjának árnyaltabb megismeréséhez. Aligha vitatható, hogy a könyvtörténet s az abból kibontható értelmiségtörténet erre messzemenően alkalmas terület. Az pedig egy további, s különösen fontos tényező, hogy az utóbbi években fellendült magyarországi könyves műveltségre vonatkozó kutatások a most kiadott kötet révén be tudnak kerülni a nemzetközi tudomány vérkeringésébe, s a nyugati kutatók előtt nem lesz többé fehér folt a Kárpát-medence kultúrtörténetének egyik fontos szegmense. Mint köztudomású, sokszor épp a nyelvi korlátok vagy a könyvterjesztés jól ismert nehézségei akadályozták meg a soknyelvű közép-európai térség kultúrájának kellő mélységű megismerését a nyugati szakemberek számára, holott ez mással nem pótolható szempontokkal járulhat hozzá az összkép kialakításához.

Monok munkája módszerében is példamutató. A kötet nem a korábban kiadott magyar nyelvű összefoglalások (MADAS Edit–MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig.* 1998. Balassi Kiadó; majd kibővítve 2003) gépies átültetése francia nyelvre, hanem a francia olvasó elvárásai, műveltségi horizontjához alkalmazott átfogalmazása, kiegészítése, végső soron: beillesztése az európai művelődéstörténet összképébe. Ezt már csak a több mint húsz lapnyi bibliográfia is mutatja (225–248), amelyben magyar nyelvű tételt csak a legszükségesebb esetben találunk (főként a könyvlistákat közlő forráskiadványok ilyenek). Jóleső érzéssel látjuk, hogy a tárgyalt téma egyes rész-

leteiről ma már a világnyelveken is bőségesen lehet olvasni. Ebben a könyv szerzőjének szerepe kiemelkedő: német, francia és olasz nyelvű korábbi közleményeinek száma nem csekély; ezen túlmenően pedig az áttekinthetően tagolt könyvészet tételeinek összegyűjtése is alapvető segítség a külföldiek szakszerű tájékoztatásához.

Noha a monográfia kronológiai kerete a kora újkor, nyilvánvaló, hogy a szerzőnek az előzményekről is meg kellett emlékeznie, ezért tartalmas bevezetés igazítja el az olvasót a középkori magyar történelem alapvető kérdéseiben, a Mohács előtti magyarországi politikai és kulturális helyzet sajátosságaiban. Ezt követően az első nagyobb fejezet lényegében forrástipológia: itt mutatja be Monok mindazokat a dokumentum-típusokat, amelyek az összkép alapjául szolgáltak. Ilyenek a könyvlisták és leltárakon kívül a magánlevelezésben, irodalmi idézetekben, testamentumokban, öröklési hagyatékokban, egyházlátogatási jegyzőkönyvekben és számos egyéb iratokban fellelhető adatok, amelyek számba vehetőek a könyvtörténeti kutatásban.

A kötet gerincét hat nagyobb fejezet alkotja. Az intézményi könyvtárakról szóló rész bemutatja a budai és a gyulafehérvári uralkodói udvar könyves műveltségét, a városi és iskolai könyvtárakat, a katolikus és protestáns egyházi könyvgyűjteményeket, s kitér a Kárpát-medencén kívüli magyar bibliotékák ügyére is. Az utóbbiak egyrészt a protestáns 'peregrinatio academica' révén létrejött egyetemi közösségek (natio, bursa) könyvszükségletét szolgálták; másfelől a külföldön alapított katolikus papképző intézmények (a bécsi Pazmaneum, a római Collegium Germanicum Hungaricum) rendelkeztek könyvtárral, s ezek sem hagyhatók figyelmen kívül, minthogy a kor egyházi értelmiségének fontos tájékozási fórumai voltak.

A legterjedelmesebb (s talán legtanulságosabb) fejezete a könyvnek az értelmiségi elit könyvtáiról, könyves mecenatúrájáról, olvasmány-műveltségéről szóló rész („Les bibliothèques privées des catégories supérieures”). Itt elsősorban az arisztokrata családok bibliotékájának bemutatása áll a középpontban, így a Batthyány, Bánffy, Pálffy, Thurzó, Illésházy, Istvánffy, Zri-

nyi, Révay, Rákóczi, Nádasdy, Esterházy familiák több generáción át tartó könyvgyűjtési aktivitása a téma. Kiderül a fejtegetésekből, hogy ezek a főúri udvarok kulturális központok is voltak, a központi nemzeti királyi udvar nélküli magyar királyságban ezek a rezidenciák voltak a nyugati keresztény kultúra végvárai, az iszlám hódítással határos terület szellemi őrhelyei. S épp a könyves műveltség vizsgálata tudja megmutatni a nyugat-európai olvasó számára, hogy ez a terület szervesen kapcsolódott a nyugati civilizációhoz: a peregrináló diákok és tudósok könyvek százait közvetítették a kontinens régiói között. Ennek a kulturális transzfernek az anyagi támogatói, mecénásai épp az említett főúri réteg egyes tagjai közül kerültek ki. Némileg kisebb anyagi lehetőségekkel, de intenzíven járultak hozzá a könyvek által közvetített kultúrának a magyar királyság félkörívű területén történő terjesztéséhez a köznemesek, a tudós értelmiségiek és a főpapok is; róluk itt egy-egy alfejezet ad tájékoztatást. Monok korábbi tanulmányainak summarizata, külföldieknek szánt, szerencsésen tömörített és világos összefoglalása mindez.

A társadalom középrétegeinek könyves kultúrájáról szóló fejezetben egyrészt az egyháziak (katolikus papok, protestáns lekipásztorok, református kollégiumi értelmiségiek), másrészt a városi polgárok könyvtáiról, bibliofil tájékozódásáról kapunk képet. Külön fejezet foglalkozik az olvasmányok nyelvi kérdésével. Ennek során indokoltan kell tárgyalnia a szerzőnek a Kárpát-medence anyanyelvi pluralitásának jelenségét, a latinnak hivatalos nyelvként való használatát, amely a régió politikai és etnikai adottságaival függött össze (a török idők utáni rekatolizációs folyamat, a germanizáció elkezdése, a betelepült etnikumok szocializációja egyaránt ebbe az irányba mutatott). A könyvkiadásban a latin nyelv kiemelkedő szerepének magyarázata feltétlenül szükséges a külföldi olvasó számára, már csak azért is, mert ez ekkor elkülönítette egymástól a kontinens nyugati és középső régiójának kultúráját, szellemi fejlődésének ütemét.

Önálló fejezet tárgyalja a könyvgyűjtés módszereit. Gyűjtő vagy olvasó? (Collectionneur ou

lecteur?) – teszi fel a kérdést Monok. Teljesen jogosan, mivel nem lehet egyenlőséget tenni az alkotó mentalitású, kreatív módon olvasó könyvhasználó és a műgyűjtői céllal könyvtárat létesítő személy között. Az előbbire közismerten jó példa a Zrínyi-könyvtár, amelyben possessori bejegyzések és marginálisok bizonyítják a használatot, valamint a tulajdonos kiterjedt írói munkásságában is nyomon követhető olvasmányainak hatása. Ezzel szemben sajnálatos módon számos értékes bibliotékának az állománya szétszóródott, s a sporadikusan fennmaradt adatok nem adnak lehetőséget ilyen irányú megállapításokra.

A 18. századi könyvkultúráról az utolsó nagyobb fejezet ad áttekintést. A fejtegetés a korszak meghatározó értelmiségi rétegeinek könyves műveltségét veszi górcső alá, mégpedig az intézményi könyvtárak bemutatása révén. Így sorra kerülnek a katolikus főpapi, szerzetesi és iskolai bibliotékák, a protestáns iskolai gyűjtemények, az egyetemi könyvtárak, valamint a tankönyvkiadó műhelyek adatai, végül a főúri gyűjtemények és gyűjtési szokások ismertetése zárja a sort. Monok István érthető módon különleges figyelmet szentel (itt is, de már korábban is) a francia eszmei hatások és könyves kapcsolatok bemutatására: ezek a felvilágosodás századában erősödnek, s számos könyvanyagban (Teleki-, Festetics-, Széchényi- és más bibliotékák állományában) megmutatkoznak.

Az összefoglaló fejezet már a következő korszakba vezeti az olvasót: a városi-polgári könyvkultúra világába, amelyben kialakul a nyilvános könyvtárak hálózata, kaszinók és olvasóköri jönnek létre, s az anyanyelvű olvasmányok kerülnek meghatározó szerepbe. A külföldi olvasó számára ezáltal kiteljesedik az a kép, amelyet Monok a kora újkorról adott.

A kötetet hely- és névmutató egészíti ki, ami növeli használhatóságát, ezzel is elősegítve a franciaul olvasó szakemberek és érdeklődők tájékozódását a magyarországi és ennek révén a közép-európai művelődéstörténetnek a nyugati típustól sokban eltérő, s olykor igencsak bonyolult témaköreiben.

BITSKEY ISTVÁN

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és elektronikus úton is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a digitális szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. Az internetes hivatkozásoknál tüntessék fel az utolsó letöltés dátumát.
5. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
6. A képek minőségére ügyeljenek (az ideális méret: 300 DPI), mivel a szerkesztésben nincs mód azok javítására.
7. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. fél oldalnyi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
8. A beküldött kézirat végére, kérjük, ne mulasszák el beírni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg faxeszám, e-mail cím); ez feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
9. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme